

АЛЕКСАНДЕР ДІМА

Граф Монте Крісто

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

НАКЛАДОМ І ДРУКОМ УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ
ВІННІПЕГ, КАНАДА.
1925

PRINTED IN CANADA

1

ГРАФ МОНТЕ КРИСТО.

АЛЕКСАНДЕР ДІМА

Граф Монте Крісто

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

НАКЛАДОМ І ДРУКОМ УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ
СПІЛКИ В КАНАДІ, ЛТД. (УКРАЇНСЬКОГО ГОЛОСУ)
ВІННІПЕГ, КАНАДА.
1926.

Published and Printed by the **Ukrainian Publishing Co. of Canada, Ltd.**
210—214 Dufferin Ave. — Winnipeg, Canada.

РОЗДІЛ LXXXIII.

Божа рука.

Кадерус не переставав благально кричати:

— Ратуйте, отче Бусоні, ратуйте!

— Що стало ся? — спитав Монте Крісто.

— Ратуйте! — кричав Кадерус. — Я гину. Мене убив..

— Не трать духа.

— О, то вже по всьому. Ви прийшли за пізно. Ви прийшли, щоб побачити мою смерть. О, як він бив! О, кілька крові!

Кадерус зімлів.

Алі при помочи свого пана заніс Кадеруса до дому. Там Монте Крісто дав Алієви знак, аби розібрав його; найшов на ній три страшні рани.

— Мій Боже — сказав тоді — ти часом опізнюєш свою пімсту, але лише на те, щоби вона була страшнішою.

Алі глядів на свого пана, чекаючи дальших інструкцій.

— Припровадь тут негайно королівського прокуратора, пана Вієфорта, котрий мешкає на Фобур Ст. Оноре. Виходячи, збуди портієра і пішли його за лікарем.

Алі послухав і лишив графа самого з Кадерусом, котрий ще не очутив ся. Коли-ж він нарешті отворив очи, граф глядів на него з виразом милосердя а його уста порушали ся немов у молитві.

— Лікаря, отче Бусоні, лікаря! — сказав Кадерус.

— Я післав за лікарем — відповів Бусоні.

— Я знаю, що він не може вратувати мого життя, але бодай скріпить мене, щоби я міг зложити своє зізнанє.

— Про що?

— Про душегуба.

— Ти пізнав його?

— Так, се був Бенедетто.

— Молодий Корсиканець?

— Він сам.

— Твій товариш?

— Так. Він дав мені плян сего дому, бо видно сподівав

ся, що я убою графа і тоді він дістане по нїм спадщину, або що граф убє мене і я усуну ся з його дороги. А коли побачив, що не стало ся ні одно, ні друге, то підсів на мене і заколов мене ножем.

— Я післав також за королївським прокуратором.

— Він не прийде на час. Я чую, що мє жите втікає.

— Чекай! — сказав Монте Крісто. Вийшов з кімнати і за пару хвиль вернув з вузкою довгою фляшечкою.

Очи умираючого були увесь час звернені на двері, через котрі він сподївав ся приходу помочи.

— Спішіть ся, отче, спішіть ся. Я знов зімлію!

Монте Крісто приближив ся і пустив на уста Кадеруса три-чотири краплі плинину з фляшечки. Кадерус глибоко зітхнув.

— О — сказав — се додає менї життя. Ще, ще!

— Якби я дав тобі ще дві краплі більше, то се убилоб тебе — відповів священник.

— О, коби хто прийшов, перед ким я міг би сказати про душегуба.

— Я міг би списати твоє зізнанє, а ти можеш підписати.

— Так, так — сказав радо Кадерус і його очи заблистїли на думку про пімсту по смерті.

Монте Крісто написав:

„Мене убив Корсиканець Бенедетто, мій товариш по кайданах з галери в Тульоні, ч. 59.”

— Скоро, скоро! — наглив Кадерус — бо я далі не зможу підписати.

Монте Крісто подав перо Кадерусови. Сей зібрав усі свої сили, підписав ся, відтак опустил ся на ліжко і сказав:

— Ви самі доповіджте вже решту, о. Бусонї. Скажіть, що він називає себе Андрієм Кавальканті. Він перемешкує в Готели Князів. О, я вмираю!

Кадерус зімлів друпий раз. Священник підсунув йому під нїс фляшечку і він знов отворив очи. Бажає пімсти ще не покинуло його.

— Скажіть все, що я вам говорив, отче. Скажете?

— Скажу все те і ще дещо бїльше.

— А ви що бїльше можете сказати?

— Я скажу, що він без сумніву дав тобі плян сего дому в надїї, що граф тебе убє. Скажу також, що він упередив

графа листом про твої відвідини, але що графа не було дома, то я прочитав лист і сидів, щоби тебе стрітити.

— І йому відрубають голову на гільотині, правда? — сказав Кадерус. — Приобіцяйте мені се, то лекше умру.

— Скажу, що він слідив за тобою — говорив дальше граф — дивив ся, що ти робиш, і коли побачив, що ти виходиш з дому здоровий, то сховав ся під муром.

— Ви бачили те все?

— Пригадуєш собі мої слова: „Як вернеш щасливо до дому, то я повірю, що Бог тобі простив, а тоді і я тобі прощу”.

— І ви мене не перестерегли! — крикнув Кадерус, підносячи ся на лікти. — Ви знали, що я буду убитий, коли вийду з сего дому, і не перестерегли мене!

— Ні, бо я спостеріг, що Божа справедливість пішла в руки Бенедетта і що се булоб гріхом ставати наперекір тому, що призначило Провидіне.

— Божа справедливість. Не говоріть про ню, отче. Якби Бог був справедливий, то знаєте, що многі булиб покарані, котрі тепер ходять безкарно.

— Будь терпеливий! — сказав священник тоном від якого умираючий задрожав — будь терпеливий!

Кадерус дивив ся здивовано.

— Бог є милосерний для всіх так само, як був милосерний для тебе; він насамперед батько, а потім судія.

— Ви вірите в такого Бога? — спитав Кадерус.

— Як би я був такий нещасливий, що не вірив в него до тепер — сказав Монте Крісто — то мусів би повірити, бачучи тепер тебе.

Кадерус підняв до гори руки.

— Слухай — сказав священник, витягнувши руку понад раненим, немов би хотів наказати йому, аби вірив. — Слухай, що зробив для тебе Бог, в котрого ти не хочеш повірити на своїм смертельнім ложі: Він дав тобі здоровле, силу, правильне занятє, навіть приятелів, одним словом жите, в яким чоловік міг би тішити ся спокійною совістю і заспокоювати свої природні бажаня. Замість розвивати сї дари, які рідко кому приходять так обильно, що ти робив? Ти віддав себе брудови і п'янству. По п'яному ти зруйнував жите одного зі своїх найліпших приятелів.

— Ратуйте! — крикнув Кадерус. — Я потребу лїкаря,

не проповіді. Я може й не є смертельно ранений, може я ще не маю вмерти. Може мое жите можна ще вратувати.

— Твої рани є на стільки смертельні, що без тих трох капель, які я тобі дав, ти вже був би не жив. Отже слухай!

— А! — заворкотів Кадерус. — З вас якийсь дивний священик. Ви допроваджуєте мене до розпуки, замість мене потішити.

— Слухай — говорив не зважаючи на його негодоване священик Бусоні. — Коли ти зрадив свого приятеля, Бог не взяв ся тебе карати, тільки перестерігати. На тебе спало убожество. Ти вже половину свого життя перебув, бажаючи того, що міг здобути в чесний спосіб і ти вже міркував про злочин, оправдуючи ся своїми злиднями, коли Бог зробив для тебе чудо. Моїми руками він переслав тобі майно, велике майно для такого, як ти, котрий не мав нічого. Однакж те несподіване і нечуване майно не вистарчило тобі на довше, чим те, котре ти колись мав. Ти схотів його подвоїти, а в який спосіб? Душегубством! Тобі вдало ся, але Бог попровадив тебе до справедливости.

— Се не я хотів убити Жида! — сказав Кадерус. — То Карконта.

— Так — сказав Монте Крісто — але Бог — не можу сказати, що по справедливости, бо його справедливість булаб тебе убила — Бог в своїм милосердю ошадив твоє жите.

— Добре мені ошадив! Післати мене до смерти на галери. Велике милосерде!

-- Але тоді, нужденнику, ти думав, що се було милосерде! Твоє трусливе серце, яке дрожало на думку про смерть, мало з грудий тобі не вискочило з радости, коли тобі оповіщено вічну ганьбу. Як усі кримінальники, ти казав собі: „До галер є двері, але до гробу дверей нема”. І ти добре казав, бо сі двері від галер отворили ся для тебе в спосіб, якого не можна було сподівати ся. Один Англієць навідав ся до Тульону, постановивши собі спасти двох людей від життя в ганьбі. За предмет своєї уваги він вибрав тебе і твого товариша. Тобі трафило ся щасте другий раз. Спокій і гроші трафили ся тобі і ти засуджений на досмертну тюрму, міг жити, як другі люди. І тоді, нужденнику, ти схотів третій раз пограти ся з Богом. „Мені за мало сего” сказав собі ти тоді, коли мав більше, чим коли перед тим. І ти третій раз пустив ся на злочин без потреби, без оправ-

даня. Бог не міг тобі довше терпіти. Бог тебе покарав.

Кадерус упав на силах дуже скоро.

— Пити хочу! — сказав. — Мене палить жага.

Монте Крісто подав йому склянку води.

— А той драб Бенедетто — сказав Кадерус, віддаючи склянку — може ще й утече.

— А я кажу тобі, що ніхто не втече. Бенедетто буде покараний.

— То й ви будете покарані, бо ви не виконали свого обов'язку, як священник. Ви повинні були не допустити до того, щоби Бенедетто мене убив.

— Я? — сказав граф з таким страшним усміхом, що умиряючому мороз пішов по цілїм тілі. — Коли ти тільки що зломив ніж до панцира, що охоронював мої груди? Якби я був найшов тебе покореним і розкаяним, я був би не допустив до того, щоби Бенедетто тебе убив. Але я найшов тебе затверділим і кровожадним; тому я лишив тебе в Божих руках.

— Я не вірю, що є якийсь Бог — скричав Кадерус — і ви в него не вірите. Ви брешете, брешете!

— Мовчи! — сказав грізно Монте Крісто — бо витиснеш зі своїх жил послїдну каплю крові. Ти не віриш в Бога, коли посилає на тебе смерть? Ти не віриш в того, що вимагає тільки молитви, слова, сльози, щоби простив. Бог, котрий міг справити ніж душегуба так, щоби ти скінчив жите в одній хвилі, дав тобі ще отсеї чверть години на покаяне. Застанов ся, нещасний, і покай ся!

— Ні — сказав Кадерус — ні, я не покаю ся. Нема ніякого Бога, нема Провидіня, все діє ся тільки через припадок.

— Милиш ся. Є Бог і є Провидіне — сказав Монте Крісто. — А доказом сего є те, що ти тут лежиш в розпуці і заперечуєш його, підчас коли я стою перед тобою, багатий, безпечний і заступаю ся за тобою перед Богом, в котрого ти не хочеш вірити, хоч в своїм серци віриш в него.

— Хто-ж ви є? — спитав здивований Кадерус.

— Диви ся добре на мене — сказав Монте Крісто, приближивши світло до його лиця.

— Та, ви отець Бусонї.

Монте Крісто зняв перуку, яка змінювала його вигляд, і звільнив своє чорне волосє, яке додавало стільки красоти його блідому лицю.

— О! — видусив з себе Кадерус, як поражений громом. — Якби не се чорне волосе, я взяв би вас за Англійця, лорда Вилмора.

— Але я не є ані священник Бусоні, ані лорд Вилмор — сказав Монте Крісто. — Думай даліше; шукай даліше в своїй пам'яті, шукай між своїми споминами з молодших літ.

В словах графа була якась магічна сила, яка ще раз віджила вичерпані сили умираючого.

— Справді — сказав він — я ніби й бачив і знав вас колись.

— Так, Кадерусе, ти мене колись бачив і ти мене знав.

— Хто-ж ви є? І чому ви, як знали мене, позволяєте мені вмерти?

— Бо ніщо не може тебе спасти. Твої рани смертельні. Як би се було можливе спасти тебе, я був би вважав се за ще один доказ Божого милосердя і я був би знов помагав стати тобі на ноги — присягаю на гріб мого батька.

— На гріб батька! — повторив Кадерус, оживлений послідним блиском життя. Він підняв ся ще раз, щоби поглянути ліпше на чоловіка, який вимовив присягу, котру всі люди вважають за найсвятійшу. — Хто-ж ви є?

Граф видів, як смерть зближала ся. Він знав, що се був послідний рух життя. Він приблизив ся до умираючого і зігнувши ся над ним з сумним, але спокійним лицем, шепнув:

— Я, я....

І його майже замкнені уста шепнули ім'я так тихо, немов би сам граф бояв ся його почути.

Кадерус здригнув ся, кинув наперед себе рукою, якби хотів від графа оборонити ся, хотів відсунути ся назад. Відтак заломив руки і добувши послідних сил, крикнув:

— О, мій Боже! мій Боже! Прости мені, що я тебе заперечував. Ти існуєш. Ти справді батько людей на небі а на землі їх судія. Боже, Господи, я довго тебе зневажав. Прости мені, мій Боже, і прийми мене!

Кадерус примкнув очі і упав на ліжку, застогнавши і зітхнувши послідний раз. Кров перестала плисти з його ран. Він вмер.

— Один! промовив граф таємничо, дивлячись на тіло, перемінене сею страшною смертю.

Десять мінут пізнійше прибув лікар і королівський про-

куратор, — один в товаристві портієра, другий в товаристві Алія. Їх прийняв священик Бусоні, котрий молив ся побіч трупа.

РОЗДІЛ LXXXIV.

Бошамп.

Сміле намаганє обікрасти графа було темою розмов в цілім Парижі через послідних два тижні.

Умираючий підписав зізнанє, що його убив Бенедетто. Поліція дістала розказ робити як найпильнйші пошукування за душегубом. Ніж Кадеруса, темну ліхтарню, вязку ключів і одіне, крім камізельки, яку годі було найти, лишило на поліції, трупа відвезено до трупарні.

Граф оповідав кождому, що ся пригода стала ся під час його перебування в Отейль і що він знає лиш те, що оповідав священик Бусоні, який того вечера зовсім случайно попросив був дозволу перебути ніч в його домі, щоби переглянути деякі важні книжки в його бібліотеці. Один Бертучіо бліднів, коли згадувано імя Бенедетта в його присутности, однакож не було ніякої причини, чому хтось мав би се в него зауважити.

Вієфорт, покликаний для доказання злочину, взяв справу в свої руки і взяв ся до неї з питомим йому запалом. Та минуло вже три тижні а найпильнйші пошукування були без успіху. Намаганя обікрасти графа і убитє злодія його товаришем вже навіть призабули ся за балачками про надходяче подруже панни Дангляр з графом Андрієм Кавальканті.

Подруже було вже фактично оповіщене. Молодого Кавалькантія приймали у банкира, як budouчого зятя, Вислапо листи до старого Кавалькантія і він дав своє одобрєне на подруже, тільки жалував, що не може виїхати з Парми, але обіцяв дати відповідну суму капіталу, від якої булоб сто пятьдесять тисяч лірів проценту на рік. Згода стала на тім, що три міліони мають бути вложені в банк Дангльєра. Деякі люди перестерігали молодого жениха перед сим, звер-

таючи йому увагу, що його будучий тесть відносить послідними часами страту за стратою, однакж Кавальканті махав рукою на всі перестороги, роблячи міну благородної безінтересовности. Так само делікатно уникав розмов про се з банкиром. За те банкир обожав графа Андрія Кавальканті.

Не можна було сказати того самого про панну Евгенію Дангляр. Вона інстинктивно ненавиділа подруже і як довго Андрій помагав їй відпекати ся від Морсерфа, то приймала його чемности, та скоро лиш Андрій явив ся сам в ролі жениха, вона зачала виказувати очевидне обриджене для него. Її батько завважував се, але, приписуючи се примховатости дівчини, удавав, що нічого не бачить.

Опізнене, якого жадав Бошамп, вже майже проминуло. Морсерф мав нагоду оцінити вартість ради Монте Кріста, щоби пустити справу в забуте. Ніхто не звернув уваги на замітку про генерала і ніхто не пізнав в офіцері, що зрадив пашу Яніни, благородного графа з палати панів. Все таки Альберт чув ся обидженим; кілька стрічок, що дразнили його, були без сумніву поміщені з розмислом для обиди. Крім сего спосіб, в який Бошамп закінчив конференцію, лишив в його серці гіркий спомин. Тому він дальше леліяв думку про двобій, сподіючи ся укрити правдиву його причину навіть від своїх секундантів.

Бошампа не видно було від того дня, коли Альберт ходив до него, і ті, котрих він питав про Бошампа, відповідали, що він виїхав в подорож, з якої верне аж за кілька днів, Куди він поїхав, того ніхто не знав.

Аж одного ранку збудив Альберта його льокай, оповіщуючи, що прийшов Бошамп. Альберт протер очи, сказав служі запровадити Бошампа до малої кімнатки до куреня на долині мешканя, убрав ся скоро і зійшов на долину. Бошамп ходив неспокійно по кімнаті і побачивши Альберта, спинив ся.

— Те, що ви прийшли до мене, а не чекали, аби я зайшов нині до вашого дому, ворожить щось доброго, мій пане — сказав Альберт. — Скажіть мені, чи маю подати вам руку і сказати: „Бошамп, признаєш, що ти мене скривдив, отже відновлюємо свою приязнь”, чи мушу тільки запропонувати вибір збруї?

— Альберте — сказав Бошамп з таким сумом в очах,

що Альберт здивував ся. — Ми краще посідаймо та поговорім.

— Мій пане, поки сядемо, я домагаю ся відповіді.

— Альберте — сказав журналіст — є випадки, коли відповідь є дуже трудна.

— Я зроблю відповідь легкою, коли повторю питане: „Чи відкликете, чи ні?”

— Мосерф, се не досить відповісти „так”, або „ні” на питання, що відносять ся до честі, соціального інтересу і життя такого чоловіка, як поручник-генерал граф Морсерф, боярин Франції.

— Що-ж иншого можна зробити?

— Те, що я зробив, Альберте. Я міркував так: Гроші, час і труд є нічим в порівнянню з репутацією і інтересами цілої родини; можливости не вистарчать і тільки факти оправдають боротьбу на смерть з приятелем. Коли я ударяю шаблею, або стріляю з пістоля до чоловіка, з котрим я через три роки приятелював, то мушу бодай знати, чому я се роблю. Я мушу ставати проти него зі спокійним серцем і з тим спокоєм совісти, котрого чоловік потребує, коли його власна зброя має спасати його жите.

— Що се все має значити? — спитав Морсерф нетерпеливо.

— Се значить, що я якраз вернув з Яніни.

— З Яніни?

— Так.

— Неможливо!

— Ось мій пашпорт. Оглянь візи — Женева, Мілян, Венеція, Трієст, Дельвіно, Яніна. Повіриш поліції республіки, королівства і цісарства?

Альберт кинув оком на пашпорт, відтак видивив ся здивовано на Бошампа.

— Ти був в Яніні? — спитав.

— Альберте, як би ти був незнакомий, чужинець, якийсь лорд, як той Англієць, що три, чи чотири місяці тому приходив до мене жадати сатисфакції, і котрого я вбив, аби спекатись його, — я не завдавав би собі сего клопоту. Але я думав, що тобі належить ся сей знак виріжнення. Я розрахував собі, що мені потрібно тиждень, аби заїхати там, тиждень, аби вернути ся, чотири дні на квантану а сорок вісім годин на розвіди. Се робить три тижні. Минувшої но-

чи я вернув і ось я вже тут.

— Пощо так довго обходиш? Чому не кажеш того, що я найбільше хотів знати?

— По правді, Альберте....

— Вагаєш ся!

— Ні, бою ся.

— Боїш ся признатись, що твій кореспондент обманув тебе? Е, на бік гордість, Бошампе. Признай ся до всього, а про твою відвагу ніхто не буде сумніватись.

— О, се не те — шепнув журналіст. — Навпаки...

Альберт страшенно зблід. Він хотів щось сказати, але слова завмерли на його устах.

— Мій друже — сказав Бошамп найприязнішим тоном. — Я дуже радо перепросив би, але на жаль...

— Що?

— Вістка була правдива, мій друже.

— Що? Той французський офіцер...

— Так.

— Той Фернанд?

— Так.

— Зрадник, що піддав замок чоловіка, в котрого службі був...

— Вибач мені, мій друже, тим чоловіком був твій батько!

Альберт пустив ся люто до Бошампа, але сей здержав його більше своїм лагідним поглядом, чим простягнутою рукою.

— Стримай ся, мій друже — сказав, виймаючи другою рукою папір зі своєї кишені. — Ось є доказ.

Альберт вхопив папір. Се було свідоцтво чотирох найвизначніших горожан Яніни, доказуюче, що полковник Фернанд Мондего, в службі Алї Тебелїна, піддав замок за два міліони корон. Підписи ствердив французський конзуль. Альберт заточив ся і приголомшений упав на крісло. Годї було довше сумнівати ся. Родинне імя було подане вповні. По хвилі німої мовчанки його, серце не витримало і він дав місце для повени сліз. Бошамп, котрий зі співчутем глядів на пароксизм жалю молодого чоловіка, приблизив ся до него.

— Тепер, Альберте, розумієш мене, чи ні? — сказав. — Я хотів побачити все і сам про все видати осуд. Я сподівав

ся, що вияснене буде в користь твого батька і що я поможу йому дістати справедливість. Тимчасом подробиці, які я дістав, доказали навпаки, що Фернанд Мондего, якого Алї Паша підніс до ранги поручника-генерала, є не хто інший, як граф Фернанд Морсерф. Пригадавши собі тоді про честь, яку ти мені зробив, приймаючи мене за свого приятеля, я поспішив назад до тебе.

Альберт, ще протягнений на своїм кріслі, закрив лице обома руками, немов старався, аби світло не впало на него.

— Я поспішив до тебе — говорив дальше Бошамп — щоби сказати тобі, Альберте, що в сїм змінливім віці гріхи батька не можуть спадати на його дітий. Мало хто пережив сей революційний період, серед котрого ми вродилися, без того, щоби якась пляма неслави, або крові не заплямила однострою жовніра, або тоги судії. Коли я тепер маю сї докази, Альберте, коли я є паном твоєї тайни, ніяка людська сила не заставить мене до двобою, за який твоя власна совість докорялаб тобі, як злочинцеві. Та чого ти вже не можеш від мене вимагати, те прийшов я тобі запропонувати. Чи хочеш, щоби знищити ті докази, ті свідоцтва, які тільки я маю? Чи хочеш, щоби ся страшна тайна оставала між нами? Повірена менї вона ніколи не вийде з моїх уст. Скажи, Альберте, мій друже, чи хочеш сего?

Альберт кинувся на шию Бошампа.

— Ох, в тебе благородне серце! — крикнув.

— Забери се — сказав Бошамп, даючи папери Альбертові.

Альберт вхопив їх конвульсійно, подер на кусники і дрожачи, щоби хоч який кусник не лишився і колись не став перед ним, приступив до воскової свічки, яка постійно горіла, щоби було до чого закурювати, і спалив кождою одροбинку паперу.

— Дорогий, неоцінений приятель! — говорив палячи папери.

— Нехай те все забудеся, як сумний сон — сказав Бошамп. — Нехай се зникне, як зникають послідні іскри з погорнілого паперу, нехай зникне, як зникає дим з сего попелу.

— Так, так — притакнув Альберт. — І нехай остане тільки вічна приязнь, яку я обіцяю своєму спасителеві і яка буде переходити з дітий на дітий, бо я завсїгди буду памята-

ти, що завдячую своє жите і честь свого імени тобі. Бо як би се стало відомим, то, Бошампе, я був би зробив собі смерть, або ... нї, моя бідна мати! Я не міг би убити її тим самим. Я втік би зі свого краю.

— Дорогий Альберт! — сказав Бошамп.

Однакож ся нагла і силувана радість зараз покинула Альберта і він похилив голову зі смутком.

— Ну — спитав Бошамп — що ще тобі долягає мій друже?

— Моє серце розбите — сказав Альберт. — Слухай, Бошампе! Я не можу так в одну хвилию позбутися пошани, довіря і гордості, якої незаплямлене ім'я батька додає синові. О, Бошампе, Бошампе! Як я маю тепер до него приступати? Чи маю відвертати свою голову від него, як він буде мене обіймати, чи маю не подавати йому руки? Я найнужденніший тепер між людьми. Ох, моя мати, моя бідна мати! — заголосив, глянувши через сльози на портрет своєї матери — скільки ти перетерпіла, як ти про се знала!

— Досить — сказав Бошамп, беручи його за руку. — Кріпи ся, мій друже!

— Але як прийшло до сеї першої вістки, що була поміщена в твоїм журналі? За тим всім є якийсь невидимий ворог, якась невідома ненависть.

— Тим більше треба тобі кріпити ся, Альберте. Нехай ані слід зворушення не буде видний на твоїм лиці. Зноси свій біль, як хмара носить в собі руїну і смерть. Фатальна тайна виявляє ся тільки тоді, коли зірве ся буря. Заховай, мій друже, свою силу на хвилину, коли прийде буря.

— То ти думаєш, що ще не все проминуло? — запитав Альберт з переляком.

— Я нічого не думаю, мій друже, але все є можливе. Мимоходом...

— Що? — спитав Альберт, бачучи, що Бошамп вагає ся.

— Чи ти одружиш ся з панною Дангляр?

— Чому про се тепер питаєш?

— Бо по моїй думці зірване, або довершене сего подружжя є звязане зі справою, яка тепер займає нашу увагу.

— Як? — спитав Альберт, паленіючи. — Чи думаєш, що Дангляр...

— Я питаю лише, як стоять ваші заручини? Прошу не

надавай моїм словам значіння, якого я не хочу їм надавати, не приписуй їм невластивого значіння.

— Ні — сказав Альберт. — Заручини зірвано.

— Добре! — відповів Бошамп, але побачивши, що Альберт знов попадає в мелянхолію, додав: — Вийдїм на двір. Проїдемо ся поміж деревами на фаєтонї, або кіньми; се відсвіжить тебе. Відтак вернемо на сніданє і ти займеш ся своїми справами, а я своїми.

— Дуже радо — сказав Альберт — однакож я волїю, щоби ми перейшли ся. Трохи руху буде лїпше для мене.

Оба приятелї вийшли на бульвар. Коли дійшли до Маделен, Бошамп промовив:

— Коли ми вже тут, то вступім до графа Монте Крісто. Він дуже надає ся на те, щоби відсвіжити духа, бо ніколи ні про що не питає, а по моїй думцї ті, що не ставлять питань, є найлїпшими потїшителями.

— А справдї — згодив ся Альберт. — Я люблю його. Зайдїм.

РОЗДІЛ LXXXV.

Подорож.

Монте Крісто крикнув з радости, побачивши обох своїх гостей разом.

— Ага! — сказав. — Сподїю ся, що вже все минуло. Все вияснено і поладнано.

— Так — відповів Бошамп — дурні поголоски завмерли. І якби вони відновили ся, то я перший виступив би проти них. Отже не говорім про се більше.

— Альберт скаже вам — промовив граф — що я дав йому таку саму раду. Дивіть — додав по хвили — я кінчу найобридливішу ранню роботу.

— Що се є? — спитав Альберт. — Мабуть порядкуєте свої папери.

— Мої папери? Ні, Богу дякувати. Мої папери є в незрівнанім порядку, бо я не маю ніяких паперів. Се папери пана Кавалькантія.

— Папери Кавалькантія? — здивував ся Бошамп.

— Так, ти не знаєш? Се є той молодий чоловік, котрим граф опікує ся — сказав Морсерф.

— Я не хотів би, щоби було непорозумінє — завважив Монте Крісто. — Я ніким не опікую ся, а вже певно, що не п. Кавалькантим.

— Котрий — продовжав Альберт з силуваним усміхом — має одружити ся з панною Дангляр, має заступити мое місце, а се, як можеш собі представити, мій дорогий Бошампе, дуже мене болить.

— Що? Кавальканті має одружити ся з панною Дангляр? — спитав Бошамп.

— Певно, що так — потвердив Монте Крісто. — Що-ж то, ви приїжджаєте з другого кінця світа, що не знаєте про се? Ви, журналіст! Та-ж цілий Париж про се говорить.

— І ви, графе, посватали їх? — спитав Бошамп.

— Я? Боже мій, бодай вже сего не говоріть. Я мав би їх посватати? Ви справді не знаєте мене! Якраз навпаки, я робив все, що міг, аби до того не допустити.

— А, розумію — сказав Бошамп. — Се з уваги на нашого приятеля Альберта.

— З уваги на мене? — сказав Альберт, покрутивши головою. — Ні, се вже ні. Граф зробить мені справедливість, коли скаже, що якраз я завсїгди просив його, аби він зірвав наші заручини. І вони щасливо урвали ся. Граф удає, що я не маю йому за се дякувати, отже нехай так буде. Як старинні люди, я побудую престіл для Невідомого Бога.

— Слухайте — сказав Монте Крісто. — Я мав дуже мало до діла з сею справою, бо так склало ся, що я не погоджую ся ні з будучим тестем, ні з зятем. Остає тільки папна Евгєнїя, яка, видить ся мені, не дуже є одушевлена думками про подруже; побачивши, що я не є склїнний намовляти її до покинення дорогої їй свободи, вона мені ще найбільше прихильна.

— І ви кажете, що се подруже має здїйснити ся скоро?

— О, так, помимо всього того, що я можу сказати. Я не знаю молодого; говорять, що він є з доброї родини і багатий, але для мене все те є тільки поголоски. Я се так багато повторяв п. Дангляреви, що се вже мене аж змучило, але він прямо залюбив ся в хлопцеві. Я навіть повідомив його про одну обставину, яка виглядає мені на дуже

поважну: сего хлопця була заміняла його нянька, або украли Цигани, або загубив його учитель — сам не знаю, що властиво з ним було. Знаю лише те, що його батько не видів його більше, чим десять літ, а що він робив в тім часі, се тільки один Бог знає. Та всі мої перестороги були даремні. Вони припоручили мені написати до майора і зажадати паперів молодого Кавалькантия і ось вони тут. Я їх пересилаю, але як Пилат вмиваю від того руки.

— А що каже вам панна Армилі про забране її учениці? — спитав Бошамп.

— Нічого, але я розумію, що вона їде до Італії. Пані Дангляр просила мене о поручаючі листи до імпресаріїв і я дав їй кілька слів до директора театру Валле, який є зобов'язаний супроти мене. Але що є з вами, пане Морсерф? Ви щось багато мовчите. Чи не є ви остаточно залюблені в панні Дангляр?

— Я несвідомий того — відповів Альберт з сумним сміхом.

Бошамп відвернув ся, щоби оглядати якийсь образ.

— А все таки ви не є веселі, як звичайно — говорив даліше Монте Крісто. — Що є з вами? Говоріть!

— Мене болить голова — сказав Альберт.

— То я, мій дорогий вісконте — сказав Монте Крісто — запропоную вам зовсім певний лік, лік, що помагав мені кожного разу, коли я мав яку неприємність.

— Що-ж се таке?

— Зміна.

— Невже-ж!

— Справді. От, і тепер мені дуже неприємно і я хочу виїхати. Чи не поїхалиб ми разом?

— Вам неприємно, графе? — спитав Бошамп. — А то чому?

— На, маєш! Ви собі таке легковажите? Рад би я бачили, як виглядалиб ви, колиб у вас дома приготовлювано кримінальний процес.

— Який кримінальний процес?

— А сей, що його приготвляє п. Вієфорт проти мого друга-душегуба — якогось розбишаки, що здається втік з галер.

— А, справді — пригадав собі Бошамп. — Я бачив про се в часописах. Хто-ж то був той Кадерус?

— Якийсь з провінції, здаєть ся. Пан Вієфорт чув про него в Марсилії і пан Дангляр пригадує собі, що бачив його. Послідовно пан королівський прокуратор є дуже діяльний в тій справі, а префект поліції є дуже заінтересований і завдяки сему заінтересованю, за яке я дуже вдячний, присилають до мене всіх злодіїв з Парижа і околиці під претекстом, що кождий з них убив Кадеруса. Як се буде тягнути ся далше, то до трох місяців кождий злодій і душегуб у Франції буде на память знати розклад мого дому. Тому я рішив ся втечи від них і сховати ся десь у відлюднім закутку світа і буду дуже рад, як будете мені товаришити, вісконте.

— Дуже радо.

— Отже можу на вас числити?

— Так, але куди поїдемо?

— Я вам казав. Там, де чистий воздух, де кождий звук успокоює, де чоловік напевно буде упокорений, хочби який гордий він був з природи. Я люблю таке упокоренє, я, котрого дехто називає паном світа, як Августа*).

— Однакож де хочете їхати?

— Над море, вісконте, над море. Ви знаєте, що я моряк. Мене з малку колисали морські філі. Я люблю море, як свою любовницю і я тужу, коли не бачу його якийсь час.

— Так їдьмо, графе.

— Над море?

— Так.

— Приймаєте мою пропозицію?

— Приймаю.

— Добре, вісконте. Нині вечер на моім подвірю буде гарна подорожна бричка з чотирма почтовими кіньми. В ній можна спати, як на ліжку. Пане Бошамп, в ній може легко змістити ся чотири особи, — чи пристаєте до нас?

— Дякую, я що лиш вернув з моря.

— Що? ви були на мори?

— Так, я зробив собі маленьку прогульку на острови Боромея**).

— Ну, і що з того? Се не перешкаджає тобі поїхати з нами — сказав Альберт.

— Ні, мій друже. Ти знаєш, що я відмовляю ся лише

*) Август — перший з римських цїсарів, яких держава розтягала ся на цілий відомий тоді світ.

**) Острови Боромея є на озері, що називає ся Ляго Маджіоре а є положене на границі між Італією і Швайцарією.

роді, коли неможливо. Крім сего, важне є — се додав півголосом — щоби я остав в Парижі і вважав на часопис.

— А, ти добрий і щирий приятель — сказав Альберт. — Так, твоя правда; вважай, вважай, Бошампе. Старай ся відкрити ворога, котрий се виявив.

Альберт і Бошамп попрощали ся. Посліднє стиснене їх рук сказало те, чого язики не могли сказати перед чужим чоловіком.

— Бошамп є дуже гарний чоловік — сказав Монте Крісто по відході журналіста.

— Так, і щирий приятель. Я дуже його люблю. Однакж тепер ми самі і хоч се не робить для мене ріжницї, я рад би знати, де поїдемо.

— До Нормандії, як не маєте нічого проти сего.

— Знаменито! Чи будемо там самі — без товариства, без сусідів?

— Нашим товариством будуть наші коні, пси, з котрими будемо ходити на лови, і човен, котрим будемо пливати за рибами.

— Се є якраз те, чого я бажаю. Мушу сказати своїй мамі про сей плян, а потім поверну.

— Та чи дозволять вам поїхати до Нормандії?

— Я можу їхати, де хочу.

— Так, я знаю, що можете їхати самі, бо я вже стрічав вас в Італії, але їхати в товаристві таємничого Монте Кріста...

— Забуваєте, графе, що я вже нераз говорив вам про те, що моя мати є вами глибоко заінтересована.

— „Жінка є змінчива”, сказав Франц І. „Жінка є як морська філя”, сказав Шекспір. Один був великий король, другий великий поет, а оба вони повинні були знати жінку.

— Так, жінку, але моя мати не є звичайна жінка.

— Вибачте бідному чужинцеві, що не розуміє ріжницї.

— Ріжниця є в тім, що моя мати не спішить ся звертати увагу на нікого, але коли вже зверне на когось свою увагу, то на завсїгди.

— О, так — сказав Монте Крісто, зітхнувши. — І ви думаєте, що вона робить менї ту честь, що глядить на мене инакше, чим з повною байдужністю?

— Слухайте! Я вже сказав і я повторяю, що ви мусите бути дуже замітним і надзвичайним чоловіком.

— О!

— Так, бо моя мати так цікавиться ся вами, що коли я з нею, то про нікого більше не говоримо.

— А не старає ся вона викликати у вас недовіря до того Манфреда?

— Навпаки, вона говорить: „Альберте, я думаю, що граф є дуже благородний чоловік; старай ся заслужити на повагу в него”.

Монте Крісто відвернув очи і зітхнув.

— Так? — сказав.

— Отже бачите — сказав Альберт — що не тільки вона не буде противити ся моїй подорожі, але й одобрить її з цілої душі, бо се є в згоді з порадами, які вона дає мені кожного дня.

— Так до побачення, до п'ятої години. Будьте точні, щоб ми приїхали в дванадцятій, або першій.

— Де? До Трепорту?

— Так, або в його сусідство.

— Та чи можемо ми зробити сорок вісім миль за вісім годин?

— Легко — сказав Монте Крісто.

— Ви справді якийсь чародій. Незадовго ви не тільки переженете залізницю (що не булоб тяжко зробити, голов-но у Франції), але навіть телеграф.

— Та поки що, вісконте, будьте точні, бо подорожі не можемо відбути скорше, чим в протягу сімох, або вісьмох годин.

— Не бійте ся. Я не маю нічого більше до роботи, як зібрати ся.

Альберт відійшов. Монте Крісто усміхнув ся, коли від-клонював ся Альбертови. Відтак хвилюк глибоко над чимсь думав. Потім потягнув рукою по своїм чолі, немов би хотів прогнати думки, і задзвонив два рази. Увійшов Бертучіо.

— Бертучіо — сказав граф. — Я загадав їхати до Нормандії нині вечер, а не завтра, ані позавтра. Ти будеш мати подостаток часу до п'ятої години. Вишли післанця, щоби перестеріг візника на першій стації. Зі мною поїде п. Морсерф. Йди.

Бертучіо послухав і кур'єр рушив до Понтуа сказати, що в шестій годині прибуде подорожна карита. З Понтуа вислано иншого післанця до другої стації і в шістьох годи-

нах були готові коні, розміщені на цілій дорозі.

Перед своїм виїздом граф зайшов до мешканя Гайде, сказав їй про свій намір і лишив все в її опіці.

Альберт показав ся точним.

Подорож, зразу невесела, стала вскорі интересною через самий фізичний ефект скорости. Морсерф не мав поняття про таку скорість.

— На правду — сказав Монте Крісто — коли ваші почтові коні біжуть по дві милі на годину а абсурдний закон каже, що один подорожний не може минути другого без дозволу і в такий спосіб хорий, або злобний подорожний може здержувати тих, що є здорові і рухливі, то майже неможливо подорожувати. Я уникаю сеї неприємности, подорожуючи своїм власним почтиліоном і кіньми, чи не так, Алі?

Граф висунув голову через вікно і свиснув, а коні майже полетіли. Карита котила ся з лоскотом грому по бруку міста і кожний обертав ся, аби побачити проїзджаючий метар. Алі, усміхаючи ся, повторив свист, вхопив сильною рукою за віжки і підігнав коні, котрих прекрасні гриви плити у воздуху. Ся дитина пустині чула ся в своїм елементі. З кожним лицем і блискучими очима, в хмарі пороху, що піднісала ся з під копит коний, він виглядав, як який божок грому.

— Я доси ніколи не знав роскоші скорости — сказав Морсерф і послідна хмарка зникла з його чола. — Та де ви берете таких коний? Чи вони родять ся вам на замовлене?

— Точно так — сказав граф. — Шість літ тому я купив у Горщині огера, славного зі своєї скорости. Я не знаю, чи він коштував, бо платив Бертучіо. Трійцять два коні, яких ми будемо вживати сеї ночі, се його потомки. Вони всі є цілком чорні, тільки мають по зівздії на чолі.

— Се чудне! Та що ви робите, графе, з тими всіми кіньми?

— Бачите, що роблю. Подорожую ними.

— Але-ж ви не все подорожуєте.

— Коли вже не буду їх потребувати, то Бертучіо їх продасть. Він сподіє ся заробити на тім трійцять до сорок тисяч лірів.

— Однакож заледви чи який монарх в Европі показав би ся досить богатим, щоби їх купити.

— То продасть їх якомусь східному везірови, який випорожнить свої куфри, аби їх купити, а потім ужие тортур на те, аби куфри знов наповнити.

— Графе, чи міг би я піддати одну думку?

— Прошу дуже.

— Після вас Бертучіо мусить бути другий найбагатший чоловік в Європі.

— Милите ся, вісконте. Я є певний, що якби ви перевернули кишені Бертучія, то не знайдете в них десять су.

— То він мусить бути якесь чудо. Мій дорогий графе, як будете оповідати мені ще більше таких дивних річий, то перестерігаю вас, що не повірю.

— Я не бачу нічого дивного, Альберте. Скажіть мені, чому шафар обкрадає свого пана?

— Тому може, що така вже людська натура, вони люблять красти.

— Милите ся. Се тому, що він має жінку і родину і амбітні пляни для себе і для них. Він не є певний, чи завсїгді буде держати своє становище і хоче заосмотрити ся на будучність. З Бертучієм инше діло. Він є сам в світї. Він уживає мого майна, не потребуючи здавати рахунку з того, в який спосіб його уживає. Він ніколи не покине служби у мене.

— Чому?

— Бо я не дістав би ліпшого.

— Я сего не розумію. Ви говорите про можливости.

— О, зовсім ні. Я числю ся тільки з тим, що є певне. Він є найлучший слуга, над яким я маю силу життя і смерти.

— Ви маєте таку силу над Бертучієм?

— Так — відповів граф холодно.

Є слова, що замикають розмову, неначе залізними дверми; таке було графове „так”.

Ціла подорож відбула ся з однаковою скорістю. Трийцять два коні, поділені на вісім змін, зробили сорок сім миль у вісьмох годинах. Вони приїхали о півночі під браму гарного парку. Портієр не спав і мав браму отворену. Його перестеріг фірман з послідної стації.

Пів до третої по півночі Морсерфа запроваджено до його кімнати, де була приготована купіль і вечера. Слуга, що подорожував з заду карити, usługував йому; Батестен, що їхав на переді, usługував графови.

Альберт скупав ся, зів вечеру і пішов спати. Через цілу ніч вколисував його до сну мелянхолійний шум моря.

Вставши рано, він пішов до вікна, отворив його і надивив ся на малій терасі, перед якою простягало ся море в безмежний простір. За ним був гарний парк, довкола якого був лісок. У річці стояло мале судно, вузке і з високими маштами, на котрих повівав прапор з гербом Монте Крісто, який складався з гори серед моря з хрестом на червоному тлі. Рисунок міг нагадувати Голгофту, яку муки Ісуса Христа зробили святою, а хрест, що став святим через його муки, міг також натякати на терпіня, які сей дивний чоловік пережив в минушині. Довкола судна було кілька малих човнів риболовів з сусідного села, немов покірні піддані, що ожидали розказів своєї королевої. Тут, і скрізь, де піддержав ся Монте Крісто, хочби лише на два дні, видно було вигоду; жите ставало легким.

Альберт найшов в своїм передпокою два кріси з усіми причандами, потрібними для ловів; в иншій кімнаті навішані в всі хитрі інструменти до ловлення риби, видумані Англійцями, добрими риболовами, бо вони терпеливі люди.

Так і проминув день в сих занятях, в яких Монте Крісто відзначав ся. Вони убили в парку тузин фазанів, наловили стільки-ж риб у річці, пообідали у вежі з видом на океан і випили чай у бібліотеці.

Над вечір третього дня Альберт, цілковито умучений прогулками, спочивав на фотели коло вікна, підчас коли він обговорював з архітектором плян консерваторії в своїм саду. Стук гальопуючого коня на дорозі заставив Альберта дивити ся через вікно. Яке-ж було його здивоване, коли він побачив на кони пізнав свого власного льокая, котрому він довіряв, аби не їхав за ним, щоби се не справляло неприємностей для графа Монте Крісто.

— Ти чого тут, Фльорентен? — крикнув до него. — Моє мама хорі?

З тими словами кинув ся до дверей. Монте Крісто слідував за ним через вікно і бачив, як він прийшов до льокая, який сей витягнув зі своєї кишені маленький запечатаний пакуночок. В пакунку був часопис і лист.

— Від кого се є? — запитав Альберт з неспокоєм.

— Від п. Бошампа — відповів Фльорентен.

— Він тебе післав?

— Так, пане; він післав за мною, щоби я прийшов до його дому; дав мені гроший на дорогу, дістав коня і приневолив приобіцяти, що не спиню ся, поки не доїду сюди. Я прибув сюди за п'ятнайцять годин.

Альбертови бігали мурашки поза плечі, коли розпечатував лист. Прочитавши пару слів, крикнув і вхопив часопис. Нараз потемніло йому в очах, ноги під ним ослабли і він був би впав, якби Фльорентен його не піддержав.

— Бідний хлопець! — сказав до себе Монте Крісто; — отже се правда, що гріхи батьків падають на їх дітий до третього і четвертого покоління.

Тимчасом Альберт прийшов до себе. Докінчивши читати, він підсунув до гори своє волосе, яке змокрило від поту, зімняв лист в долони і сказав:

— Фльорентен, чи твій кінь міг би зараз вертати.

— Він дуже змучений.

— В якім стані ти лишив дім?

— Все було тихо, але як я вернув від п. Бошампа, то пані плакала. Вона посилала за мною, щоби довідатись, коли ви вернете. Я сказав їй, що їду за вами на розказ п. Бошампа. Вона зразу простягнула руки, щоби мене затримати, але по хвилі надуми сказала: „Ідь, Фльорентен, нехай він вертає”.

— Так, мамо, я верну — сказав Альберт — і горе безчесному драбови! Треба попрощати ся...

Альберт вернув до кімнати, де лишив Монте Кріста. Він вже не був тим самим чоловіком; п'ять хвиль зробили на нім страшну зміну. На двір він вийшов у своїм звичайнім стані, але вернув з дрявчим голосом, горячковатим поглядом, грізними очима, непевним ходом.

— Графе — промовив. — Дякую вам за вашу гостинність, якою я дуже радо був би тішив ся довше, однакж мушу вертати до Парижа.

— Що стало ся?

— Велике нещастє, важнійше для мене від мого житя. Не допитуйте ся мене більше, прошу вас, тільки позичте мені коня.

— Моя стайня є до ваших услуг, вісконте, однакж ви убете себе, їдучи верхи. Візьміть почтовий візок, або кариту.

— Ні, се мене опізнилоб, а я потребую того умученя, за яке ви у мене побоюєте ся; мені з ним буде лекше.

Альберт зробив кілька кроків, обернувся, як чоловік, що впав на кулею, і впав на крісло біля дверей. Монте Крістоф віднаве не бачив тої признаки ослаблення. Він був у вікні і кричав через него:

— Алї, коня для п. Морсерфа. Скоро, бо він спішить ся!

Сї слова відсвіжили Альберта. Він вискочив з кімнати, і ним вибіг граф.

— Дякую! — крикнув Альберт, кидаючи ся на сідло. — Феррентене, вертай як найскорше зможеш. Чи потребує коня гасла, щоби дістати нового коня?

— Потребуєте лише злізти з того коня, на котрім їдете. Другого в тій хвилі вам осідлають.

Альберт завагав ся хвилику.

— Ви будете вважати мій відїзд за дивний і нерозум-

— сказав. — Ви знаєте, як кілька стрічок у часописі можуть кинути чоловіка в розпуку. Так прочитайте собі і знаєте аж я відїду, щоби ви не були свідком мого сорому.

З тими словами кинув часопис графови. Коли граф зітхнув, щоб підняти часопис, Альберт потиснув стремена і він полетїв як стріла. Граф глядїв за ним з пожалуванем, бо коли Альберт зник цілком, зачав читати:

„Французський офіцер на службі Алїя, паші Яніни, про якого ще тижні тому була згадка у „Безстороннім“, а який не тільки не продав замок Яніни, але й продав свого добродія Туркам, справді вийшов на ту пору Фернандом, як згадав наш шановний почитим. Одначе від того часу він додав ще шляхоцький титул до свого хрестного імені і змінив родинне імя. Тепер він називає себе графом Морсерфом і має місце в палаті панів.”

Отак той страшний секрет, який Бошамп так велико-чно знищив, появив ся знов як узброєний привид. Ін-ше часопис, жорстоко поінформований, оголосив в два дні відїзд Альберта до Нормандії тих кілька стрічок, які не до божевїля доправили нещасного молодця.

РОЗДІЛ LXXXVI.

Суд.

В осьмій годині рано Альберт упав як грім коло дверей Бошампа. Льокай мав розказ запровадити його до кімнати свого пана, котрий якраз купав ся.

— Ну? — сказав Альберт.

— Добре, мій бідний друже — відповів Бошамп — я очікував тебе.

— Я тут. Не потребує казати тобі, Бошампе, що я думаю, що ти занадто щирий і ласкавий, аби говорити про себе з ким іншим, ні, мій друже. Те, що ти писав за мною, є доказом твоєї приязни. Отже, не тратячи часу, скажи мені, чи не маєш якого поняття про те, звідки походить сей страшний удар?

— Скажу тобі зараз у двох словах.

— Однак ж насамперед скажи мені всі подробиці сего ганебного заговору.

Бошамп взяв ся оповідати молодцеві, прибитому соромом і жалем, слідуючі факти:

Два дні тому нотатка про графа Морсерфа появилася в іншій часописі, чим „Безсторонний”, і що найгірше, то в часописі, який має славу органу правительства. Бошамп снідав, коли прочитав сю нотатку; він зараз казав запрягти візок і не докінчивши снідання, поїхав до видавця того часопису. Хоч той і Бошамп були політичними противниками, то як се часто буває, в приватнім життю вони були щирі приятелі. Видавець читав з очевидним вдоволенням редакційну статтю в часописі про цукор з буряків; статтю він, видно, сам написав.

— О, ви читаете часопис! — сказав Бошамп. — Коли так, то я мабуть навіть не потребує говорити про причину моєї гостини.

— То ви також зацікавлені в питанні цукру? — питає видавець урядового органу.

— Ні — відповів Бошамп — я не про те думаю. Мене цікавить тепер зовсім інший предмет.

— Що саме?

— Нотатка про Морсерфа.

— Ага! Чи не цікава річ?

— Така цікава, що мені здає ся, що наражаєте ся на процес за очернене чоловіка.

— Зовсім ні. Враз з інформацією ми одержали всі потрібні докази і ми є зовсім певні, що п. Морсерф не піднесе проти нас свого голосу. Крім сего се є висвідчене услуги краєви — демаскувати нужденних лиходіїв, негідних чести, яку їм віддає ся.

Бошамп був немов громом вражений.

— Хто-ж се так точно поінформував вас? — спитав. — Мій часопис, котрий се зачав, був приневолений замовкнути з браку доказів, хоч ми більше від вас заінтересовані в тім, щоби здемаскувати п. Морсерфа, бо він боярин Франції, а ми — опозиція.

— О, се зовсім проста справа. Ми не шукали за скандалом, а він прийшов до нас. Вчора приїхав з Яніни чоловік, що привіз з собою таки порядний звій паперів. Коли ми вагали ся, чи друкувати оскаржуючу нотатку, він сказав нам, що як відмовимо ся, то інші часописи се надрукують.

Бошамп зрозумів, що не лишило ся нічого іншого, як замовчати. Він відійшов і вислав післанця за Альбертом. Однакож післанцем не міг вислати інформацій про слідучі події, які зайшли по відїзді післанця.

Того дня велике схвильоване повстало в палаті панів між звичайно спокійними членами тих благородних зборів. Кождий прибув майже годину скорше перед приписаним часом і розмовляли про значучу подію, яка займе увагу публики і зверне її на одного з найлучше відомих членів палати. Деякі перечитували нотатку, другі подавали свої замітки, або пригадували собі подробиці, які доповнювали обвинуваченє.

Граф не був любимцем своїх товаришів. Як всі доробкевичі, він доходив до ароганції, щоби вдержати своє становище. Старі аристократи кпили собі з него, здібні відсували його від себе, а чесні інстинктивно сторонили від него. Граф був неначе призначений на жертву. Коли раз палець Божий призначив його на жертву, кождий був готовий крикнути на него.

Один граф Морсерф не знав нічого про те, що робило ся. Він не брав часопису, в котрім була ганьбляча для него нотатка, і перебув ранок на писаню листів та випробуваню коня. Тому до палати він прибув у звичайну годину з арогантською міною. Зліз зі своєї карити, перейшов коритарями і увійшов до салї нарад, не звертаючи уваги на вагання дверників та холод своїх товаришів.

Сесія отворила ся пів години перед його прибутєм. Хоч граф, не знаючи ні про що, мав свою звичайну міну і поведінку, то другим членам вона виглядала на ще більше визиваючу, чим звичайно. Сама його присутність в такий день

виглядала на визов для палати, яка цінила свою честь; коли одні рахували, що він своєю появою хоче їх обидити, другі, що хоче їх злегковажити, то всі вважали згідно, що його поява не є вмісна. Все таки усі раді були, щоби дебата зачала ся як найскорше. Кожний держав перед собою обвинувачуючий часопис, але, як звичайно, ніхто не хотів брати на себе відповідальности за розпочате атаку.

Наконець один поважний пан, відомий противник Морсерфа, вийшов на трибуну з тою значучою міною, яка оповіщувала, що прийшла вже сподівана хвиля. На салі запанувала незвичайна тишина. Морсерф не розумів, чому таку увагу звертають на бесідника, якого в інших случаях слухали лише з поблажливістю.

Граф не звертав спеціальної уваги на вступ, в котрім бесідник сказав, що має сказати щось дуже важного і тому потрібно, аби вся палата уважно його вислухала; коли одначе бесідник згадав Яніну і полковника Фернанда, граф так страшенно зблід, що кожний задрожав і втянув в него очі. Така є прикмета моральних ран, що вони укривають ся, але ніколи не замикають ся; завсїгди болючі, завсїгди готові спливати кровю, коли їх діткнути ся; вони в серці завсїгди свіжі і отворені.

Бесідник прочитав нотатку в часописі серед болючої мовчанки, яка вправляла слухачів в дрож, але яка зараз скінчила ся, коли бесідник зачав знов говорити. Він говорив про свої скрупули і про труднощі справи. Він запропонував боронити честь п. Морсерфа і цілої палати, викликаючи дебат над сими особистими справами і скінчив, домагаючись слідства, яке повинноб убити калюмнію, поки вона поширить ся, і вернути п. Морсерфови становище, яке він так довго мав в публичній опінії.

Морсерф був такий поражений сим великим і несподіваним ударом, що міг заледви вистогнати кілька слів, оглядаючи ся довкола себе з приголомшеним видом. Ся боязливість, що могла походити із здивованя та невинности, як і з почутя провини, змякшила в декого серце супроти негò, бо благородні люди бувають завсїгди виrozumілі, коли нещастє їх ворога перевиcшає розміри їх ворожнечі.

Президент поставив внесенє під голосованє і рішено, що має відбути ся слідство. Запитано графа, скільки часу він потребує для приготования оборони. Відвага Морсерфа поволи віджила.

— Мої панове — відповів — я не хочу удару заданого незвісними мені ворогами і без сумніву укритими в темноті, відбивати часом. Я волію зараз відповісти на грім, що на хвилюку вибив мене з рівноваги. О, якби я замість сеї оборони міг проляти послідну каплю своєї крові на доказ для моїх благородних товаришів, що я рівний їм своєю вартістю!

Сі слова зробили дуже добре вражіне на присутних. Морсерф завважив се і додав:

— Я домагаю ся, щоби слідство зачало ся як найскорше, а я предложу палаті всі потрібні інформації.

— Який день назначуєте? — спитав президент.

— Від сеї хвилі я є до услуг сеї палати — відповів граф. Президент задзвонив.

— Чи палата є тої думки, що слідство має зачати ся нині?

— Так! — була однодушна відповідь.

Вибрано комісію з дванайцяти членів для переглянення доказів, предложених Морсерфом. Переслухане назначено на осьму годину вечер в кімнаті комісії, а як треба буде його продовжувати, то буде продовжувати ся кожного дальшого вечера в ту саму годину. Морсерф попросив о дозвіл вийти; він потребував зібрати документи, які довгий час приготовляв на сю бурю, котру предвидів через свою бистрість ума.

Бошамп оповів Альбертови все те з подробицями. Альберт слухав, дрожаючи раз з надії, другий раз зі злости, то знов зі встиду — бо з інформацій Бошампа знав, що його батько провинив ся. Він питав себе, як міг би він доказати свою невинність, коли він винен.

Бошамп завагав ся, чи має продовжувати своє оповідане.

— Щож дальше? — спитав Альберт.

— Що дальше? Мій друже, ти накладаєш на мене болючий обовязок. Чи ти мусиш знати все?

— Абсолютно, і волію чути се з твоїх уст, чим з інших.

— Отже приготов свою відвагу, бо ніколи не будеш її так потребувати, як тепер.

Альберт потягнув своєю рукою по волосю, немов би хотів спробувати свою силу волі, як чоловік, котрий приготує ся боронити своє жите, випробовує свою шаблю,

згинаючи її. Він подумав, що є досить сильним, бо взяв горячку за енергію.

— Говори! — сказав.

— Прийшов вечір — говорив Бошамп. — Цілий Париж був зацікавлений. Многі говорили, що твій батько потребує тільки появити ся, щоби обвинувачене упало. Інші говорили, що він не явить ся. Ще інші казали, що бачили, як він виїздив до Брукселі. Деякі ходили на поліцію питати, чи він взяв паспорт. Я ужив всього свого впливу на одного з членів комісії, знакомого пана, щоби зробив мені місце на чімсь в роді галерії. Він прийшов по мене в сімей годині і поки ще хтонебудь прийшов, попросив одного з дверників, щоби посадив мене в кріслі.

— Я був укритий за колюмною і так міг сподівати ся бути свідком цілої страшної сцени, що мала відбутися. В осьмій годині всі були на своїх місцях. З посліднім ударом години увійшов п. Морсерф. В руках мав якісь папери; його лице було спокійне, хід твердий, убранє гарне, без пересяди. Після старого військового звичаю його свита була заціплена до самої бороди. Його присутність зробила добре вражіне. Комісія складала ся з вирозумілих людей і деякі з них пішли проти него, щоби подати йому руку.

Альбертови дрожало серце, коли слухав сих подробиць, однакж його радість мішала ся зі смутком. Він був би радю обняв тих, що давали докази своєї почеси для його батька в хвилю, коли його честь була так сильно зачеплена.

— В ту хвилю один з дверників приніс лист до президента.

— „Маєте слово, п. Морсерф” — сказав президент, розпечатуючи лист.

— Граф зачав свою оборону і я впевняю тебе, Альберте, що боронив себе над сподіване вимовно і спритно. Він представив документи, які доказували, що паша Яніни до послідної хвилі мав до него повне довіре, бо припоручив йому провадженє переговорів з султаном на жите і смерть. Він представив його перстень, доказ авторітету, перстень, котрим Алї Паша звичайно запечатував свої листи, і який він дав йому, щоби він, вернувши, мав в яку небудь пору, в день, чи в ночи, доступ до него, хоч би й до гарему. На нещастє, сказав він, переговори не повели ся і коли він повернув, щоби боронити свого добродія, він вже не жив.

— „Однакож — сказав граф — таке велике було довіре Алі Паші до мене, що на смертельнім ложі він припоручив свою улюблену жінку і її дочку в мою опіку.”

Альберт здригнув ся, почувши сі слова. Йому пригадала ся історія Гайде. Він пригадав собі, що вона говорила про місію французького офіцера і про перстень та про спосіб, в який її продано і зроблено невольницею.

— А яке вражінє зробила ся промова? — спитав неспокійно.

— Признаю, що вона на мене вплинула, і так само на цілу комісію — сказав Бошамп. — Тимчасом президент недбало глянув на лист, який йому принесено, і перші слова листа, видно, викликали в нім заінтересоване. Він прочитав лист раз і ще раз і видивив ся на п. Морсерфа.

— „Пане графе — спитав — ви сказали, що паша Яніни повірив свою жінку і дочку в вашу опіку?”

— „Так, пане — відповів граф — але тут, як і в цілій сій справі, переслідувало мене нещасте. Коли я вернув, жінка Василіка і дочка Гайде десь зникли.”

— „Ви знали їх?”

— „Моя близькість з пашею і його безмежна віра в мою вірність дали мені нагоду бачити їх більше, чим двацять разів.”

— „Чи знаєте ви, що з ними стало ся?”

— „Так, пане; я чув, що вони упали жертвою свого смутку, а може й свого убожества. Я не був багатий; моє жите було в постійній небезпеці. Я не міг за ними шукати, на мій превеликий жаль.”

— Президент непомітно нахмарив ся.

— „Панове — сказав він — ви чули пояснене графа Морсерфа. Чи можете ви, пане графе, представити яких свідків на доказ того, що ви сказали?”

— „На жаль, ні, пане — відповів граф. — Всі ті, що окружали пашу, або знали мене на його дворі, померли, або розбрили ся. Я, здає ся, сам з усіх своїх родимців пережив сию страшну війну. Я маю тільки листи Алі Тебеліна, які я тут предложив; його перстень, як доказ його довіря — і сей є тут; а наконєць найбільше переконуючий доказ, який можу предложити, то анонімний напад, відсутність яких небудь свідків проти моєї правдомовности і чистоти мого військового житя.”

— Гомін одобренья дав ся чути в салї і якби в ту хвилю ніщо більше не було стало ся, Альберте, то твій батько був би виграв. Оставало тільки піддати справу під голосоване, коли президент сказав:

— „Панове і ви пане графе, сподію ся, що не будете проти того, аби послухати когось, що називає себе дуже важним свідком і якраз до мене зголосив ся. Сей свідок — після того, що граф сказав, не можемо про се сумнівати ся, — прийшов дати доказ повної невинности нашого товариша. Ось є лист, який я що й но одержав в сій справі. Чи маю його прочитати, чи може зігнуємо його і не звернемо уваги на сю подробицю?”

— Граф Морсерф зблід і стиснув папери, які держав в руках. Комісія рішила вислухати лист. Граф був задуманий і мовчав. Президент прочитав:

— „Пане президенте! Я можу предложити комісії, яка розсліджує поступоване поручника-генерала графа Морсерфа в Епірі та Македонії, декі дуже точні інформації.”

— Президент спинив ся і глянув на своїх слухачів.

— „Дальше”, — почуло ся з усіх сторін.

— Президент вернув до читаня:

— „Я була при тім, як згинув Алї Паша. Я була при нім в його послїдних хвилях. Я знаю, що стало ся з Василікою і Гайде. Я є до услуг комісії, а навіть домагаю ся вислухання. Я буду на коритарі, коли сей лист буде доручений.”

— „А хто є сей свідок, або радше сей ворог?” — спитав граф голосом, в яким було замітно зміну.

— „Будемо знати зараз, пане — відповів президент. — Чи комісія бажає вислухати сего свідка?”

— „Так, так”, — сказали всі відразу.

— Покликано дверника.

— „Чи там є хтось на коритарі?” — спитав президент.

— „Так, пане.”

— „Хто такий?”

— „Якась жінка в товаристві служниці.”

— Кождий присутний глянув на свого сусїда.

— „Покликати сю жінку сюди” — сказав президент.

— За пару хвиль отворив сторож двері. Всіх очі були звернені на двері, навіть я — признав ся Бошамп — віддав ся загальній цікавості. За дверником ішла жінка вкрита густим серпанком, що зовсім закрив її лице. З постави та перфум, що чути було від неї, видно було, що мусїла бути

молода і елегантна жінка, але то всьо. Президент попросив її, щоб відкинула свій серпанок на бік і тоді доперва показало ся, що вона була убрана в грецький костюм і була надзвичайно гарна.

— Ага! — сказав Альберт — се була вона.

— Вона? Хто?

— Гайде.

— Тобі хто се сказав?

— На жаль, я се вгадав. Але оповідай дальше, Бошампе. Бачиш, що я спокійний і сильний, хоч ми мабуть доходимо до найважнійшої частини оповідання.

— Пан Морсерф — говорив Бошамп — глянув на жінку зі здивованєм і переляком. Її уста мали сказати засуд життя або смерті для него. Для цілої комісії ся подія була така надзвичайна і дивна, що заінтересоване, яке вони мали в безпеченьстві графа, стало тепер другорядною річею. Сам президент вийшов наперед, щоби подати крісло пані, однакж вона не сіла на нїм. Щодо графа, то він таки упав на своє крісло; видно було, що його ноги відмовили йому службу.

— „Пані — сказав президент — ви виявили бажане подати комісії інформації про те, що стало ся в Яніні, і ви сказали, що ви були наочним свідком подій.”

— „Точно так!” — відповіла незнакома тоном солодкої мелянхолії і звучним голосом, питомим Сходови.

— „Однакж позвольте мені сказати, що ви мусіли тоді бути дуже молоді.”

— „Я мала чотири роки, але тому, що події дуже глибоко обходили мене, анї одна подробиця не затерла ся в моїй пам'яті.”

— „В який спосіб могли сї події обходити вас? І хто ви є, що вони зробили на вас таке глибоке вражінє?”

— „Жите мого батька залежало від них — відповіла жінка. — Я є Гайде, дочка Алї Тебелїна, паші Яніни, і Василїки, його улюбленої жінки.”

— Румянець змішаної гордості і соромливості, який нагло виступив на лице молоді жінчини, ясність її очий і її незвичайно важна заява, зробили потрясаюче вражінє на зібраних. Щодо графа, то він не міг би був бути більше поражений, колиб грім вдарив під його ногами і отворив перед ним пропасть.

— „Пані — відповів президент, кланяючись з найбільшою повагою. — Позвольте поставити вам ще одно питання: Чи можете доказати правдивість того, що сказали?

— „Можу, пане — сказала Гайде, витягаючи зза свого серпанка сатинову торбинку, сильно наперфумовану. — Тут є моє свідоцтво уродження, виписане моїм батьком а підписане його головними урядниками, а се є свідоцтво мого хрещення, бо мій батько згодився, аби я була вихована у вірі моєї матері. Свідоцтво хрещення виставив митрополит Македонії та Епіру. Нарешті (і се мабуть найважніше) маю тут свідоцтво продажі моєї особи і моєї матери вірменському купцеві Ель-Коббірови. Продав нас французький офіцер, який в своїй безчесній умові з Портою*) зарезервував собі, як частину нагороди, жінку і дочку свого добродія і продав їх за около чотириста тисяч лірів.”

— Зеленкувата блідість виступила на лице графа і його очі заплили кровю, на сі обвинувачування, яким зібрані прислухувалися з мовчанкою, що ворожила йому лихо.

Гайде — хоч спокійна, але більше грізна в тім спокою, чим инша булаб в злости — подала президентови свідоцтво своєї продажі, написане арабським письмом. Комісія предвиджувала, що їй будуть предложені деякі папери в арабській, грецькій, або турецькій мові і тому на переслухання були присутні перекладачі тих мов. Один з благородних панів, що був ознакочений з арабською мовою, студіювавши її підчас кампанії в Єгипті, слідував очима за словами на папері, коли перекладач відчитував їх голосно:

— „Я, Ель-Коббір, торговець невольниками і доставець до гарему Його Величства, посвідчаю, що я одержав для пересилки до найвисшого султана від італійського пана, графа Монте Крісто, смарагд вартості вісімсот тисяч лірів, як викуп за молоду християнську невольницю, одинацять-літню, на ім'я Гайде, признану дочку покійного Алі Тебеліна, паші Яніні, і Василіки, його улюбленої жінки, — її продано мені сім літ перед тим wraz з її матір'ю, яка вмерла, прибувши до Константинополя, а продав її французький полковник в службі паші Алі Тебеліна, на ім'я Фернанд Мондего. Висше згадане купно було на рахунок Його Величства, від якого я мав повновласть, а куплено було за суму чотириста тисяч лірів.

— „Дано в Константинополі, за згодою Його Величства, в році 1247 Геджірі**). — Підписано Ель-Коббір.

— „Щоби сей документ мав всю належну повагу, на ній має бути печатка султана, котру продавець є обов'язаний витиснути.”

*) Портою, або точніше Найвисшою Портою, називають турецьке правительство.

**) Геджіра, або Геджра, значить „утеча”. Магометани рахують роки після утечі Магомета з Мекки до Медини.

— Коло підпису купця була справді печатка султана.

— Страшна мовчанка запанувала по прочитанню сего документа. Граф міг тільки дивити ся і в його очах, немов несвідомо звернених на Гайде, було повно вогню і крови.

— „Пані — сказав президент — чи можнаб про дещо спитати графа Монте Кріста, який, здає ся, є тепер в Парижі?”

— „Пане — відповіла Гайде — граф Монте Крісто, мій другий батько, перебуває через послідних три дні в Нормандії.”

— „Хто-ж дорадив вам зробити сей крок — крок, за який ми вам є дуже вдячні і який є зовсім на місци, коли взяти на увагу ваше походжене і ваші нещастя?”

— „Пане — відповіла Гайде — зробити сей крок заставила мене моя самоповага і мій жаль. Хоч я християнка, але нехай Бог простить мені, я завсїгда хотїла пїмстити ся за свого славного батька. Від коли ступила ногою на французьку землю і довідала ся, що зрадник живе в Парижі, я уважно за ним стежила. Я живу в замкненню в домі свого благородного опікуна, але я роблю се з власного уподобання. Я волїю самітність і мовчанку, бо можу в нїй жити зі своїми думками та споминами минувших днів. Однакож граф Монте Крісто окружає мене батьківською опікою і я знаю про все, що дїє ся в світї, хоч я держу ся у відокремленю. Я читаю усї часописи, усї видавництва, а також знаю кожду нову мелодію. І так, слїдячи за житєм других, я довідала ся, що зайшло нинї в палатї панів і що мало стати ся в речір; тоді я написала.”

— „Значить — зауважив президент — що граф Монте Крісто не знає нічого про те, що ви тепер робите?”

— „Зовсім нічого не знає і я за одно тільки побоюю ся, що він може не похвалить того, що я зробила. Однакож се є для мене славний день — при сих словах дївчина піднесла очі до гори — бо я наконєць найшла нагоду пїмстити ся за смерть мого батька!”

— Підчас того граф не писнув ані слова. Його товариші гляділи на него і без сумніву відчували жаль за його щастем, перерваним словом наперфумованої жєнщини. Його пригноблене видно було на його лиці.

— „Пане Морсерф — сказав президент — чи пізнаєте сю паню, як дочку Алї Тебелїна, паші Яніни?”

— „Ні — крикнув Морсерф, стараючи ся встати на ноги — се є підлий заговор, придуманий моїми ворогами.”

— Гайде, котрої очі були звернені на двері, немов ожидала в них когось, обернула ся скоро і побачивши, що граф стоїть, крикнула страшно:

— „Ти мене не пізнаєш? Га, але я тебе пізнала. Ти є Фернанд Мондего, французський офіцер, що був інструктором для війська мого благородного батька. Ти піддав замок Яніни! Тебе вислав він був до Константинополя для переговорів з султаном в справі життя і смерті свого добродія і ти приніс з собою ложний папір, на котрім було ніби повне прощєне для мого батька. Ти при допомі отсего паперу дістав перстєнь паші, який дав тобі власть над Селімом, що держав смолоскип в руці. Ти убив Селіма! І ти продав нас, матір і мене купцєви Ель-Коббірови. Душегубе! Душегубе! Душегубе! На твоїм чолі ще є кров твого пана. Дивіть ся, панове, дивіть ся!”

— Сї слова були виголошені з такою силою правди, що кожде око в салі звернуло ся на чоло графа; навіть він сам потягнув по чолі рукою, як би почув на нїм вогкість крови Алія.

— „Ви рішучо пізнаєте в п. Морсерфови офіцєра Фернанда Мондего?”

— „Зовсім певно пізнаю! — крикнула Гайде. — О, мамо моя, ти мені говорила: „Ти була вільна, ти мала улюбленого батька, ти мала бути майже королевою. Приглянь ся добре сєму чоловікови. Се він зробив тебе невільницею. Се він підніс на кінци списи голову твого батька. Се він продав нас. Се він віддав нас в руки Ель-Коббіра! Як забудеш його лице, то диви ся добре на його праву руку, на котрій він має велику загоїну; по тій руці пізнаєш його і не забувай, що в ту руку одна за другою падали золоті монєти Ель-Коббіра!” Чи я пізнаю його? А, нехай він тепер скаже, що він мене не пізнає!”

— Кожде слово падало острим ножєм на графа Морсерфа і позбавило його руху. Колиж вона сказала свої послідні слова, він з поспіхом сховав свою праву руку в пазуху. На ній дійсно була велика загоїна. Ся сцена цілком змінила думку присутних про обвинуваченого графа.

— „Панє графє Мосерф — сказав президент — не дозвольтє, щоби вами опанувало пригнобленє. Відповідай-

те. Справедливість сего суду є найвисша і так само безсторонна, як справедливість Божа. Ми не дозволимо, щоби ваші вороги топтали по вас, не давши вам нагоди оборонити себе. Чи маємо дальше розвести слідство? Чи маємо вислати двох членів палати до Яніни? Кажіть!”

— Граф не відповідав. Тоді всі члени комісії глянули по собі майже з перестрахом. Вони знали енергічний і нестримний темперамент графа. Се мусів бути страшний удар, який позбавив би його відваги боронити ся. Вони думали що ся мовчанка, яка виглядала на сон, дасть місце пробудженню, подібному до грому.

— „Ну — спитав президент. — Яке ваше рішення?”

— „Я не маю що відповісти” — сказав граф низьким голосом, встаючи.

— „Отже дочка Алі Тебеліна сказала правду? — спитав президент. — Отже вона є тим страшним свідком, на котрого обвинуваченє ви не можете відповісти: „Не винен”? Значить, ви допустили ся злочинів, які вам закидають?”

— Граф оглянув ся з виразом розпуки, який міг зм'ягчити серця тигрів, але який не міг розоружити його судіїв. Відтак підніс очі до гори, але зараз їх спустив, немов би бояв ся, що стеля втворить ся і перед ним покаже ся другий трибунал, в яким судією є Бог. Відтак скорим рухом руки розірвав свиту на своїх грудях, яка його дусила і вибіг з кімнати, як божевільний. Через хвилику було чути його скорі кроки на коритари, відтак лоскіт коліс скоро відїзжаючої карети.

— „Панове — спитав президент, коли настав знов спокій — чи маємо осудити графа Морсерфа за зраду, віроломність і насильство?”

— „Так”, — відповіли однодушно всі члени комісії.

— Гайде оставала в кімнаті до кінця засідання. Вона вислухала присуд над графом, не виказуючи ні радости, ані милосердя. Відтак затягнула серпанок на своє лице, вклала ся маєстатично членам комісії і вийшла тим поважним ходом, який Вергіль приписує богиням.

РОЗДІЛ LXXXVII.

Визов.

— Я — говорив дальше Бошамп — скористав з мовчанки і темноти, щоби вийти з кімнати непобаченим. Дверник, що впровадив мене, чекав на мене коло дверей і коритарами випровадив мене до приватного входу від вулиці Вожірарда. Я вийшов з мішаними почуваннями смутку і вдоволення. Вибац, Альберте. Сумно мені було за тебе, але я таки сподобав собі ту благородну дівчину, що так старала ся пімститись за свого батька. Так, Альберте, з якого-б жерела могло вийти виявлене сеї події, хоч би воно вийшло навіть від ворога, то сей ворог був тільки орудієм Божого Провидія.

Альберт мав сховану голову між своїми руками. Він підніс своє лице, червоне від сорому і скупане в сльозах. Схопивши руку Бошампа, він сказав:

— Мій друже, моє жите скінчене. Я не можу сказати за тобою холоднокровно, що се удар Божого Провидія, але мушу викрити, хто се переслідує мене своєю ненавистю і коли найду його, то вбю його, або він убе мене. Я числю на твою приязнь, що ти допоможеш мені, Бошампе, коли погорда ще не вигнала приязни з твого серця.

— Погорда? Мій друже, що тебе обходить се нещасте? Ні, сей несправедливий забобон вже забутий, котрий робив сина відповідальним за вчинки його батька. Зроби огляд свого життя, Альберте. Хоч се лише початок, то ніколи день не починав ся у більшій чистоті, чим той, в котрім починає ся твоя кар'єра. Ні, Альберте, послухай моєї ради. Ти молодий і багатий. Виїдь з Парижа. Все вскорі забуде ся в сім великій Вавилоні горячкового життя і змінчивого смаку. За три, або чотири роки вернеш з якоюсь російською княжною, як своєю молодою і ніхто навіть не подумає про те, що стало ся вчора, зовсім як би те стало ся шіснайцять літ тому.

— Дякую тобі, мій дорогий Бошампе. Дякую тобі за серце, яке спонукує тебе давати мені сю раду, однакож так

не може стати ся. Я висказав тобі своє бажане, або, як треба се так назвати, своє рішення. Зрозумій, що коли я заінтересований в сій справі так, як я заінтересований, то не можу дивити ся на ню з тої точки, що ти. Що виглядає тобі, немов би воно походило з якогось небесного жерела, те виглядає мені, немов би воно походило з якогось далеко менше чистого жерела. Мені виглядає, що Боже Провидіне не має нічого до діла з сею справою. І що замість невидимої і недотикальної руки, що розділює нагороди і кари, я найду руку видиму і дотикальну і на ній пімщу ся, впевняю тебе, за все, що я перетерпів в протягу послідного місяця. Отже повторю, Бошампе, що хочу вернути до людського і матеріяльного істновання і коли ти ще є тим приятелем, яким себе представляєш, то поможи мені відкрити руку, яка завдала мені сей удар.

— Нехай так буде — згодив ся Бошамп. — Як конче хочеш, щоби я зліз на землю, я пристаю на се. Коли будеш шукати за ворогом, я тобі поможу і сам буду за ним шукати, бо моя честь є майже так само глибоко заінтересована, як твоя.

— Добре. Тепер, Бошампе, розумієш, що ми зачинаємо свої пошукування зараз. Кожда хвилька проволоки є для мене вічністю. Калюмніятор ще не є покараний і може сподіє ся, що не буде покараний, але клянусь своєю честю, що як він так думає, то обманює себе.

— Добре, слухай, Морсерфе.

— А, Бошампе, я бачу, що ти вже щось знаєш; ти привртаєш мене до життя.

— Я не кажу, що є щось правди в тім, що я хочу тобі сказати, однакож се бодай стільки, що світло в темноті ночі. Йдучи за тим, ми може відкриємо щось більше певного.

— Скажи мені. Заспокій мою нетерпеливість.

— Добре. Я скажу тобі те, чого я не хотів тобі згадувати, коли повернув з Яніни.

— Кажи.

— Я, очевидна річ, пішов був там до головного банкира в місті, аби його випитати. При першій слові, поки я навіть згадав імя твого батька, він сказав:

— „Я, догадую ся, що вас сюди спроварило.”

— „Як і чому?”

— „Бо два тижні тому я мав запит в тій самій справі.”

— „Хто вас питав?”

— „Мій кореспондент, один банкир з Парижа.”

— „А його ім'я...”

— „Дангляр.”

— Він! — крикнув Альберт. — Так, се певно він, що переслідував мого батька так довго своєю заздрістю. Він, чоловік, що хотів бути популярним, не міг простити графови Морсерфови того, що той став графом. А те подружжя, розбите без ніякої ясної причини, — так, тут є розв'язка цілої загадки.

— Допитуй, Альберте, але не сердь ся без достаточної причини. Допитуй ся і як се є правда...

— О, так, як се є правда — крикнув Альберт — то він відпокутує за все, що я витерпів.

— Вважай, Морсерфе; він вже старший чоловік.

— Я буду так поважати його старий вік, як він поважав честь моєї родини. Коли мій батько вразив його, то чому він не став проти него особисто? Га, бо він боїть ся стати проти чоловіка лицем в лице.

— Я не докоряю тобі, Альберте, я тільки здержую тебе. Поступай розважно.

— О, за се не бій ся. Зрештою ти підеш зі мною, Бошампе. Поважні справи повинні бути залагоджувані в присутності свідків. Поки сей день скінчить ся, коли Дангляр винен, він має перестати жити, або я згину. Пробіг! Бошампе, я зроблю гарний похорон в обороні моєї честі.

— Коли робить ся такі постанови, Альберте, їх треба негайно виконувати. Хочеш йти до Дангл'яра? Ходім зараз!

Вони післали по повіз. Увійшовши на подвір'я банкира, вони завважили фаєтон і слугу Андрія Кавалькантія при дверях.

— Пробіг! Се добре — сказав Альберт понуро. — Як Дангляр не хоче бити ся зі мною, я убу його зятя; він повинен би стати до двобою, — Кавальканті!

Слуга оповістив Альберта, але банкир, памятаючи, що стало ся день перед тим, казав замкнути двері. Розказ був виданий за пізно, бо Альберт пішов вслід за льокаєм і почувши розказ банкира, всунув ся в двері і найшов ся в кабінеті банкира. За ним увійшов і Бошамп.

— Пане! — крикнув банкир. — Чи я вже позбавлений права приймати в своїм домі, кого хочу? Як виглядає, то

ви дуже дивно забуваєте ся.

— Ні, пане — відказав Альберт холодно. — Є випадки, коли чоловік не може відмовити ся прийняти деякі особи, хиба що він трус.

— Отже чого від мене хочете, пане?

— Я бажаю — сказав Альберт, приближаючись і позірно не завважуючи Кавалькантія, котрий стояв обернений задом до печі — я бажаю запропонувати стрічу з вами у якімсь відлюднім закутку, де ніхто не буде перешкаджати нам через десять мінут; нічого більше від вас не бажаю, як те, щоби по такій стрічі один з нас остав вже на тім місци.

Дангляр зблід. Кавальканті зробив крок вперед і Альберт звернув ся до него.

— І ви також можете прийти — сказав. — Ви, пане графе, вже майже член родини і маєте до сего право, а я готов на стільки стріч сего рода, скільки лише найду до них охотників.

Кавальканті видивив ся на Данглера, як остовпілий, і Дангляр, видимо силуючись, встав і спинив ся між обома молодцями. Виступ Альберта проти Андрія поставив справу на изшій стопі і Дангляр зачав сподівати ся, що може причина Альбертових відвідин є инша, чим він зразу припускав.

— Коли ви, пане, сказав він до Альберта — прийшли сварити ся з сим паном, бо я волію його від вас, то я можу передати сю справу королівському прокураторови.

— Милите ся, пане — сказав Альберт з сумовитим усміхом. — Я зовсім не натякаю на подруже, а обізвав ся я до п. Кавалькантія тільки тому, що виглядало на хвилю, немов би він хотів вмішати ся поміж нас. Під одним зглядом ви маєте рацію. Я готовий нині до сварки з ким би то не було, однакж ви маєте першеньство, пане Дангляр.

— Пане — відповів Дангляр, блідий зі злости і страху — я вас перестерігаю, що коли маю нещасте стрітити скажену собаку, то вбю її і не то, що не почуваю ся до ніякого злочину, а ще й потішаю себе, що я зробив добро для людства. Отже коли ви казали ся і хочете мене вкусити, я убю вас без милосердя. Чи я тому винен, що вашого батька позбавлено чести?

— Ти нужденний драбе! — крикнув Морсерф — се з твоєї причини.

Дангляр відступив кілька кроків взад.

— З моєї причини? — повторив. — Ви збожеволіли? Що я знаю про грецьку історію? Чи я подорожував по тім краю? Чи я радив вашому батькови продати замок в Яніні, зрадити...

— Тихо! — засичав Альберт придушеним голосом. — Ні, ти не виявив сего в прямий спосіб і не спровадив на нас смутку, тільки лицемірно все те викликав.

— Я?

— Так, ти! Звідки прийшли сі відомости?

— Як то, в часописах було написано про те. З Яніни, розуміє ся.

— А хто писав за тим до Яніни?

— До Яніни?

— Так. Хто писав тамтуди за інформаціями в справі мого батька?

— Думаю, що хтонебудь може написати до Яніни.

— Але писала лише одна особа!

— Тільки одна?

— Так, і се був ти!

— Певно, що я писав. Мені виглядає, що як я мав дати свою дочку за якогось молодого чоловіка, то се є зовсім на місци розвідати ся дещо про його родину. Се не тільки на місци, але навіть обовязок.

— Ви, пане, писали, знаючи згори, яку відповідь дістанете.

— Я? Ні, впевняю вас — почав говорити Дангляр з певністю себе, яка походила вже не так зі страху, як зі співчуття, котре зачав відчувати для хлопця — свято впевняю вас, що я був би ніколи навіть не подумав про написане до Яніни. Чи я знав що про катастрофу Алї Паші? Я?

— То хтось другий спонукав вас написати?

— Так.

— Хто-ж то був? Говоріть!

— От, питане! Та се-ж найпростійша річ в світі. Я говорив про минувшину вашого батька. Я сказав, що походжене його багатства є невідоме. Особа, котрій я се говорив, спитала, де ваш батько роздобув своє майно. Я сказав, що в Греції. Тодї та особа сказала: „Ну, то напишіть до Яніни”.

— Хто-ж се так вам порадив?

— Не хто инший, як ваш приятель, граф Монте Крісто.

— Граф Монте Крісто порадив вам писати до Яніни?

— Так. І я написав. Як хочете, то покажу вам сю кореспонденцію.

Альберт і Бошамп подивилися один на другого.

— Пане — сказав Бошамп, котрий доси мовчав — так виглядає, що ви обвинувачуєте графа, який в сю хвилю не є в Парижі і не може себе оправдати.

— Нікого не обвинувачую, пане — сказав Дангляр. — Я оповідаю тільки те, що було, і повторю се перед графом, як буде треба.

— Чи граф знає, яку відповідь ви дістали?

— Так, я показував йому.

— Чи він знав, що хресне ім'я мого батька є Фернанд, а родинне ім'я Мондего?

— Так, я сказав йому се давно і я не зробив більше, чим хтонебудь був би зробив в тих обставинах, а може й менше. Коли в день по приході сеї відповіді прийшов ваш батько за порадою Монте Кріста, щоби просити для вас о руку моєї дочки, я рішучо відмовив, хоч не подав ніяких вияснень, ані не виявляв нічого. Одним словом чому мав би я мати ще що з тою справою? Що мене обходить честь, або неслава п. Морсерфа? Вона ні не побільшує, ні не зменшує моїх доходів.

Альберт відчув, що кров ударяє в його лице. Не було місця на сумніви. Дангляр боронився підло, але враз з тим і з певністю чоловіка, що бодай вчасті говорить правду, хоч не задля совісти, то зі страху. Зрештою, чого потребував Морсерф? Не того, хто був більше винен, Дангляр, чи Монте Крісто; він потребував тільки чоловіка, що схотів би бити ся, а се було очевидне, що Дангляр не буде бити ся. В додатку до того усе забуте, або незаважене доси, стало йому перед очима. Монте Крісто знав про все, бож він купив дочку Алї Паші, а знаючи все, він порадив Данглярові написати до Яніни. Знаючи відповідь, він послухав Альбертової просьби і представив його перед Гайде; він допустив до того, щоби розмова зійшла на смерть Алї Паші і не перешкаджав оповіданню Гайде (хоч без сумніву перестеріг її кількома грецькими словами, щоби не виявила імени його батька). Зрештою, чи не просив він сам Альберта, аби він не згадував перед Гайде імени свого батька? Наконець він взяв Альберта до Нормандії, коли знав, що має бути зада-

ний послідний удар. Не могло бути сумніву, що все було обдумане і згори упляноване. Монте Крісто був в союзі з ворогами його батька. Альберт взяв Бошампа на бік і оповів йому свої думки.

— Маеш рацію — сказав сей. — Дангляр грав тільки другорядну роль у сій сумній справі. Ми мусимо жадати вияснень від графа Монте Крісто.

Альберт обернув ся.

— Пане — сказав до Дангляра — зрозумійте, що я ще не попрощав ся з вами остаточно. Я мушу переконати ся, чи ваші закиди є справедливі і я тепер поставлю пару питань графови Монте Крісто.

Він вклонив ся банкирови і вийшов з Бошампом, удаючи, що не завважає Кавалькантія. Дангляр відпровадив його до дверей і там ще раз впевнив Альберта, що не руководив ним мотив особистої ненависти проти графа Морсерфа.

РОЗДІЛ LXXXVIII.

Обида.

За дверми банкира Бошамп спинив Морсерфа.

— Слухай — сказав до него. — Перед хвилию я сказав тобі, що ти повинен жадати вияснення у Монте Кріста.

— Так, і ми йдемо просто до його дому.

— Застанов ся, Морсерфе, одну хвилику, поки підеш.

— Над чим я маю застановляти ся?

— Над важністю кроку, який ти робиш.

— Чи він є чимсь поважнійший від мого ходження до Дангляра?

— Так. Дангляр любить гроші, а ті, що люблять гроші, знаєш, занадто багато думають про те, чим ризикують, щоби можна їх легко наклонити до двобою. Та сей, після всіх признак, є джентелмен, а ти знаєш, що в особі джентелмена ти можеш найти очайдуха.

— Я побоюю ся тільки одного, а то що найду чоловіка, котрий не схоче зі мною бити ся.

— О, за се не бій ся! — сказав Бошамп. — Він буде би-

ти ся. Мое одиноке побоюване є, що він буде за сильний для тебе.

— Мій друже — сказав Морсерф з солодким усміхом — се якраз те, чого я хочу. Найлучша річ, яка моглаб мені трафити ся, се вмерти за свого батька; се спаслоб нас всіх.

— Твоя мати вмерлаб з жалю.

— Моя бідна мати — сказав Альберт, потягнувши рукою по очах. — Я знаю, що вона вмере; однакож лучше се, чим вмерти зі встиду.

— Чи ти цілком рішив ся, Альберте?

— Так, ходім.

— Та чи думаєш, що ми застанемо графа дома?

— Він мав намір вернути в кілька годин по мені і я думаю, що він вже дома.

Вони казали фірманови, щоби завіз їх під ч. 30 на Елізейських Полях. Бошамп хотів увійти сам, однакож Альберт сказав, що як ся подія не є звичайна, то можна відступити від звичайної етикету двобоїв. Справа, в якій Альберт виступав, є така свята, що Бошамп повинен тільки погодити ся з його бажанем і він справді не впирав ся а вдоволив ся тим, що пішов за Альбертом.

Альберт побіг скоро по сходах. В дверях стрітив його Батестен. Граф справді що й но вернув ся, але тепер купає ся і казав, щоби нікого до него не впускати.

— А по купели? — спитав Морсерф.

— По купели мій пан буде обідати.

— А по обіді?

— Буде спати одну годину.

— А відтак?

— Поїде до опери.

— Чи ти певний сего? — спитав Альберт.

— Зовсім певний; він казав, щоби приготувити йому коні точно на осьму годину.

— Добре — відповів Альберт. — Се все, що я хотів знати.

Відтак звернув ся до Бошампа.

— Коли маєш що робити, Бошампе, то зроби зараз; як маєш яке побачене на вечір, то відложи його до завтра. Я числю на те, що ти підеш зі мною до опери і як можеш, то приведи з собою Шато-Рено.

Бошамп скористав з дозволу Альберта і відійшов, обі-

цяючи вступити по него чверть перед осьмю. Повернувши до дому, Альберт переказав Францови, Дебреєви і Морелеви, що хотів би бачити їх вечером в опері. Відтак пішов до своєї матері, котра від подій попереднього дня нікого не хотіла бачити і сиділа у своїй кімнаті. Альберт застав її в ліжку, прибиту жалем та ганьбою. Вид Альберта вплинув на ню так, як сего можна було природно сподівати ся. Вона стиснула руку свого сина і голосно заридала, однакж сльози справили їй полекшу.

Альберт стояв хвилю мовчки коло ліжка своєї матері. Видно було з його блілого лица і стиснених брів, що його постанова пімстити ся ставала слабшою.

— Дорога мамо — сказав по хвили — ви не знаєте, чи пан Морсерф має якого ворога?

Маркида здригнула ся. Вона завважила, що її син не сказав „мій батько” .

— Сину — відповіла вона — люди в положеню графа мають багато тайних ворогів. Ті, що є звісні, не є найнебезпечніші.

— Я се знаю і тому відкликаю ся до вашого предчутя. Від вашої уваги ніщо не сховає ся.

— Чому ти се кажеш?

— Бо, приміром, ви завважили у вечір балю, що граф Монте Крісто не хотів нічого їсти в нашім домі.

Маркида піднесла ся на лікті.

— Граф Монте Крісто! — скрикнула. — А він як може бути злучений з питанем, яке ти мені поставив?

— Ви знаєте, мамо, що граф Монте Крісто є майже чоловіком Сходу, а се є для них звичайним задержувати повну свободу пімсти, здержуючись від їдженя і питя в домі своїх ворогів.

— Ти кажеш, що граф Монте Крісто є нашим ворогом? — спитала Маркида, а її лице стало блідійше від простирала на ліжку. — Хто тобі таке сказав? Ти здурів, Альберте! Граф Монте Крісто виявляв нам тільки приятнь. Він спас твоє жите; ти самий нам його представив. О, прошу тебе, сину, як ти допустив таку думку, віджени її; моя рада для тебе — ще більше, мое благане до тебе є: задержуй його приятнь.

— Мамо — відповів молодець — ви маєте якусь спе-

діяльну причину казати мені, щоби я погодився з тим чоловіком?

— Я? — сказала Маркида і спаленіла так скоро, як перше була зблідла, а відтак знов зблідла ще більше, чим перед тим.

— Так, без сумніву, а тою причиною є — сказав Альберт — чи не так — що той чоловік може нам зашкодити?

Маркида задрожала і видивилася на него, стараючи ся прочитати, що у него в душі.

— Ти дивно говориш — сказала. — Ти мусів набрати якогось дивного упередження до графа. Що він зробив? Через три дні ти був з ним в Нормандії. Ще три дні тому ти глядів на него, як на нашого найліпшого приятеля.

Іронічна усмішка появилася на лиці Альберта. Маркида побачила її, але з подвійним інстинктом жінки і матері, будучи розумною і маючи сильну волю, укрила так свій біль, як і побоювання, хоч вгадала все. Альберт мовчав. По хвилі графиня промовила:

— Ти прийшов спитати про моє здоров'є. Признаюся щиро, що я не чую ся добре. Ти повинен би остати тут і потішити мене в моїй самотності. Я не хочу бути сама.

— Мамо — відказав молодець — ви знаєте, як радо сповнив би я ваше бажанє, однак одна пильна і важна справа приневолює мене оставити вас на цілий вечер.

— Добре! — сказала Маркида, зітхаючи — йди, Альберте, я не хочу, щоби ти був рабом своєї синівської любови.

Альберт удав, що не чує, поклонився своїй матері і вийшов. Заледви одначе він замкнув двері, як Маркида покликала довіреного слугу і наказала йому ходити скрізь за Альбертом, де-б він не пішов того вечера, а відтак щоб все їй оповів. Опісля задзвонила за своєю покоївкою і хоч як була ослаблена, убрала ся, аби бути готовою на все, що могло стати ся.

Задача слуги була легка. Альберт пішов до своєї кімнати і убрав ся незвичайно старанно. Десять минут до осьмої прийшов Бошамп. Він говорив з Шато-Рено і той приобіцяв бути в оркестрі, поки буде піднесена куртина. Оба всіли в кариту Альберта і сей, не маючи нічого до укряття, крикнув голосно: „До опери!“ Прибули, поки куртина піднеслася.

Шато-Рено був на своїм місци. Довідавши ся від Бошампа, в чім річ, він не вимагав від Альберта ніяких пояснень. Те, що син хоче пімстити ся за свого батька, виглядало для Шато-Рено на таку природну річ, що він не старав ся його вговорювати, а вдовольнив ся відновленем заяв про своє привязане до Альберта.

Дебрей ще не прийшов, але Альберт знав, що він рідко коли втратив яку сцену опери. Альберт ходив по театрі, поки куртина не піднесла ся в гору. Він сподівав ся стрітити Монте Кріста на коритари, або на сходах. Дзвінок покликав його сідати і він увійшов у паркет з Шато-Рено та Бошампом, однакж його очі майже не сходили із льожі між колюмнами, а вона оставала вперто замкнена через цілу першу дію.

Наконець, коли Альберт глядів на свій годинник вже може сотий раз, з початком другої дії двері отворили ся і увійшов убраний на чорно Монте Крісто та зігнувши ся з льожі, глянув на людей у кріслах низше. Морель увійшов за ним і також глянув за своєю сестрою та швагром, а побачивши їх в иншій льожі, кинув їм рукою поцілуй.

Глядячи згори на людей, граф завважив бліде лице і грізні очі, які очевидно хотіли звернути на себе його увагу. Граф пізнав Альберта, але вважав, що лучше буде не завважити його, так він виглядав сердито і схвилювано. Не зробивши ніякого руху, що міг би зрадити його думку, він усів, витягнув свою льорнетку і зачав дивити ся в противний бік. Хоч ніби й не завважив Альберта, він не спускав з него очий. І коли упала куртина при кінци другої дії, він бачив, як Альберт встав зі своїми обома приятелями. Відтак було видно, як його голова мигала по заду льож і граф знав, що зближає ся буря, що мала впасти на него.

Граф зачав дуже весело розмовляти з Морелем, але був приготований на все, що моглоб стати ся. Двері отворили ся і Монте Крісто, обернувшись, побачив, що увійшов Альберт, блідий та дрожачий, а за ним Бошамп і Шато-Рено.

— Ну — промовив граф з тою добродушною чемністю, яка відріжняла його привіти від звичайних чемностей світа — наш кавалер добив ся до своєї ціли. Добрий вечер, пане Морсерф!

Лице того чоловіка, що мав таку надзвичайну контро-

то над своїми почуваннями, виражало найдосконалішу щирість. Морель тоді тільки пригадав собі лист від Альберта, в яким він, не подаючи ніякої причини, просив його, щоби прийти до опери; тепер він зрозумів, що мусіло приготувати ся щось страшного.

— Ми не прийшли тут, пане, щоби перекидати ся лицемірними чемностями, або ложними запевнюваннями приятни — сказав Альберт. Ми прийшли тут домагати ся від вас вияснення, пане графе.

Заледви було чути дрозачий голос Альберта.

— Вияснення в опері? — сказав граф спокійним тоном, прошибаючи Альберта своїм оком, як чоловік, котрий завжди є певний себе. — Хоч як мало я познакомлений зі звичаями Парижан, то був би не подумав, що се є місце на таке домагане.

— Га, коли люди замикають ся — сказав Альберт — і не дають себе видіти, бо або купають ся, або обідають, або сплять, то мусимо звертати ся до них там, де можемо їх найти.

— Мене не тяжко найти, мій пане, бо як не милить мене моя пам'ять, то ви вчора гостили в моїм домі.

— Вчора я був у вашім домі, пане — сказав Альберт — бо я не знав, хто ви є.

Виголошуючи сі слова, Альберт так підніс свій голос, що почули його люди в сусідних льожах та на коритари. В такий спосіб увага других була звернена на перепалку.

— Звідки ви взяли ся, пане? — спитав Монте Крісто, не показуючи по собі ані найменшого зворушення. — Не виглядає, що ви є при своїх глуздах.

— Коли я зрозумів вашу облуду, пане, і вспію дати вам до розуміння, що пімщу ся, то більше глуздів мені не треба — крикнув Альберт злісно.

— Не розумію вас, пане — відповів Монте Крісто — а якби й розумів, то ваш голос для мене за високий. Я тут до ма і тільки я маю право піднести свій голос понад голос других. Прошу забрати ся з сеї льожі, пане!

Монте Крісто показав на двері з найбільшою гідністю.

— Га, я знаю, як приневолити вас, щоб ви вийшли зі свого дому! — відповів Альберт, ловлячи за рукавицю, котрої Монте Крісто не переочив.

— Добре, добре! — сказав спокійно Монте Крісто. —

Я бачу, що ви хочете зі мною сварити ся, однакож я дам вам одну раду, котру прошу не забути: Се пога́на річ виставляти ся з визовом. Се не кождому до лиця, пане Морсерф.

На звук сего імени, дрож здивованя перейшла по всіх, що були свідками сеї сцени. Вони цілий день не говорили про нікого другого, як про Морсерфа. Альберт зрозумів на-тяк відразу і мав вже кинути рукавичку до графа, коли Морель зловив його за руку, а Бошамп і Шато-Рено, побоюючись, щоби ся сцена не вийшла поза границі визову, здержали його. Та Монте Крісто, навіть не встаючи, зігнув ся на своїм кріслі, витягнув руку і, взявши пімняту рукавицю з руки хлопця, сказав поважно:

— Пане, я вважаю, що ви кинули до мене своєю рукавицею і я верну її вам в товаристві кулі. Тепер забирайте ся, а то покличу слугів, аби вас звідси викинули.

Скажений зі злости, майже стративши пам'ять, з вогнем в очах, Альберт подав ся назад а Морель замкнув за ним двєрі. Монте Крісто взяв знов льорнетку, немов би ніщо не стало ся. Серце його було неначе з бронзу, а лице з мармору. Морель шепнув:

— Що ви йому зробили?

— Я? Нічого — бодай особисто — відповів Монте Крісто.

— Але-ж мусить бути якась причина сеї незвичайної сцени.

— Пригода графа Морсерфа збиває з толку нещасного хлопця.

— Чи ви маєте з тим щось до діла?

— Се Гайде оповіла палаті про зраду його батька.

— Так! — сказав Морель. — Мені се оповідали, але я не хотів вірити, що грецька невільниця, яку я бачив з вами в сій самій льожі, є дочкою Алі Паші.

— Все-ж таки се правда.

— Отже — сказав Морель — я тепер все розумію. Ся сцена була уплянована.

— Як то?

— Так, що Альберт писав до мене, просячи, аби я прийшов до опери. Він без сумніву хотів, аби я був свідком обиди, яку він думав вам зробити.

— Може — признав Монте Крісто з незахитаним спокоєм.

— І що-ж ви тепер з ним зробите?

— З ким?

— З Альбертом.

— Що з ним зроблю? Так певно, Максиміліяне, як стискаю тепер вашу руку, убю його перед десятою годиною завтра рано. То всьо, що я з ним зроблю.

Морель з черги вхопив за руку Монте Кріста і стрясся, коли почув, яка вона холодна і спокійна.

— О, графе — сказав — його батько так дуже його любить!

— Не говоріть мені про се! — сказав Монте Крісто, показуючи перший раз подразнене. — Нехай терпить.

Морель, здивований, опустил руку Монте Кріста.

— Графе, графе! — сказав.

— Дорогий Максиміліяне — перервав йому граф — слухайте, як чудово Діпре співає сю партію

„О, Матильдо! Ідоле мого серця!”

Я перший відкрив Діпре в Неаполі і перший оплескував його. Браво! Браво!

Морель побачив, що шкода дальше говорити і замовк. Упала знов куртина, котру піднесено підчас сцени з Альбертом. Почуло ся стукане в двері.

— Прошу! — обізвав ся Монте Крісто, не зраджуючи в голосі ані найменшого зворушення. В тій хвилі увійшов Бошамп.

— Добрий вечір, пане Бошамп — сказав Монте Крісто, немов би побачив журналіста сего вечера перший раз. — Сідайте.

Бошамп вклонив ся і сідаючи сказав:

— Пане, як ви бачили, я товаришив п. Морсерфови.

— А се значить, — відповів Монте Крісто, сміючися. — що ви мабуть разом обідали. І я рад, пане Бошамп, що ви більше тверезі від него.

— Пане — сказав Бошамп. — Альберт не поступив гарно, показуючи стільки злости, і я прийшов з власної волі, щоби вас перепросити. Се однакж я роблю тільки від себе, прошу мене як слід зрозуміти. А тепер хочу додати, що я вірю, що не відмовите ся дати мені деякі пояснення про

вашу злуку з Яніною. Відтак я додам вам два слова про молоду Грекиню.

Монте Крісто дав йому знак мовчати.

— Ось, ви нищите всі мої надії — сказав сміючись.

— В який спосіб? — спитав Бошамп.

— Ви певно хочете, щоби я виглядав на дуже ексцентричний характер; я, по вашій думці, якийсь Ляра, Манфред, лорд Рутвен. І коли я вже доходжу до вершка, ви псуєте сей тип і стараєтеся зробити з мене звичайного чоловіка. Ви пробуєте скинути мене до вульгарного рівня. Ви хочете від мене пояснень. О, пане Бошамп, се насправду смішне.

— Все таки — сказав Бошамп високопарно — є випадки, коли честь вимагає.

— Пане Бошамп — перервав сей дивний чоловік — графови Монте Крісто приказує тільки граф Монте Крісто. Отже прошу вас, ані словечка про сю справу. Я роблю, що хочу робити, пане Бошамп, і се є завжди добре зроблене.

— Пане — обізвав ся Бошамп — чесним людям не платять ся такою монетою. Честь вимагає гарантій.

— Я, пане, жива гарантія — відповів Монте Крісто без руху, але з погрозою в очах. — Ми маємо оба кров в своїх жилах, яку хочемо проляти, — отсе є наша взаємна гарантія. Скажіть се вісконтови і що завтра перед десятою я буду бачити, якої краски є його кров.

— В таких разі я маю тільки поробити приготування до двобою — сказав Бошамп.

— Се для мене дрібниця, пане — сказав Монте Крісто; — і не треба було клопотати мене в опері такою дрібницею. У Франції люди б'ють ся шаблею, або пістолем, у кольтоніях карбіном, в Арабії штилетом. Скажіть своєму клієнтові, що хоч я є обиджений, то аби вдержати свою ексцентричність, я лишаю йому вибір зброї і прийму без дискусії, без спору все, навіть боротьбу через тягнене льосів, яка завжди є найдурнійша; однакж я на стільки ріжню ся від других людей, що мені всьо одно, бо я напевно виграю.

— Напевно виграєте? — повторив Бошамп, видививши ся здивовано на графа.

— Зовсім певно — сказав Монте Крісто, здвигнувши легко раменами. — Инакше я не бив би ся з Морсерфом. Я

...сю його і нічого на те не пораджу. Скажіть мені лише, яка година і в якій годині. Я не хочу чекати.

— Пістолі, в осьмій годині, у Вінсенським ліску — вистрелив Бошамп, зовсім змішаний, не знаючи вже, чи має перед собою ароганта-хвалька, чи якесь надприродне ество.

— Дуже добре, пане — сказав Монте Крісто. — А коли вже все поладнано, то позвольте мені побачити до кінця сю штуку. Скажіть також мому приятелеви Альбертові, щоби не приходив сюди більше сего вечера; він зашкодить собі своїми простацькими варварствами. Нехай йде до дому і виспить ся.

Бошамп вийшов з льожі счудуваний.

— Тепер — сказав Монте Крісто, звертаючись до Мореля — я можу числити на вас, чи не так?

— Певно — сказав Морель — я є до ваших услуг, графе, однакож...

— Що?

— Булоб пожадано, щоби я знав дійсну причину.

— Се значить, що відмовляєте ся?

— Ні.

— Дійсна причина? Морель, сей хлопець робить з завязаними очима і сам не знає дійсної причини, а її знає тільки Бог і я. Однакож я даю вам слово, Морель, що Бог, який про все знає, буде по нашій стороні.

— Досить — сказав Морель — а хто буде вашим другим свідком?

— Я не знаю нікого в Парижі, кому міг би уділити сю честь, крім вас і вашого швагра Емануїла. Чи думаєте, що Емануїл схоче мені послужити?

— Я відповідаю за него, графе.

— Добре. Се все, чого я хочу. Завтра рано в семій годині будете зі мною, добре?

— Будемо.

— Пст! Куртина підносить ся. Слухайте! Я ніколи з власної причини не втратив би анї одної ноти з сеї опери. Музика „Вільгельма Теля” є чудова.

РОЗДІЛ LXXXIX.

Ніч.

Монте Крісто, після свого звичаю, чекав, поки Діпре не відспівав. Відтак встав і вийшов. Морель попрощався з ним у дверях, відновлюючи свою обіцянку бути з ним слідуючого дня рано в сімей годині і привести Емануїла з собою. Відтак граф увійшов до свого повозу, спокійний і усміхнений, і був дома за п'ять мінут. Ніхто, хто знав його, не міг помилити ся щодо його спокою, коли, увійшовши, він сказав:

— Алї, принеси мені пістолі з хрестами зі слоневої кости.

Алї приніс коробку до свого пана і сей оглянув свою зброю з увагою, дуже природною для чоловіка, що мав повірити своє жите дрібці заліза та олова. Були се вибрані пістолі, котрі Монте Крісто дав собі зробити до стріляна до мети у своїм мешканю. Він і тепер взяв пістоль в руку і шукав за точкою на маленькім залізнім тарільчику, що служив йому за мету, коли отворили ся двері його кабінету і увійшов Батестен. Поки сей промовив слово, граф побачив у дверях — двері остали отворені — закриту серпанком жінку, котра йшла зараз за Батестеном. Побачивши графа з пістолем в руках а на столі мечі, вона прямо вбігла до середини. Батестен глянув на свого папа, сей дав йому знак і він вийшов, замикаючи двері за собою.

— Хто ви є, панї — спитав граф жінку.

Жінка оглянула ся, аби впевнити ся, що нікого більше нема, відтак зігнула ся, якби збирала ся упасти на коліна, і заломивши руки, промовила з розпукою:

— Едмонде, не вбивай мого сина!

Граф уступив крок назад, скрикнув тихо зі здивованя і випустив пістоль з руки.

— Яке імя ви сказали, панї Морсерф? — спитав.

— Твоє! — відповіла жінка, відкидаючи серпанок на бік — твоє, бо мабуть я одна його не забула. Едмонде, до тебе прийшла не панї Морсерф, тільки Маркида.

— Маркида вмерла, пані — промовив Монте Крісто.
— Я не знаю нікого того імені.

— Ні! Маркида жиє і памятає. Вона одна пізнала тебе, коли побачила тебе, а навіть поки побачила тебе, по твоїм голосі, Едмонде — по самим твоїм голосі. І від тої хвилі вона слїдила за кождим твоїм кроком, не спускала тебе з очей. Вона не потребує допитувати ся, хто був тим, що завдав удар Морсерфови.

— Фернандови, хочете сказати, пані — відповів Монте Крісто з гіркою іронією. — Коли вже пригадуємо собі імена, то пригадуймо собі їх усі.

Монте Крісто вимовив імя Фернанда з такою ненавистю, що Маркида почула мороз поза шкірою.

— Бачиш, Едмонде, що я не помилила ся і маю причину сказати: „Помилуй мого сина!”

— А хто сказав вам, пані, що я маю якісь ворожі наміри супроти вашого сина?

— По правді ніхто, однакож мати має подвійний зір. Я передчула усе, я пішла нині за ним до опери і я бачила все.

— Коли ви бачили все, пані, то знаєте, що син Фернанда публично мене обидив — сказав Монте Крісто зі страшним холодом.

— О, на милість Божу!

— Ви бачили, що він був би кинув мені свою рукавицю в лице, якби Морель, один з моїх приятелїв, був його не спинив.

— Слухай мене. Мій син ще не довідав ся, хто ти є, але приписує тобі нещастє свого батька.

— Пані, ви милите ся, се не є нещастє, се кара. Се не я ударив Морсерфа, тільки Провидіне карає його.

— А чому ти обібрав себе за представника Провидїня? — крикнула Маркида. — Чому ти памятаєш, коли Провидіне карає. Що є для тебе Яніна з її везієром, Едмонде? Яку шкоду зробив тобі Фернанд Мондего, коли зрадив Алї Телїна?

— Правда, пані — відповів Монте Крісто — се є справа між французьким капітаном і дочкою Василїки. Вона мене не обходить, се правда. І коли я присягнув, що пімщу ся, то не на французьким капітані, ані на графови Морсерфови, тільки на рибалці Фернандови, мужеви Маркиди Каталянки.

— О, пане — крикнула Маркида — яка страшна пімста

за похибку, яку доля присудила мені зробити. Бо я тут одна винувниця, Едмонде. І коли ти мусиш на кімсь пімстити ся, то тільки на мені, котра не мала сили перенести свою самоту і твою відсутність.

— Але — крикнув Монте Крісто — чому я був відсутний? Чому ти була самотна?

— Бо тебе арештовано, Едмонде, і ти був увязнений.

— А чому мене арештовано? Чому я був увязнений?

— Сего я не знаю — сказала Маркида.

— Не знаєш, сподію ся, що ні. Але я тобі скажу. Мене арештовано і увязнено в той день, коли мав з тобою ожени́ти ся, бо чоловік на імя Данґляр написав лист із доносом, а рибалка Фернанд надав його на почту.

Монте Крісто підійшов до бюрка, отворив шуфлядку через потиснене sprужини і витягнув папір, що втратив свою первісну краску і чорнило на нїм дістало вигляд ржі. Сей папір він поставив в руки Маркиди. Се був лист Данґляра до королівського прокуратора, який граф Монте Крісто, перебраний за урядника з фірми Томсон і Френч, взяв з між документів, що відносили ся до справи Едмонда Данте, в той день, коли дав двіста тисяч лірів інспекторови вязниць Бовілеви. Маркида прочитала зі страхом слідуючі слова:

Пане: — Оден з приятелів престола і реліґії отсим доносить вам, королівський прокураторе, що Едмонд Данте, товариш капітана на кораблі Фараон, що сьогодні приплив зі Смирни, задержуючись по дорозі в Неаполю і Порто Ферайо, мав припоручений Муратом лист для узурпатора, а опісля від узурпатора забрав лист для бонапартського комітету в Парижі.

Доказ сего злочину знайде́ть ся після його арешту, тому що лист є можливо або при ньому, або в помешканю його батька, або вкінці в його кабіні, на кораблі Фараон.

— О, мій Боже! — сказала Маркида, втираючи собі чоло, мокре від поту — і сей лист...

— Я купив собі його за двіста тисяч лірів — сказав Монте Крісто — але се дрібниця, бо ним можу оправдати себе перед тобою.

— І наслідком того листа...

— Наслідок був такий, що мене арештовано, але ти не знаєш, як довго я був арештований. Ти не знаєш, що через чотирнайцять літ я сидів в віддаленю чверти ліґи від тебе в темниці Шато д'Іф. Ти не знаєш, що кожного дня тих чотирнайцять літ я відновлював присягу пімсти, яку я зробив

першого дня, але я ще тоді не знав, що ти стала жінкою того, хто доніс на мене, і що мій батько умер з голоду!

— Справедливий Боже! — скрикнула Маркида, здригнувшись.

— Про отсе я довідав ся, вийшовши з в'язниці, по чотирнайцяти роках, і отсе є причина, чому я присягнув пімстити ся на Фернандови — і мшу ся.

— Чи ти певний, що справді нещасний Фернанд зробив се?

— Я достаточнo переконаний, що він зробив те, що я оповів. Зрештою се не є більше огидне, чим те, що будучи натуралізованим Французом він перейшов до Англіїців; родом Еспанець воював проти Еспанців; будучи на службі Алї Паші, зрадив його і убив. Порівнюючи з тими фактами, що значить лист, який ти прочитала? Підступ любовника, за який жінка, з котрою він оженив ся, може йому вибачити, хоч не вибачить сего любовник, який мав з нею ожени-ти ся. Та Французи не пімстили ся на зрадникови, Еспанці не застрілили зрадника, Алї зі свого гробу не покарав зрадника, однакож я зраджений, знищений, похований встав з ласки Бога з гробу, аби покарати того чоловіка. Він мене післав для сего і ось я тут є.

Голова і руки бідної жінки опали в долину; її ноги піднули ся під нею і вона впала на коліна.

— Прости, Едмонде, прости задля мене, котра тебе до-мі любить!

Її чоло діткнуло ся майже до підлоги, коли граф скочив і підняв її. Посаджена на крісло, вона гляділа благально на мужеське лице Монте Кріста, на яким все ще видно було не-нависть.

— Не знищити клятого кодла! — говорив він до себе — не послухати Бога, що підняв мене з гробу, аби я був внарядем його справедливости! Неможливо, неможливо!

— Едмонде — сказала нещасна мати, пробуючи усіх способів — коли я кличу тебе Едмондом, чому ти не називаєш мене Маркидою?

— Маркида! — повторив Монте Крісто — Маркида! Твоя правда, се ім'я має ще свій чар і се є перший раз за довгий протяг часу, що я вимовив його на голос. О, Маркидо! Я вимовляв твоє ім'я з мелянхолійними зітханнями, зі стогоном болю, з зойками розпуки; я вимовляв його, за-

мерзаючи з холоду, скулений на соломі у своїй темниці. Я вимовляв його, дусячи ся з горяча, качаючись по каменистій підлозі моєї тюрми. Маркидо, я мушу пімстити ся, бо я терпів чотирнайцять літ. Чотирнайцять літ я плакав і кляв і тепер кажу тобі, Маркидо, мушу пімстити ся!

Побоюючись, щоби не подати ся під просьбами тої, котру так щиро любив, граф пригадував собі свої терпіння, аби вони піддержували його ненависть.

— Отже мсти ся, Едмонде — промовила бідна мати — але нехай твоя пімста падає на винувників — на него, на мене, тільки не на мого сина!

— Написано в Святім Письмі — відповів Монте Крісто — що гріхи батьків спадають на дітий до третьої і четвертої генерації. Бог сказав ці слова устами свого пророка; чому я мав би поправляти Бога?

— Бо Бог має час, має вічність, а чоловік сего не має.

Монте Крісто зітхнув, аж застогнав, і обома руками взяв ся за своє гарне волосе.

— Едмонде — говорила дальше Маркида, простягнувши до него руки, — від коли я тебе пізнала, я обожала твоє ім'я, поважала твою пам'ять. Едмонде, мій друже, не приневолюй мене до сплямлення того гарного і благородного образу, який постійно є відбитий у зеркалі мого серця. Едмонде, якби ти знав, скільки я намолила ся Бога за тобою, коли сподівала ся, що ти ще жиєш, або по тім, коли думала, що ти вже вмер, — так, бо я думала, що ти вмер. Я думала, що тебе поховали десь під сумною вежею; я думала, що твоє мертве тіло кинули зі скали у воду, як се роблять у в'язницях, — і я так плакала! І слухай: через десять літ я мала кожної ночі один і той самий сон. Мені говорили, що ти хотів утечи; що для сего ти заняв місце одного помершого в'язня; що ти заліз у міх, в якому мали помершого поховати, і що тебе кинули в море живого із верха Шато д'Іф та що твій крик, коли ти падав на скалу, відкрив в'язничним сторожам, що вони викинули в море тебе замість помершого. Едмонде, присягаю тобі на голову того сина, для котрого благаю у тебе милосердя, Едмонде. Через десять літ кожної ночі я бачила у сні, як якісь люди розмахують на верху скали щось неформенне і невідоме і через десять літ я кожної ночі чула страшний крик, який мене пробуджував перелякану і дрозачу. Я також, Едмонде —

вір мені — хоч скільки я завинила, то я також багато витерпіла.

— Чи терпіла ти через свого батька, що вмирав в твоїй відсутности? — промовив Монте Крісто, закопуючи знов руки в своїм волосу. — Чи бачила ти, як люба дівчина лавала свою руку суперникови, коли я гинув на дні темниці?

— Ні — перервала Маркида — але я бачила того, котрого я любила, як він приготавляв ся убити мого сина.

Маркида вимовила ті слова з таким болем і жалем, що Монте Крісто не міг здавити співчуття для неї. Лев був присмирений. Мститель був покорений.

— Чого хочеш у мене? — спитав. — Щоби твій син жив? Добре, він буде жити.

Маркида крикнула так радісно, що сльози блисли з очей Монте Кріста, але майже в ту хвилю зникли. Бог, без сумніву, зіслав якогось свого ангела, щоби їх позбирав, бо в очах Бога вони були цінніші від найбагатших перел Сходу.

— О! — закликала Маркида, вхопивши руку графа і цілуючи її — дякую, дякую тобі, Едмонде. Тепер ти є точно такий, про якого я мала сні і якого я завсїгди любила. Так, тепер можу се сказати.

— Тим лучше — відповів Монте Крісто — бо бідний Едмонд не буде вже довго люблений тобою. Мертвий верне до гробу, привид зникне у пїтьмі.

— Що говориш, Едмонде?

— Я кажу, що як кажеш мені, Маркидо, вмерти, то я вмеру.

— Вмерти? Хто се говорив? Звідки береш сю думку про смерть?

— Чейже не припускаєш, що публично обиджений в очах цілого театру, в присутности твоїх приятелів і твого сина, визваний хлопцем, що буде пишатися моїм прощенням, як своєю побідой, — чейже не припускаєш, що я хоч на хвилю бажаю жити. Що я найбільше любив після тебе, Маркидо, так се свою честь, свою гідність і ся сила робила мене висшим над других; моя сила була моїм житєм. Одним словом ти її знищила і я умру.

— Однакож двобій не відбуде ся, Едмонде, коли ти прощаєш?

— Він відбуде ся — сказав Монте Крісто поважно —

однакож замість того, щоби кров твого сина зачервонила землю, попливе моя кров.

Маркида крикнула і скочила до Монте Кріста, однакож нагло спинила ся.

— Едмонде — сказала — над нами є Бог, бо ти жиєш і я тебе ще побачила. Я вірю в него з цілої душі. Ожидуючи його помочі, я покладаю віру в твоє слово. Ти сказав, що мій син буде жити, чи не так?

— Так, пані, він буде жити — відповів Монте Крісто, здивований що Маркида без більшого зворушення прийняла героїчну самопосвяту, яку він зробив для неї.

Маркида простягнула свою руку до графа.

— Едмонде — сказала і в її очах стали сльози, коли се говорила. — Ти поступив дуже благородно, ти зробив велике діло; ти виказав найбільше милосерде над бідною жінкою, що сама себе тобі накинула, коли всі дані були проти неї. На жаль! Я постаріла ся, більше з турботи, чим з причини віку і не можу тепер пригадати себе своєму Едмондові ні усмішкою ні поглядом, як та Маркида, на яку він колись цілими годинами приглядався. О, вір мені, Едмонде, як я сказала тобі, що я багато перетерпіла. Я повторюю, що сумно є провести жите, не маючи одної надії, однакож се доказує, що не все кінчить ся на землі. О, не кінчить ся, відчуваю се тим, що ще остає ся в моїм серці. Я кажу ще раз, Едмонде, те, що ти тепер зробив, є гарне, чудесне.

— Ти так кажеш, Маркидо. Та що сказалаб ти, якби ти знала розмір моєї самопосвяти для тебе? Припустім, що Найвисший Господь, створивши світ, допровадивши до ладу хаос, спинив би ся у своїй творчій роботі, щоби заощадити якомусь ангелови сліз, які наші злочини витиснуть колись з його безсмертних очей; припустім, що приготувавши все, сформувавши, зробивши плодоносним, в хвилину коли оглядав свою роботу, Бог згасив сонце і своєю ногою копнув світ назад у вічну ніч — тоді можеш представити собі, ні, ти й тоді не зможеш представити собі, скільки я трачу, коли трачу жите в тій хвилі.

Маркида глянула на графа поглядом, в яким рівночасно змалювала своє здивоване, свій подив і свою вдячність. Монте Крісто стиснув собі чоло своїми розпаленими руками, як би побоювався, що сам його мозок не зможе знести ваги думок.

— Едмонде — сказала Маркида — я маю сказати тобі ще лиш одно слово.

Граф гірко всміхнув ся.

— Едмонде, ти побачиш, що хоч мое лице зблідло, хоч мої очі помутніли, хоч моя краса злиняла, одним словом, хоч Маркида не виглядає вже, як колись, то побачиш, що і серце є все ще те саме. Отже пращай, Едмонде. Не прошу нічого більше від Неба. Я побачила тебе знов і найшла тебе таким самим благородним і великим, яким ти був колись. Пращай, Едмонде, пращай і ще раз дякую тобі.

Граф вже не відповідав. Маркида отворила двері кабінету і зникла, поки він вирвав ся з болючої і глибокої задуми, в яку попав через зломане свого бажання пімсти. Годинник на Інвалідах бив першу годину, коли стук карити, яка відвозила паню Морсерф по мурованій дорозі, заставив графа Монте Кріста піднести голову.

— Що за дурак був з мене — сказав граф до себе — коли я не вирвав собі серця з грудий в той час, коли зробив постанову пімстити ся!

РОЗДІЛ ХС.

Стріча.

Коли Маркида відійшла від Монте Кріста, немов якась сумна тінь покрила усе довкола него. Думка немов повисла у воздуху і його енергичний дух заснув, як тіло засипляє після тяжкої праці.

— Що! — говорив він до себе, підчас коли лампа і воскові свічки майже догоряли, а слуги нетерпеливили ся в передпокою — що? Отся будівля, котру я так довго приготавляв, котру я виплекав з таким старанем і до котрої доложив стільки праці, вона має впасти за одним дотиком, через одно слово?! А! Отсе „я”, про котре я думав так багато, яким я так гордив ся, яке виглядало таким безвартісним в темниці Шато д’Іф, а з котрого я успів був зробити таке велике, буде завтра тільки купкою глини! Не жаль мені смерти тіла. Але знищене житевого принціпу, руїна моїх

плянів, так поволи приготовлюваних, так старанно уклада-них! Я думав, що Провидіне є за ними, а воно проти них! Се не є Божа воля, аби вони здійснили ся. Сей тягар, майже такий тяжкий, як світ, показав ся за великим на мої сили. Я приневолений лишити його в половині своєї кар'єри. Чи маю знов стати фаталістом, я, котрого чотирнайцять літ роз-пуки і десять літ надії зробили віруючим в Провидіне? А все те, все те тільки тому, що моє серце, про котре я думав, що воно мертве, було тільки приспане і воно пробудило ся та забило знов. Я піддав ся болеви зворушення, яке викли-кав в моїм серці жіночий голос!

— А все таки — міркував граф, стаючи кожної хвилі більше занятим страшною жертвою, яку приняла від него Маркида — все таки се тяжко припустити, щоби така бла-городно думаюча жінка через самолюбство згодила ся на мою смерть в цвіті мого життя і сили. Се неможливо, щоби вона допроваджувала аж до такої точки матірню любов, або радше шал. Є чесноти, що через переборщене стають злочинами. Ні, вона мусіла уплянувати якусь патетичну сце-ну. Вона прийде і кине ся поміж нас і що було-б тут пречуд-ним, те вийде смішним.

Граф запаленів ся, коли ся думка перейшла по його голові.

— Смішне — повторив до себе. — А сміх упав би на ме-не. Я — смішний! Ні, волію радше вмерти!

Прибільшуючи сподіване нещастє, на яке сам себе за-судив, приобіцявши Маркиді пощадити її сина, граф на-конець закликав:

— Дурнота! дурнота! дурнота! Посунути свою щедрість до того, щоби зробити з себе мету, до якої сей молодець мав би стріляти! Він ніколи не повірить, що моя смерть бу-ла самогубством. Однакож се є важне для пам'яті по мені — і се не є пусте славолюбство, а зовсім оправдана гор-дість — важне є, аби світ знав, що я згодив ся своєю сво-бідною волею здержати свою руку, готову до удару, і що сею рукою, такою сильною супроти других, я вдарив сам себе. Так мусить бути! Так мусить бути!

Граф вхопив перо, витягнув папір з шуфляди свого бюрка і зачав писати при споді якогось паперу. Було се не що инше, як його завіщане і на тім завіщанню він поклав дописку, докладно пояснюючи рід своєї смерти.

— Роблю се, мій Боже — сказав він, піднісши очі до неба — так задля Твоєї чести, як і задля своєї. Через десять літ я уважав себе за орудіє Твоєї пімсти і такі лайдаки, як Морсерф, Дангляр, Віефорт, так навіть сам Морсерф не сміють уявляти собі, що припадок увільнив їх від їх ворога. Навпаки, нехай вони знають, що кара, яку Провидіне призначило для них, тільки припізнила ся через моє теперішнє рішене, і що хоч вони втічуть від неї на сім світі, то вона чекає їх на другім; замість дочасної вона буде вічна.

Коли він так боров ся зі своїми думками, через вікна пробили ся перші лучі сходячого сонця і впали на синій папір, на котрім він писав. Була пята година рано. Нараз легкий шелест відбив ся об його ухо, неначе придушене зітхання. Він обернув голову, оглянув ся довкола, але не побачив нікого. Однакож шелест повторив ся доволі виразно, щоби переконати його, що се йому не причуло ся. Він встав і, отворивши тихенько двері від сальону, побачив Гайде, яка заснула на кріслі, опустивши руки по боках і закинувши свою гарну головку назад. Вона сиділа біля дверей, щоби граф не вийшов, не побачивши її, але сон, котрому молоді не можуть оперти ся, переміг її і вона заснула. Отворене дверей не збудило її і Монте Крісто глядів на ню з жалем та любовю.

— Вона пам'ятала, що має сина — сказав граф до себе — а я забув, що маю дочку. — Потряс жалібно головою. — Бідна Гайде! Вона хотіла побачити мене, говорити зі мною. Вона побоювала ся чогось, а може й вгадала. Я не можу відійти, не попрощавши ся з нею. Я не можу вмерти, не лишивши її в чийсь опіці.

Він тихесенько вернув на своє крісло і дописав ще сі слова на завіщанню:

„Максиміліянови Морелеви, капітанови Спагісів і синові мого колишнього патрона, Піера Мореля, властителя кораблів у Марсильї, записую суму двадцять мільонів, часть якої він може дати своїй сестрі Юлії і своєму швагрови Емануїлови, як не буде побоювати ся, що сей зріст їх майна може заколотити їх щастє. Сї двадцять мільонів є укріті в моїй печері на Монте Крісто, про яку знає Бертучіо. Коли його серце є свободне і він одружить ся з Гайде, дочкою Алї, Паші Яніни, яку я виховав з любовю батька і яка менї виказувала любов і ширість доньки, то здійснить моє посліднє бажанє. Ся воля вже зробила з Гайде властительку решти мого майна, яке складає ся з земель, фондів в Англії, Австрії і Голяндії, меблів в моїх ріжних домах і палатах і яке, по відчисленю двадцяти мільонів та записів для моїх слуг, може виносити ще около шістьдесять мільонів.“

Кінчив останнє слово, коли здригнув ся через оклик поза його плечима. Перо випало з його рук.

— Гайде! — промовив, — ти читала се?

Дівчина пробудила ся через те, що світло було в її очі; вона тихенько встала і приближила ся до графа так, що той не чув її легких кроків на коврі.

— О, мій пане — сказала Гайде жалібно і перелякано — чому ви пишете се в такій годині? Чому ви записуєте мені все своє майно? Ви хочете мене опустити?

— Я відїжджаю в подорож, дорога дитино — сказав Монте Крісто з виразом безграничної широти і смутку — і якби мені стало ся якесь нещасте...

Граф спинив ся.

— Ну? — спитала дівчина таким авторитетним тоном, якого граф ще ніколи від неї не чув, і се здивувало його.

— Ну, як би мені стало ся якесь нещасте — відповів їй — то я хочу, щоби моя донечка була щаслива.

Гайде усміхнула ся сумно і потрясла головою.

— Ви думаете про смерть, мій пане? — спитала.

— Мудрі люди говорять, що треба думати про смерть, дитино.

— Так коли вмираєте — сказала — то запишіть своє майно кому другому, бо як ви умрете, то я не буду його більше потребувати.

З тими словами вхопила папір з руки графа, подерла його на четверо і кинула серед кімнати. Та се, видно, вичерпало її сили і вона сим разом вже не заснула тільки упала зімліла. Граф зігнув ся над нею і підніс її на своїм рамени а бачучи перед собою те солодке бліде личко, ті любі оченята замкнені, те хороше тіло без руху і немов без життя, подумав собі по раз перший, що може вона й инакше любить його, чим любовю дочки для батька.

— На жаль — подумав — я може ще й міг би бути щасливим...

Він заніс Гайде до її кімнати, віддав її в опіку служниць і повернувши до свого кабінету, який сим разом добре замкнув, переписав знищене завіщане. Коли вже кінчив, дав ся чути стук їзджачої брички на подвірє. Монте Крісто підійшов до вікна і побачив, як з брички скочили Максиміліян і Емануїл.

— Добре! — сказав. — Приїхали якраз на час.

Завіщане запечатав трома печатками. Заледви скінчив, як зачув гамір в сальоні і вийшов сам отворити двері.

Там був Морель. Він приїхав двацять мінут перед назначеним часом.

— Я приїхав може трохи за скоро, графе — сказав — однакж я признаю ся щиро, що я за цілу ніч навіть один раз не замкнув очий, так само й ніхто другий в моім домі. Я потребував побачити вас сильним в своїй рішучости, щоби самому набрати сили.

Монте Крісто не міг оперти ся сему доказови привязання до себе. Він не простягнув до него свою руку, а побіг до него з отвореними раменами.

— Морель — сказав — се є для мене щасливий день, коли можу відчувати, що мене любить такий чоловік, як ви. Добрий день, Емануїле. Ви пойдете з нами?

— Ви сумнівали ся про се? — вкинув молодий капітан.

— Але я міг помилити ся...

— Я уважав на вас вчора підчас тої сцени визову. Я думав про вашу твердість цілу ніч і я сказав собі, що справедливість мусить бути по вашій стороні, або на лице чоловіка не можна більше покладатись.

— Але-ж, Морель, Альберт є твій приятель.

— Тільки знакомий, графе.

— Ви стрітили його того самого дня, коли й мене побачили?

— Так, правда, але я був би й не пригадав собі сего, якби ви були мені того не пригадали.

— Дякую, Морель. — Граф задзвонив в дзвінок і коли увійшов Алї, сказав до него: — Візьми отсе письмо і віднеси до мого адвоката. Се мое завіщане, Морель. Коли згину, то підете і оглянете його.

— Що? — крикнув Морель — ви згинете?

— Так. Чи я не повинен бути приготований на все, мій друже? Але що ви робили вчора, коли ми розійшли ся?

— Я пішов до Тортонї, де як сподівав ся, найшов Бошампа і Шато-Рено. Признаю ся, що я шукав за ними.

— Чому? Коли вже все було умовлене?

— Слухайте, графе, справа є поважна і не до усунення.

— Ви сумнівали ся про се?

— Ні. Обида була публична і кождий вже говорив про се.

— Ну?

— Я бажав добити ся зміни зброї, дістати шаблі замість пістолів. Пістолі є сліпі.

— Вдало ся вам се? — спитав Монте Крісто скоро зі слабим відтінком надії.

— Ні, бо ваша умілість в орудуванню шаблею є за надто знана.

— А! Се хто мене зрадив?

— Учителі фехтованя, яких ви завстидали.

— Отже вам се не вдало ся.

— Вони рішучо відмовили ся.

— Морель — спитав граф — бачили ви коли, як я стріляю з пістоля?

— Ніколи.

— То маємо час. Глядїть.

Монте Крісто взяв пістолі, які мав в руці, тоді коли увійшла Маркида, і сперши дзвінкового аса до залізного тарільчика, чотирма вистрілами одним за другим зістрілив чотири роги дзвінки.

За кожним вистрілом Морель ставав блідійший. Він оглянув кулі, котрими Монте Крісто стріляв, і побачив, що вони не більші від шроту.

— Се неймовірне! — сказав — бачиш Емануїле! — Відтак звернув ся до Монте Кріста. — Графе — сказав — на ім'я всього, що є вам дороге, прошу вас, пощадіть Альберта. Нещасний хлопець має маму.

— Маєте рацію — сказав Монте Крісто. — Я не маю мам.

Ті слова сказав він таким тоном, що Морель здригнув ся.

— Ви є обиджена сторона, графе.

— Без сумніву. Або що?

— Ви стріляєте перші.

— Я стріляю перший?

— О, я виборов, а радше виміг се, як ваше право; ми зробили для них досить уступок, щоби вони й нам щось признали.

— А з якого віддаленя?

Двайцять кроків.

Страшний усміх появив ся на лиці графа.

— Морель — сказав він — не забудьте, що ви тут бачили.

— Одинокий ратунок для Альберта є у вашім зворушенню.

— Чи я хорую на зворушення? — спитав Монте Крісто.

— Або у вашій благородности, мій друже. Для такого доброго стрільця як ви, хибити неможливо.

— Отже що робити?

— Зломіть йому руку, скалічте його, тільки не вбийте.

— Скажу вам, Морель — промовив Монте Крісто. — Не треба просьб, щоби пощадити жите Морсерфа. Я так його пощаджу, що він верне спокійно зі своїми обома приятелями, а я...

— А ви?

— Се буде друга справа. Мене привезуть до дому.

— Ні, ні — крикнув Максиміліян, перелякано.

— Я сказав вам, мій дорогий Максиміліяне. Морсерфубе мене.

Морель глядів на графа, якби своїм власним ухам не вірив.

— Що стало ся з вами минушого вечера, графе?

— Стало ся те саме, що Брутови в ніч перед битвою під Філіппами. Я бачив духа.

— А той дух...

— Сказав мені, Морель, що я вже досить нажив ся.

Максиміліян і Емануїл глянули один на одного. Монте Крісто глянув на свій годинник.

— Їдьмо — сказав. — Вже пять минут по сімій, а стріча назначена на осьму годину.

Карита стояла на поготівлю коло дверей. Монте Крісто всів до неї з обома своїми приятелями. Він спинив ся на хвилику в коритари, щоби послухати під дверми і Максиміліянови та Емануїлови, які йшли кілька кроків з переду, здавало ся, немов би він відповів глибоким зітхненем на якесь хлипане зза дверей.

На осьму годину вони заїхали на місце стрічі.

— Ось ми й є — сказав Морель, визираючи через вікно.
— Ми приїхали на місце перші.

— Пан простять мені — сказав Батестен, який в неопи-

санім страху приїхав зі своїм паном — мені здає ся, що бачу якусь кариту онтам під деревами.

Монте Крісто вискочив легко з карити і подав руку, що би допомогти Емануїлови та Максиміліянови. Послідний задержав руку графа між обома своїми.

— Справді — потвердив Емануїл — я бачу там двох молодих людей, які видно, на щось чекають.

Монте Крісто потягнув Мореля не на бік, але який крок, або два назад його швагра.

— Максиміліяне — сказав до него — чи ваше серце вже заняте?

Морель видивив ся на Монте Кріста зі здивованєм.

— Я не хочу, щоби ви мені звіярили ся, мій друже. Я ставлю тільки просте питанє. Відповідajte мені — я нічого більше не хочу.

— Я люблю одну молоду дівчину, графе — відповів Максиміліян.

— Дуже її любите?

— Над своє житє.

— Ще одна надія пропала! — сказав до себе граф, зітхнувши. — Бідна Гайде!

— На правду, графе, якби я вас менше знав, то думав би, що ви не такі відважні, як виглядали — завважив Морель.

— Тому, що я зітхаю, думаючи про когось, кого лишаю? Ні, Морель. Хоч ви жовнір, то ваш осуд про відвагу не є вірний. Чи я жалую за житєм? Що значить житє для мене, котрий перебув двацять літ між житєм і смертю? Зрештою не забудьте ще про одно. Сю слабість, колиб так сказати, я зраджую тільки перед вами. Я знаю, що світ є сальон, з якого мусимо уступати чемно і чесно, — тоб то з поклоном, поплативши всі довги чести.

— Отсе до річи кажете. Чи ви взяли з собою зброю?

— Я? По що? Я сподію ся, що сї панове мають зброю.

— Я запитаю — сказав Морель.

— Але не робіть вже ніяких умов, розумієте мене?

— Не потребуєте бояти ся.

Морель зачав йти до Бошампа і Шато-Рено, а ті, побачивши, що він робить, пустили ся йти проти него. Зійшовши ся, поклонили ся собі чемно.

— Вибачте мені, панове — сказав Морель — але я не бачу пана Морсерфа.

— Він переказав нам нині рано — відповів Шато-Рено — що стрітить нас на місци.

— А! — сказав Морель!

Бошамп витягнув годинник.

— Се ще лиш п'ять минут по осьмій — сказав Шато-Рено. — Ще не багато часу втрачено.

— Я не се хотів сказати — відповів Морель.

— Зрештою — перервав Шато-Рено — ось вже й надїжджає карита.

І справді одною з доріжок, що вели на місце, де вони були зібрані, зачала скоренько наближати ся карита.

— Панове — сказав Морель. — Ви без сумніву заосмотрені в пістолі? Пан Монте Крісто зрікає ся права уживати своїх.

— Ми сподівали ся по графови сеї ласки — сказав Бошамп — і тому я привіз зброю, котру купив вісім або десять днів тому, думаючи, може буду колись потребувати її при подібній нагоді. Се зовсім нова зброя і ще не була уживана. Хочете її оглянути?

— О, пане Бошамп — сказав Морель, кланяючись — коли ви впевняєте мене, що п. Морсерф не знає сеї зброї, то ви повинні знати, що ваше слово є вистарчаюче.

— Панове — сказав Шато-Рено — се не Морсерф їде тою каритою — слово — се Франц і Дебрей.

В дійсности надїжджали згадані ним пани.

— Що вас тут спроваджує, панове? — спитав їх Шато-Рено, подаючи їм руку.

— Альберт попросив нас нині рано, аби ми тут приїхали — сказав Дебрей.

Бошамп і Шато-Рено видивили ся один на одного зі здивованем.

— Я думаю, що я розумію причину — сказав Морель.

— Що-ж се є?

— Вчера по полудни я дістав лист від п. Морсерфа з просьбою, щоби я був вечером в опері.

— І я — сказав Дебрей.

— І я також — сказав Франц.

— Так само й ми — додали Бошамп і Шато-Рено.

— Бажаючи, щоби ми всі були свідками визову, він хоче тепер, аби ми виділи й боротьбу.

— Відай так — сказали другі.

— Однакож поробивши всі ті приготування, він сам не явився — сказав Шато-Рено. — Альберт спізнився вже десять хвилин.

— А ось він і їде — сказав Бошамп — верхи конем і повним гальюпом, а за ним слідує слуга.

— Що за нерозвага! — обурився Шато-Рено. — Приїжджати верхи конем, аби бити ся пістолем і то після всіх тих інструкцій, які я йому дав.

— Та ще й з ковніром над своїм краватом — сказав Бошамп — з отвореною свитою і білою камізелькою. Бракує ще того, щоби був намалював собі колісцє над серцем, щоби легше трафити.

Альберт приїхав на десять кроків до місця, де стояли п'ять його товаришів. Він скочив з коня, подав уздечку слугі і приступив до них. Лице його було бліде, очі червоні і напухлі. Видно було, що вночі він не спав. На лиці видно було мелянхолійну повагу, яка не була природною для нього.

— Дякую вам, панове — сказав — що ви сповнили мою прохання. Я вам дуже вдячний за сей доказ приязни.

Морель відступив на бік, коли Морсерф зближився.

— І вам, пане Морель, дякую. Не відсувайтеся на бік.

— Пане — сказав Максиміліян — ви мабуть не знаєте, що я приятель графа Монте Крісто.

— Я не був певний сего, але сподівався. Та се тим ліпше. Чим більше тут людей чести, тим більше я буду вдвоєнений.

— Пане Морель — сказав Шато-Рено — будьте ласкаві сказати графови Монте Крісто, що вже приїхав п. Морсерф і що ми вже до його услуг.

Морель пустився виконати се припоручене. Рівночасно Бошамп витягнув з карити коробку з пістолями.

— Чекайте, панове! — сказав Альберт. — Я маю сказати два слова до графа Монте Крісто.

— Приватно? — спитав Морель.

— Ні, пане, перед всіма вами, котрі тут є.

Свідки Альберта глянули здивовано один на одного. Франц і Дебрей шепнули до себе по кілька слів, а Морель, врадуваний сею несподіванкою, побіг шукати за графом, що проходжував ся з Емануїлом по відлюдній стежці.

— Чого він в мене хоче? — спитав Монте Крісто.

— Я не знаю чого, але хоче говорити з вами.

— О! — сказав Монте Крісто. — Вірю, що не хоче спусити Бога якогось новою обидою!

— Я не думаю, що такий його намір — сказав Морель.

Граф йшов вперед в товаристві Максиміліяна і Емануїла. Його спокійне і поважне лице становило дивний контраст супроти сповитого жалем лица Альберта, який також йшов вперед в товаристві чотирох його товаришів.

Зближивши ся на три кроки до себе, Альберт і граф спинили ся.

— Підійдіть ближше, панове — сказав Альберт. — Я не хочу, щоби ви стратили одно слово з того, що я буду мав честь сказати до графа Монте Крісто. Я хотів би, щоби ви повторили мої слова всім, хто схоче їх послухати, хоч як дивними вони можуть вам виглядати.

— Говоріть, пане — сказав граф.

— Пане — сказав Альберт голосом, який зразу дрижав, але поступово став сильнішим. — Я дорікав вам за виявлене поведінки п. Морсерфа в Епірі, думаючи, що хоч би як він провинив ся, то ви не мали права його карати, однак відтак я довідав ся, що ви мали се право. Се не було віроломство Фернанді Мондего супроти Алі Паші, яке заставило мене так скоро оправдати вас, як віроломство риболова Фернанда супроти вас і майже нечувані злидні, які були наслідком сего. І тому я кажу і виголошую се публично, що ви були оправдані мстити ся на моїм батьку і я, його син, дякую вам, що ви не ужили більшої строгости.

Якби грім був вдарив між учасників сеї несподіваної сцени, то був би більше не здивував їх, чим заява Альберта. Щодо Монте Кріста то його очі піднесли ся поволи до неба з виразом безмежної вдячності. Він був страшенно здивований, що огниста натура Альберта, яку він обсервував між римськими бандитами, піддала ся нагло такому пониженню. Він пізнав вплив Маркиди і зрозумів, чому її благородне серце не було проти самопосвяти, про яку вона згори знала, що вона буде злишна.

— А тепер, пане — сказав Альберт — коли вважаєте моє перепрошене за вистарчаюче, прошу, подайте мені руку. Побіч прикмети непомилности, яку ви немов посідаєте, я ставлю прикмету смілого признавання власної похибки, однак се відноситься вже до мене. Я зробив добре, як чоловік,

однакож ви поступили краще, чим чоловік. Лише ангел міг спасти одного з нас від смерті і сей ангел прийшов з неба, коли не на те, щоби зробити з нас приятелів (що, на жаль, судьба робить тепер неможливим), то бодай на те, щоби заставити нас, аби ми шанували один одного.

Монте Крісто з мокрими очима, скоро дихаючими грудьми і напів отвореними устами простягнув до Альберта руку, яку той стиснув з почутєм, яке включало в собі рівночасно страх і повагу.

— Панове — сказав ще Альберт. — Граф Монте Крісто приймає моє перепрошене. Я поступив собі супроти него нерозважно. Нерозвага є злим дорадником. Я зробив зле. Тепер моя похибка є направлена. Сподію ся, що світ не назве мене трусом за те, що я поступив, як совість мені диктувала. Колиб однакож хто мав недобру опінію про мене, то я буду старати ся справити його похибку, --- при тих словах Альберт витягнув ся, немов би хотів визвати так своїх приятелів, як і ворогів.

— Що властиво могло стати ся в ночі? — спитав Бошамп у Шато-Рено. — Наше становище тут якесь дуже нікове.

— Скажу лише те, що се, що Альберт гепер зробив, є або дуже нікчемне, або дуже благородне — відповів Шато-Рено.

— Що се може значити? — питав Дебрей Франца. — Граф Монте Крісто знеславив Морсерфа а його син його оправдує! Якби я мав в своїй родині десять Янін, то чув би себе звязаним тільки одним обовязком — бити ся десять раз.

Щодо Монте Кріста, то його голова була зігнена, його руки були безсильні. Угнувши ся під вагою споминів з двацять чотирох літ, він думав не про Альберта, ні про Бошампа, ні про Шато-Рено, ні про нікого другого з сеї групи, тільки про відважну жінку, яка приходила просити за житєм свого сина, якій він пожертвував своє жите і яка тепер спасла його, виявивши страшну родинну тайну, яка може на віки знищити в серці сего молодого чоловіка всяке почуване синівської любови.

— Все те є ще ділом Провидія! — шептав Монте Крісто до себе. — Я тепер ще більше увірений, що я є орудієм Бога!

РОЗДІЛ ХСІ.

Мати і син.

Граф Монте Крісто вклонився пятьом молодим людям з сумним і поважним усміхом та всів в свою кариту з Максиміліаном і Емануїлом. Альберт, Бошамп і Шато-Рено остали самі. Альберт глянув на своїх двох приятелів без страху, немов питав, яка їх думка про те, що він зробив.

— Направду, мій дорогий друже — обізвався перший Бошамп, котрий був більше чутливий — позволь мені, щоби я тобі погратулював. Се дуже несподіване закінчене дуже неприємної справи.

Альберт мовчав задуманий. Шато-Рено вдовольнявся тим, що вибивав на своїм черевіку такт своєю гнучкою паличкою.

— Чи не час вертати? — спитав він по хвилі прикрої мовчанки.

— Коли хочеш, то будемо вертати — відповів Бошамп — але я мушу погратулювати Морсерфови, що дав нині доказ такої благородности!

— О, так — сказав Шато-Рено.

— Се величава річ — говорив далше Бошамп — мати силу так запанувати над собою.

— Певно, але щодо мене, то я не здобув би ся на се — сказав Шато-Рено зі значучим холодом.

— Панове — перервав Альберт — я думаю, що ви не зрозуміли, що щось дуже поважного зайшло зі мною і графом Монте Крісто.

— Можливо, можливо — сказав в тій хвилі Бошамп — однакж кождий дурень не зрозуміє твого героїзму і скорше чи пізнійше побачиш себе приневоленим вияснити його далеко енергичнійше, чим буде вигідно для твого тілесного здоровля та тревалости твого житя. Чи міг би я дати тобі приятельську раду? Виїдь до Неаполю, до Гаги, до Петербурга, до якихсь спокійніших країв, де справу чести розуміють лучше, чим наші горячо-кровні Парижани. Шукай спокою і забутя, щоби міг по кількох літах вернути спокійно до Франції. Чи не так, Шато-Рено?

— Се є й моя думка — відповів сей. — Ніщо так не потягає за собою поважних двобоїв, як один безплідний двобій.

— Дякую вам, панове — відповів Альберт з холодним усміхом. — Я послухаю вашої ради, не тому що ви її даєте, тільки тому, що я вже мав намір виїхати з Франції. Так само дякую вам за услугу, яку ви мені зробили, будучи моїми секундантами. Се глибоко записане в моїм серці і після того, що ви тепер сказали, я буду тільки се пам'ятати.

Шато-Рено і Бошамп глянули по собі. Слова Альберта зробили на обох однакове вражінє, а тон, в яким він висловив свою подяку, був такий рішучий, що сцена моглаб стати ще більше неприємною, якби розмова була провадила ся далше.

— Будь здоров, Альберте — сказав нагло Бошамп, недбало простягаючи до него руку, на яку той, одначе, не звертав уваги.

— Будь здоров — сказав Шато-Рено з черги, держучи паличку в лівій руці і роблячи рух прашання правою рукою.

Уста Альберта заледви шепнули „Будьте здорові”, але його очі сказали його думку далеко виразнійше; в них була ціла поема здержуваної злости, явної погорди і щирого обуреня.

Він стояв сумний і нерухомий довший час після того, як оба його приятелі відійшли до своєї карити; нараз скочив до коня, відв'язав його від дерева, скочив на него і гальопом відїхав в напрямі Парижа. За чверть години входив у мешканє при вулиці Гелдера. Зіскакуючи з коня, завважив, немов би зза куртини в спальні графа глянуло на него бліде лице його батька. Альберт відвернув голову з зітхненєм і пішов до свого мешканя. Там кинув тужним оком на всю вигоду, яка робила його жите таким легким і щасливим від дитинних лїт. Глянув на образи, з яких лица немов усміхали ся до него і краєвиди немов сіяли якимись яснійшими красками.

Він виняв із дубових рамців портрет своєї матери і звинув його, лишаючи рамці порожніми. Відтак упорядкував всю свою гарну турецьку зброю, свої прегарні англійські кріси, япанське начине, горнятка повиложувані сріблом, артистичні бронзові фігурки. Оглянув полиці і шафи, в котрих полишав ключики. В шуфляду свого бюрка, яке лишив отвореним, вкинув всі гроші, які мав при собі, до них докинув всі дорогоцінності, які держав у вазах та коробках з жемчуга-

и; списав їх дуже точно і поставив спис на найвиднійшій місці на столі, але вперед усунув з него всі книжки і папери.

Ще з початку, як тільки він взяв ся до сеї роботи, увійшов в кімнату слуга Альберта, не зважаючи на те, що він заборонив йому заходити до него.

— Чого хочеш? — спитав Альберт більше сумним, чим сердитим голосом.

— Вибачте, пане — відповів слуга. — Ви сказали, щоби не перешкаджати вам, однакж граф Морсерф післав за мною.

— Ну і що?

— Я не хотів іти до него, не побачивши вас.

— Чому?

— Бо граф без сумніву знає, на яку стрічу їздив я з вами нині рано.

— Можливо — сказав Альберт.

— А коли він післав по мене, то без сумніву, аби спитати, що там стало ся. Що я маю відповісти?

— Скажи правду.

— Я маю сказати, що двобою не було?

— Скажи, що я перепросив графа Монте Крісто. Йди.

Слуга вклонив ся і відійшов, а Альберт вернув до свого спису. Коли вже кінчив, почув тупіт коний на подвірю і стук коліс під вікном. Підійшов до вікна і побачив, що його батько всів в кариту і відїхав.

Заледви замкнули ся двері дому за графом, як Альберт звернув свої кроки до кімнати своєї матері. Коло дверей не було нікого, хто сповістив би його, отже він увійшов в її спальню, та зараз в дверях спинив ся, вражений тим, що там побачив і чого догадав ся. Як би одна душа була в обох тілах, Маркида робила у своїм мешканю якраз те саме, що Альберт робив у своїм. Усе було в порядку, — кофони, сукні, дорогоцінності, гроші, все уложене у шуфлядах — і графиня збирала уважно ключі. Альберт побачив всі ті приготування, зрозумів їх і крикнув:

— Мамо! — І з тим обняв її.

Артист, який зміг би був намалювати їх обох в ту хвилину, був би зробив славний образ.

Всі ті докази енергічної постанови, якої Альберт у себе не бояв ся, налякали його у матері.

— Що ви робите? — спитав.

— А що ти робив? — відповіла вона другим питанням.

— О, мамцю! — крикнув Альберт, такий схвильований, що заледви міг говорити — зі мною і з вами не є одно і те саме. Ви не можете робити такої постанови, як я. Я прийшов сказати вам, що пращаю сей дім і... і вас.

— Я також йду звідси — сказала Маркида — і признаюся, що числила на те, що ти будеш мені товаришити. Чи я помилила ся?

— Мамо — відповів Альберт твердо — я не можу допустити до того, щоби поділити ся з вами долею, яку я собі вибрав. Я мушу від тепер жити без титулу і майна, а на розпочате сего тяжкого життя мушу позичити від приятеля бохонець хліба, який буду їсти, поки собі свій зароблю. Я, мамцю, йду зараз до Франца, аби позичив мені маленьку сумку, котрої буду потребувати на заспокоєне своїх теперішніх потреб.

— Ти, моя бідна дитино, маєш терпіти убожество і голод! О, не кажи сего, бо се зломить мою постанову.

— Але не зломить моєї, мамцю — сказав Альберт. — Я молодий і сильний; вірю, що я й відважний, а від вчора я пізнав у себе силу волі. На жаль, мамцю, деякі так багато перетерпіли, а все ще живуть та й збудували нове щасте на руїнах всіх надій, які для них небо робило. Я бачив се, мамочко. Я знаю, що з пропасти, в яку кинули їх вороги, вони встали з такою силою і славою, що з черги запановували над своїми ворогами і карали їх. Ні, мамо, від сеї хвилі я зірвав зі своєю минувшиною і не приймаю від неї нічого, — навіть імени. Але ви розумієте, — чи ні? — що син не може носити імени чоловіка, за яке він мусить паленіти перед другими.

— Альберте, моя дитино — сказала Маркида — як би я мала сильнійше серце, се булаб рада, яку я тобі дала би. Твоя совість заговорила, коли мій голос став за слабий; слухай того, що совість тобі каже. Ти мав приятелів Альберте; зірви з ними. Але не попадай в розпуку; перед тобою ще стоїть жите, мій дорогий сину, тобі заледви двацять два роки. А що чисте серце, як твоє, потребує несплямленого імени, прийми ім'я мого батька — Герера. Я певна, мій сину, що якаб не була твоя кар'єра, ти вскорі зробиш се ім'я славним. Відтак, сину, вертай у світ, що буде ще кращим для тебе після пережитого болю. Хоч би я й милила ся, ли-

— Мені сю надію, бо я вже не маю будучности перед собою; для мене отвирає ся гріб, скоро переступлю поріг сьому.

— Зроблю, як бажаєте, мамо — сказав Альберт. — Я їду ся разом з вами. Божа пімста не буде нас переслідувати. — вас, таку чисту, а мене такого невинного. Та як ми це зробили постанову, не гаймо ся. Граф Морсерф виїхав з дому, добра нагода, аби обминути всякі виясненя.

— Я готова, мій сину — сказала Маркида.

Альберт в тій хвилі вибіг на бульвард і наймив фіякра, який забрав би їх з дому. Він пригадав собі про малий дімок з умебльованими кімнатами на вулиці Святих Отців; там його мати найде невивставне, але пристойне мешкане, там він задумав відпровадити її.

Коли фіякер спинив ся при дверях дому і Альберт зловив з него, зближив ся якийсь чоловік і дав йому лист. Альберт пізнав післанця.

— Від графа — сказав Бертучіо.

Альберт взяв лист, отворив його і прочитав, відтак потянувся за Бертучієм, але сей вже зник. Альберт вернув до Маркиди зі сльозами в очах і хвилюючими грудьми. Не вмовивши ні слова, він подав їй лист. Маркида читала:

Альберте! — Доказуючи Вам, що я відкрив Ваші пляни, я хочу також переконати Вас про свою делікатність. Ви свободні, Ви лишаєте дім графа і берете свою матір з собою, однакж застановіть ся, Альберте! Ви вчині їй більше, чим Ваше благородне серце може їй заплатити. Задержте боротьбу для себе, зносіть всі терпіння, однакж не потягніть її на пробу злиднів, яка мусить товаришити вашим першим змаганням, бо вона не заслугує ані на тїнь нешастя, що впало нині на неї. Провидіне не хоче, щоби невинні терпіли за винних. Я знаю, що Ви збираєте ся опустити вулицю Гелдера, не беручи з собою нічого. Не старайте ся довідатись, як я се відкрив, — досить того, що я се знаю. Тепер слухайте, Альберте. Двадцять чотири роки тому я вернув гордий і веселий до свого краю. Я мав наречену, Альберте, прегарну дівчину, котру я обожував. Я приїс для своєї нареченої сто п'ятьдесят люїдорів, з трудом зібраних при безнастанній праці. Сі гроші були для неї. Для неї я їх призначив, а знаючи, що море є зрадливе, я закопав сей скарб у городиш коло дому, в котрім жив мій батько в Марсильї при алеї Меан.

Ваша мати, Альберте, знає сей убогий дімок дуже добре. Невдвоє тому я переїздив через Марсилью і пішов оглянути сей старий дімок, котрий будить в мені стільки болючих споминів; у вечер я взяв ризкаль та зачав копати в розі городця, де я укрит свій скарб. Я найшов там залізну скринку, гроший ніхто не рушив! Скринка була закопана під гарним фіговим деревом, яке посадив мій батько в той день, коли я вродив ся. Отже, Альберте, ці гроші, що були колись призначені на ушасливлене і вигоду жінчини, яку я любив, можуть бути тепер через дивний і сумний склад об-

ставин ужиті для тої самої ціли. О, зрозумійте мене, того що міг би пожертвувати мільйони тій бідній жінці, але вертає їй лиш кусень чорного хліба, забутий під моїм дахом від того дня, коли відірвано мене від тої, котру я любив! Ви щирий чоловік, Альберте, однакж Вас може засліпити гордість, або нехить до мене; якби Ви відкинули мою оферту, якби Ви хотіли питати, яке я маю право робити Вам дарунок, то я сказав би, що се не булоб щиро з Вашої сторони, якби Ви не дозволили влекшити жите своєї матери тому, котрого батька ваш батько допровадив до смерти серед страхавищ голоду і розпуки.

Альберт стояв блідий і нерухомий, хочаби почути, як рішить його мати, скінчивши читати сей лист. Маркида звернула свої очи до неба з виразом неописаного щастя.

— Я приймаю — сказала. — Він має право заплатити мені посаг, який я заберу з собою до якогось монастиря!

Сховавши лист в пазуху, вона взяла руку свого сина і сильнішим кроком, чим сподівала ся найти у себе, зійшла на долину.

РОЗДІЛ ХСІІ.

Самогубство.

Тимчасом Монте Крісто також вернув ся до міста враз з Максиміліяном та Емануїлом. Вони вертали веселі. Емануїл не вкривав своєї радості з того, що замість війни прийшов мир і явно висловлював своє уподобане до мира. Морель в куті карити слухав тихо, як його швагер виражав своє вдоволене словами, а сам зраджував його тільки поглядом. При Барері Трону стрітив їх Бертучіо, який чекав там нерухомо, як стрілець на варті. Монте Крісто висунув свою голову з вікна, обміняв ся з ним півголосом кількома словами і Бертучіо зник.

— Пане графе — сказав Емануїл, коли були вже при кінці Королівської Площі — скиньте мене при моїх дверях, щоби моя подруга не мала ні хвильки непотрібного неспокою задля мене, або вас.

— Як би се не було смішно робити виставу із нашого триумфу — сказав Морель — то я запросив би графа до нашого дому, однакж граф має без сумніву також деякі дро-

жачі серця до потішення. Отже ми з ним попращаємо ся і нехай і він спішить до дому.

— Чекайте хвильку — сказав Монте Крісто. — Я не хочу стратити обох своїх товаришів. Ви, Емануїле, вертайте до своєї шановної подруги і передайте їй поклін, а ви, Морель, поїдете зі мною до Елізейських Піль.

— Дуже радо — сказав Максиміліян — тимбільше, що я також маю діло в тій околиці.

— Чи маємо чекати на тебе зі сніданем? — спитав Емануїл.

— Ні — відповів Максиміліян.

Двері замкнули ся і карита покотила ся далше.

— Бачите, яке щастє я приніс вам? — сказав Морель, коли вже остав сам з графом. — Чи не думали ви про се?

— Так — відповів Монте Крісто — і з тої причини я хотів задержати вас коло себе.

— Се чудно! — говорив далше Морель, відповідаючи на свою власну думку.

— Що? — спитав Монте Крісто.

— Те, що тепер стало ся.

— Так — сказав граф — ваша рація. Се було чудне.

— Бо Альберт є відважний — замітив Морель,

— Дуже відважний — сказав Монте Крісто. — Я бачив, як він спав, коли меч був повішений над його головою.

— А я знаю, що він бив ся у двох двобоях — сказав Максиміліян. — Але як погодити се з його поведінкою нині рано?

— Все те через ваш вплив — відповів Монте Крісто, усміхаючись.

— Се добре для Альберта, що він не є в армії — сказав Морель.

— Чому?

— Перепрошене на місци двобою... — сказав молодий капітан, потрясаючи головою.

— А — сказав граф лагідно — не тримайте ся упереджень звичайних людей, Морель! Ви не розумієте, що Альберт є відважний, він не може бути трус, отже він мусів мати якусь причину до того, щоб зробити так, як зробив нині рано, і що через те його крок був більше геройський?

— Без сумніву, без сумніву — сказав Морель — однакож я скажу, як якийсь Еспанець, „Він не був нині такий відважний, як вчєра”.

— Ви будете снідати зі мною, правда, Морель? — спитав граф, щоби звернути мову на що інше.

— Ні, я мушу опустити вас о десятій годині.

— То ви заангажовані десь на снідане? — спитав граф.

Морель усміхнув ся і заперечив головою.

— Всеж таки ви мусите десь снідати.

— А як я ще неголодний? — сказав Максиміліян.

— О — сказав граф жартівливо — я знаю тільки про дві причині, що псують апетит: одною є жаль, але ви, як бачу, зовсім веселі, отже про се не може бути мови, а другою є любов. А після того, що ви сказали мені нині рано про своє серце, я припускаю

— Добре, пане графе — відповів Морель весело — я не буду перечити.

— І ви мені про се нічого не сказали, Максиміліяне? — сказав граф голосом, по яким видно було, який він був би рад дізнати ся тайни.

— Я показав вам нині рано, що в мене є серце, чи не так, графе? — Монте Крісто замість відповіді простягнув руку до Максиміліяна, а сей говорив далше: — Колиж те серце не є вже з вами у Вінсенським ліску, то воно є деінде і я мушу пійти та найти його.

— Ідіть — сказав граф з повагою — ідіть, дорогий друже, але приобіцяйте мені, що як знайдете якусь перепону, то памятайте, що я маю якусь силу на сім світї, що я щасливий, як можу уживати сеї сили в користь тих, котрих люблю і що вас я люблю, Морель.

— Буду памятати се — сказав Максиміліян — як самолюбні діти пригадують собі своїх родичів, коли потребують їх помочи. Коли буду потребувати вашої помочи і прийде така хвиля, то прийду до вас, графе.

— Добре, я числю на вашу обіцянку. А тепер працюйте. — До побачення!

Вони якраз прибули на Елізейські Поля. Монте Крісто отворив двері карити, Морель скочив на хідник. На сходах чекав Бертучіо.

Коли Морель зник на бічній вулиці, Монте Крісто підійшов до Бертучія.

— Ну? — спитав його.

— Вона покидає свій дім — сказав Бертучіо.

— А її син?

— Його слуга, Фльорентен думає, що він зробить те саме.

— Ходи сюди!

Монте Крісто взяв Бертучія до свого кабінету, написав лист, який ми вже бачили, і сказав:

— Доручи його скоро. Повідоми також Гайде, що я вже вернув ся.

— Я ось тут — сказала дівчина, котра на стук карити збігла на долину і якої лице ясніло з радости на вид того, що граф повернув безпечний і здоровий.

Бертучіо вийшов. Усю радість дочки, котра найшла свого улюбленого батька, радість любовниці, що побачила свого улюбленого, відчувала Гайде в сю хвилю. Не менше сильна була й радість Монте Кріста, хоч він її так отверто не показував.

Монте Крісто почав думати, чого довгий час не хотів навіть припускати, що в світі є дві Маркиди і що він ще може бути щасливим. Його очи, розширені щастем, відчитували жадібно мокрі очи Гайде, коли несподівано отворили ся двері. Граф зморщив брови.

— Пан Морсерф! — сказав Батестен, немов би саме те ім'я вистарчало на його оправдане.

Лице графа в дійсности проявило ся.

— Котрий? — спитав. — Граф, чи вісконт?

— Граф.

— О — скрикнула Гайде — то се ще не скінчило ся?

— Я не знаю, чи се вже скінчило ся, моя люба дитино — сказав Монте Крісто, беручи дівчину за руку — однакож я знаю, що ти не маєш вже чого боятися.

— Але се той драб...

— Сей чоловік не може зробити мені нічого злого — сказав Монте Крісто. — То тільки його сина можна було боятися.

— А що я перетерпіла, сего ви ніколи не будете знати, мій пане — сказала Гайде.

Монте Крісто усміхнув ся.

— Присягаю на гріб свого батька — сказав, поставивши руку на голову дівчини — присягаю тобі, Гайде, що якби щось злого стало ся, то се не мені стане ся.

— Вірю вам, мій пане, так само, якби се Бог до мене говорив — сказала дівчина, даючи графови своє чоло до поцілювання.

Монте Крісто зложив на се чисте хороше чоло поцілуй, від котрого два серця задрожали, одно немов кинуло ся, друге заболіло.

— Ах — подумав — чи буде мені дозволено ще раз любити?

— Запроси пана Морсерфа до сальону — сказав до Батестена, відпроваджуючи хорошу Грекиню до приватних сходів.

Коли Маркида робила спис свого майна, упорядковувала свої дорогоцінності, замикала шукляди, збирала ключі, що-би лишити все в як найкращім порядку, вона не виділа через шклянні двері від коритаря блідого лица. Се було лице граф, який дивив ся через шкло на все, що діяло ся в середині кімнати. Від сих дверей граф Морсерф вернув ся до своєї кімнати і через фіранку вікна дивив ся на подвірє. Так стояв може десять мінут непорушно, надслухуючи бите свого серця. Дуже довгими були для него ті десять мінут. Тоді то й стало ся те, що Альберт, вернувши з місця двобою до дому, завважив зза куртини лице свого батька і відвернув ся.

Очи графа розширили ся. Він знав, що Альберт страшно обидив Монте Кріста і що в кожній країні світа така обида допроваджує до смертельного двобою. Альберт вернув цілий і здоровий, — знак, що убив графа Монте Кріста. Неописана радість опромінила нужденне лице Морсерфа, як послідний промінь сонця опромінює землю, поки зникне між хмарами. Та даремно чекав він на прихід свого сипа, який оповів би йому про свій триумф. Він се розумів, чому його син не приходив до него, поки пішов боронити честь свого батька, але коли вже оборонив, то чому не приходять і не кинє ся в його обняття?

Не могучи дочекати ся Альберта, граф післав за його слугою. Як читачі памятають, Альберт сказав слугі, аби не укривав нічого перед його батьком. Десять мінут пізнійше графа Морсерфа можна було бачити на сходах у чорній свиті з військовим ковніром, чорних штанах і чорних рукавицях. Він, видно, дав завчасу розпоряджене, бо коли зі-йшов на долину, то карита заїхала перед двері. Льюкай кинув у кариту військовий плащ генерала, в котрім були завінені дві шаблі; замкнувши двері за генералом, він сів побіч фірмана. Фірман схилив ся, щоб взяти розказ.

— На Елізейські Поля! — сказав генерал. — До графа Монте Крісто. Скоро!

Коні скочили від батога і за п'ять мінут спинилися під дверми графа. Морсерф отворив двері сам, поки ще карита спинилася, зіскочив, задзвонив і увійшов в отворені двері зі слугою.

За хвилю пізнійше Батестен сповістив графа Морсерфа графови Монте Крісто і сей, випровадивши Гайде до її мешканця, завернув до сальону. Генерал перейшов вже три рази напроперек сальону, коли побачив Монте Кріста в дверях.

— А! Се пан Морсерф! — промовив тихо Монте Крісто. — Я думав, що я недочув.

— Так, се я — сказав Морсерф.

— Чи можу я знати причину, яка дає меніприємність бачити п. Морсерфа так вчасно?

— Ви не мали стрічі з моїм сином нині рано? — спитав генерал.

— Ви про се знаєте? — спитав від себе граф.

— Так і знаю, що мій син мав добру причину, аби з вами бити ся і старати ся вас убити.

— Так, пане, він мав дуже добру причину, але, як бачите, то не тільки не вбив мене, але й не бився зі мною.

— Однакож він вважав, що ви були причиною неслави його батька — причиною страшної руїни, що упала на мій дім.

— Правда, пане — сказав Монте Крісто зі страшним спокоєм — другорядною причиною, не головною.

— Отже ви, без сумніву, перепросили його, або дали якесь вияснене.

— Я нічого не вияснював, а перепросив він мене.

— Чомуж ви приписуєте таку його поведінку?

— Мабуть переконанню, що був хтось більше винен, чим я.

— Хто-ж то міг бути?

— Його батько.

— Се може бути — сказав граф, блідніючи, — однакож ви знаєте, що ті, що провиняться, не люблять, щоби їх судити.

— Я се знаю і я очікував того, що сталося в сій хвилі.

— Ви сподівалися, що мій син буде трусом! — крикнув генерал.

— Пан Альберт Морсерф не є трус! — сказав повільно Монте Крісто.

— Чоловік, що має шаблю в руці і бачить смертельного ворога перед собою, а не бе ся з ним, є трус! Чому його нема тут, щоби я сказав йому се?

— Пане — відповів Монте Крісто холодно — я не думав, що ви прийдете сюди, аби оповідати про свої родинні справи. Йдіть і скажіть се своєму синові, а він буде знати, що вам відповісти.

— О, ні, ні! — сказав генерал з усміхом, що зараз зник. — Я не за тим сюди прийшов, маєте рацію! Я прийшов сказати вам, що я також дивлю ся на вас, як на свого ворога. Я прийшов сказати вам, що ненавиджу вас інстинктивно! Що мені виглядає, якби я завсїгди знав вас і завсїгди вас ненавидїв. Одним словом, що як молоді люди в наших часах не хочуть бити ся, то не лишає ся нічого иншого, як те, щоби старші били ся. Чи ви є такої самої думки?

— Певно. І коли я сказав вам, що я предвидїв те, що стало ся, то я натякав на те, що ви прийшли до мене.

— Тим і ліпше. Значить, ви вже поробили приготування?

— Я завсїгди готовий, пане.

— Ви знаєте, що будемо бити ся, поки один з нас не згине! — сказав генерал, закусуючи уста зі злости.

— Так, поки один з нас не згине — повторив Монте Крісто, потакуючи рухом голови.

— Отже зачинаймо! Свідків не потребуємо.

— Очевидно — сказав Монте Крісто — се непотрібно, бо ми вже так добре себе знаєм.

— Навпаки — сказав граф — ми знаємо так мало про себе.

— Ба! — сказав Монте Крісто з тим самим незрівняним холодом — побачимо. Чи не ви є той жовнір Фернанд, що дезертирував перед битвою під Ватерльо? Чи не ви той поручник Фернанд, що служив за провідника і шпіона для французької армії в Еспанії? Чи не ви той капітан Фернанд, що зрадив, продав і убив свого добродія Алї Пашу? І чи всі ті Фернанди разом не злучили ся на те, щоби утворити поручника-генерала Морсерфа, графа Франції?

— О! — скричав генерал, якби припечений горячим зелізом — ви дорікаєте мені моїм соромом тоді, коли маєте мене вбити! Ні, я не скажу, що я для вас незнакомий. Я до-

бре знаю, демоне, що ви пробили темноту минувшини і прочитали при світлі, не знаю чого, кожду сторінку мого життя, однакож я може ще чеснійший серед усього свого сорому, чим ви під своїм пишним покритем. Добре, я знаю, що ви мене знаєте, але я вас не знаю, авантюрика, зашитого в золото і дороге каміне. В Парижі ви назвали себе графом Монте Крісто, в Італії ви були Синбад Моряк, на Мальті — не знаю що. Однакож ваше дійсне ім'я хотів би я знати між соткою прибраних. Отсе ім'я я хотів би вимовити в хвилию, коли стаємо до боротьби, в хвилию, коли втоплю свою шаблю у вашім серці.

Граф Монте Крісто зблід. Його очі запалали незвичайним вогнем. Він скочив до своєї убіральної і в один момент здер з себе свій крават, свитку та камізельку і убрав жакет моряка та шапку, з під котрої висувало ся його довге, чорне волосе. Так він і вернув, грізний та невмолимий з руками зжовленими навхрест на грудях і зачав так підходити до генерала, який був здивував ся, чому Монте Крісто зник, коли одначе побачив його знов, почув, що його зуби дзвонять і ноги відмовляють йому послух; він подав ся назад і спинив ся аж тоді, коли його дрожаща рука сперла ся на стіл.

— Фернанде — крикнув Монте Крісто — зі своєї сотки імен я потребую сказати тобі тільки одно, аби збити тебе з ніг. Однакож ти вже його вгадуєш, чи радше, пам'ятаєш його. Бо помимо всього свого болю і смутку я показую тобі нині лице, яке розкіш пімсти робить знов молодим, лице, яке ти мусів нераз бачити у своїх снах після того, як оженив ся — з Маркидою, моєю судженою!

Генерал, кинувши голову назад, простягнувши руки наперед себе, немов би хотів боронити ся, витріщивши очі з переляку, дивив ся мовчки на сей страшний привид, відтак оглянув ся за стіною, на яку міг би оперти ся, і посунув ся попри ню назадгузь аж до самих дверей і так з них висунув ся, добуваючи з себе тільки один лячний, жалібний, роздираючий серце оклик „Едмонд Данте!” Відтак з зітханнями, що не були подібні до людських, дотягнув ся до дверей дому, затачуючи ся, як паний, перейшов через подвіре і упавши на руки льокая, сказав ледви чутним голосом:

— До дому! До дому!

Свіжий воздух і сором ізза того, що так показав ся перед своїми слугами, привернув йому в части свідомість чину.

Однакож їзда була коротка і коли прибув до дому, все його пригноблене вернуло. Він спинився недалеко від дому і зліз. Двері дому стояли широко отворені, фіякер стояв серед подвіря — дивне видовище перед такою пишною палатою. Граф глянув на фіякра зі страхом, однак не мав відваги ставити які небудь питання і без питань кинувся до свого мешкання.

Дві особи сходили по сходах в долину. Він мав заледви час сховатися у кабінет, щоби не стрітитися з ними. Се Маркида, оперта на рамя свого сина, виходила з дому. Вони перейшли попри нещасного, який схований за дверми, майже чув, як сукня Маркиди потерла ся до дверей. І якраз коло дверей його син промовив:

— Відважно, мамо! Ходіть, се вже не наш дім!

Слова завмерли, звуки кроків загубилися у віддаленню. Генерал випростувався, з його грудий добувся найстрашніший зойк, який коли добувався з грудий батька, покиненого рівночасно жінкою і сином. Вскорі почув стук підкованих кінських копит на подвір'ю, голос фірмана і відтак колеса покотилися, аж вікна задрожали.

Він скочив до своєї кімнати, щоби побачити через вікно ще раз тих, котрих любив понад усе в світі, однак фіякер відіхав і ні лице Маркиди, ні лице Альберта ані раз не обернуло ся, щоби ще раз поглянути на покинений дім, на полишеного батька і мужа. Не було ні одного погляду прання, ні жалю, або прощення. І якраз в хвилю, коли колеса фіякра скручували в брамі подвіря, роздався тріск і через одну з шиб у вікні, яка трісла від експльоції, вийшло значуче пасемце диму.

РОЗДІЛ ХСІІІ.

Недуга Валентини.

Можемо легко догадати ся, яке діло кликало Мореля до себе і з ким він мав стрітитися, коли розійшовся з графом Монте Крісто.

Він пішов поводи в напрямі дому Вієфорта. Ішов пово-

ли, бо мав звиж пів години часу, а зробити мав тільки яких п'ятьсот кроків. Він знав свій час добре — годину, коли Валентина давала сніданє старому Ноартіє, і вважав, щоби їй в сьому не перешкодити.

Ноартіє і Валентина дали йому дозвіл приходити два рази на тиждень і він дуже совісно користав з сего дозволу. Наконець він прийшов. Валентина ожидала його. Неспокійна, майже перелякана, вона вхопила його руку і запровадила його до свого діда. Сей неспокій походив із вістки про авантуру Морсерфа. Подія в театрі була загально відома. Ніхто у Вієфортів не сумнівав ся, що прийде до двобою. Валентина своїм жіночим інстинктом вгадала, що не хто инший, тільки Морель, буде секундантом Монте Кріста, а знаючи відвагу свого любовника і його велике привязанє до графа, побоювала ся, що він не вдоволить ся пасивною ролею, яка йому припадала.

Можемо легко зрозуміти, як Валентина пильно випитувала про подробиці і як докладно оповідав їх Максиміліян. І Морель міг відчитувати неописану радість в очах своєї любой, коли вона довідала ся, що закінченє сеї справи було таке щасливе, як і несподіванє.

— А тепер — сказала Валентина, показуючи Морелеви, щоб сів коло її діда, і сідаючи сама на стільчику, на котрім були оперті ноги діда — тепер говорім про наші власні справи. Знаєш, Максиміліяне, дід думав одного разу лишити сей дім і винаймити мешканє окремо від п. Вієфорта.

— Так — сказав Максиміліян — пригадую собі сей проєкт, і що я його дуже одобрював.

— Добре — сказала Валентина, можеш знов його одобрити, бо дід знов про се думає.

— Браво! — сказав Максиміліян.

— А знаєш — спитала Валентина — з якої причини хочє дід покинути сей дім?

Ноартіє глянув на Валентину, щоби вона мовчала, однакж вона не в ту сторону дивила ся. Її очі, її усміх були тільки для Мореля.

— О, якаб не була причина п. Ноартіє — відповів Морель — то я повірю, що вона добра.

— Вона знаменита! — сказала Валентина. — Він каже, що воздух на Фобур Ст. Оноре не є добрий для мене.

— Невжеж! — сказав Морель. — Пан Ноартіє може ма-

ти в сім рацію. Через послідних два тижні твоє здоров'я не є зовсім добре.

— Воно не є добре — сказала Валентина. — І дід став моїм лікарем, а я маю до него велике довіре, бо він усе знає.

— Чи ти справді хоруеш? — спитав скоро Морель.

— Ну, я не назвалаб сего хорованем. Чую загальне ослаблене, то всьо. Я втратила апетит і мій жолудок немов би боров ся, аби до чогось призвичаїти ся.

— А яке лічене ти уживаєш на сю незвичайну недугу?

— Дуже просте — сказала Валентина. — Кожного ранку я поликаю ложечку мішанини, приготованої для мого діда. Я сказала ложечку — але я зачала від ложечки, а тепер беру чотири. Дід говорить, що се панацея.

Валентина усміхнулася, але видно було по ній, що з нею зле.

Максиміліян, оп'янений любов'ю, дивився на неї мовчки. Вона була дуже гарна, але її звичайна блідість зросла. Її очі були ясніші, чим попередно, а її руки, що звичайно були білі, як перлова матиця, пригадували тепер більше краску старого воску. Із Валентини Максиміліян звернув свої очі на Ноартіє. Сей з дивним і глибоким заінтересованем глядів на молоду дівчину, затоплену в любови. Він також, як Морель, слідив за признаками внутрішнього болю, які були так укриті, що не завважував їх ніхто, крім діда та любовника.

— Однакож — сказав Морель — я думав, що мішанина, **якої ти береш** тепер чотири ложечки, була записана для п. Ноартіє.

— Я знаю лиш, що вона дуже гірка — сказала Валентина — така гірка, що все, що я п'ю опісля, має немов той самий смак.

Ноартіє глянув питаючо на свою внучку.

— Так, діду — сказала Валентина — так воно є. Якраз тепер, коли сходила сюди, я випила шклянку води з цукром. Вона виглядала мені такою гіркою, що я лишила половину.

Ноартіє зблід і зробив знак, що хоче говорити. Валентина встала, щоби дістати словар. Ноартіє глядів за нею з мукою. І була причина: кров ударяла в голову дівчини; її лице ставало **червоне**.

— О — крикнула вона, не тратячи своєї веселости —

се дивне! Мені чорніє в очах. Чи не світило мені сонце в очі?

І вона сперла ся на вікно.

— Сонце не світить — промовив Морель, більше переляканий виглядом Ноартіє, чим ослабленем Валентини. Він побіг проти неї.

Дівчина усміхнула ся.

— Будьте спокійні! — сказала до Ноартіє. — Не бій ся, Максиміліяне. Се нічо, вже проминуло. Але слухай! Чи се не якась карита заїхала на подвірє?

Вона отворила двері кімнати, підбігла до вікна на коритари і скоренько вернула.

— Так — сказала — се пані Дангляр з дочкою. Приїхали зложити нам візиту. Будьте здорові! Я мушу йти звідси бо инакше то пішлють за мною. До побачення! Ти будь дідом, Максиміліяне. Я обіцяю, що не буду намовляти їх, аби були в нас довше.

Морель глядів за нею, як вона відходила. Відтак надслухував, як йшла на гору маленькими східцями, що провадили до кімнат пані Вієфорт і її власних.

Скоро лише вона відійшла, Ноартіє дав знак Морелеви, аби взяв в руки словар. Морель послухав; навчений Валентиною, він скоро міг зрозуміти спаралізованого старця. Коли одначе прийшло ся йому повторяти майже всі букви, аби найти кожде окреме слово у словари, то минуло десять мінут, поки переложив на слова думку старого. Ся думка була:

„Принеси мені склянку води і збанок з кімнати Валентини.”

Морель зараз задзвонив на слугу, що заняв місце Бароа і в імени Ноартіє дав йому се розпоряджене. Слуга за виллю вернув ся. Збанок і склянка були цілком порожні. Ноартіє дав знак, що хоче говорити:

— Чому збанок і склянка є порожні? — спитав він. — Валентина сказала, що випила тільки пів склянки.

Переклад сего нового питання забрав знов пять мінут.

— Я не знаю — сказав слуга — але покоївка є в кімнаті панни Валентини. Може то вона виляла воду.

— Спитай її — сказав Морель, перекладаючи сим разом думку старого, вже тільки глянувши на него.

Слуга вийшов, але майже зараз вернув ся.

— Панна Валентина переходила через кімнату до пані Вієфорт — сказав, — а що хотіла дуже пити, то переходячи, випила решту зі склянки. Зі збанка виляв решту води Едвард, роблячи ставок для своїх качок.

Ноартіє підняв очі до неба, як грач, що кладе в заклад ціле своє майно. Від тої хвилі очі старого були звернені на двері і не опускали їх.

Валентина дійсно бачила паню Дангляр з її дочкою. Їх запроваджено до кімнати пані Вієфорт, яка сказала, що хоче їх там прийняти. Се була причина, чому Валентина переходила через кімнату.

Обі пані увійшли до сальону з тою міною офіційного напнення, яке відразу сповіщує якусь формальну оповістку. Між людьми з висшого світа відтінки настрою скоро завважує ся і на святочну міну своїх гостей пані Вієфорт також прибрала святочну міну. За хвилию увійшла Валентина.

— Моя дорога приятелько — сказала баронова, коли дівчата стискали собі руки — я прийшла з Євгенією оповістити вам надходяче весіле моєї дочки з князем Кавалькантим.

Дангляри держали ся титулу „князь”. Демократичний банкир вважав, що такий титул лучше звучить, чим „граф”.

— Позвольте мені зложити вам мою найщирішу грацію — відповіла пані Вієфорт. — Пан князь Кавальканті виглядає на молодця незвичайних прикмет.

— Слухайте — сказала баронова, усміхаючись — говорячи до вас, як до приятельки, я сказалаб, що князь ще не виглядає зовсім на такого, яким він буде. Він має в собі щось з тих замітних манер, по яких Французи відразу пізнають благородних Італійців та Німців. Крім сего він дає доказ ласкавого успособлення і доброго гумору, а щодо його майна, то п. Дангляр впевняє мене, що воно „світле” — се його точне слово.

— Додайте й се, мамочко — докинула Євгенія, перекидаючи листки альбуму пані Вієфорт — що вам сей молодець дуже сподобав ся.

— А вас я навіть не повинна питати про ваше уподобане — додала від себе пані Вієфорт.

— Про мое уподобане злишно говорити — відповіла Євгенія зі звичайною самопевністю. — Я його не маю! Моїм бажанем є не віддавати ся домашним клопотам, ані капри-

сам якого небудь муштини, тільки бути артисткою і вслід за тим мати свобідне серце, особу і думку.

Сї слова вимовила Евгенія таким сильним тоном, що кров виступила на лице Валентини. Ся соромлива дівчина не могла зрозуміти Евгенії з її цілковитою відсутністю жіночої непевності.

— На всякий случай — говорила дальше Евгенія — коли вже маю бути подружена, по волі чи по неволі, то мушу бути вдячна Провидінню, що увільнило мене від заручин з Альбертом Морсерфом. Як би не се, то я булаб нині жінкою знеславленого чоловіка.

— Справді — сказала баронова з тою дивною простою, яку часто стрічає ся між жіноцтвом з висшої класи — се є дійсна правда, що якби Морсерфи були не вагали ся, то моя дочка булаб пішла за Альберта. Генерал дуже багатий на се числив; він навіть приходив присилувати пана Дангляр. Нам лише щастє допомгло.

— Та чи весь сором батька — завважила Валентина не-сміло — мусить спадати на сина? Альберт виглядає мені зовсім невинним зради, яку закинено генералови.

— Вибачай — відтяла невмолима Евгенія. — Альберт зголюсив ся по свою пайку і добре собі на ню заслужив. Як чую, то він вчєра в опері визвав графа Монте Крісто на двобій, а нині на місци двобою перепросив його.

... Неможливо! — скрикнула пані Вієфорт.

— О, моя дорога приятелько — сказала пані Дангляр зі згаданою висше простотою — се є факт! Я чула про се від п. Дебрея, котрий був присутний на місци двобою.

Валентина знала правду також, але не говорила нічого. Вона лише пригадала собі, що Морель чекає на ню в кімнаті її діда. Відтак задумала ся і на хвильку відірвала ся від розмови. Нагло рука пані Дангляр потиснула її рамя і збудила її з задуми.

— Що таке? — спитала Валентина, здрігнувши ся.

— Моя дорога Валентино — сказала баронова — ти мабуть слаба.

— Я? — відповіла дівчина і потягнула рукою по палаючим чолі.

— Еге, глянь в се зеркало, ти бліднеш, то червонієш. За мінуту ти змінила ся три, або чотири рази.

— Справді — крикнула Евгенія — ти дуже бліда!

— О, не лякайтесь! Мені так вже кілька днів.

Валентина здогадала ся, що їй пора вийти. Крім сего прийшла їй на поміч пані Віефорт.

— Положи ся, Валентино — сказала до неї. — Ти дійсно слаба. Пані вибачуть тобі. Випий склянку чистої води, тобі полекшає від неї.

Валентина поцілувала Євгенію, вклонилася пані Дангляр, яка вже встала, аби відходити, і вийшла.

— Бідна дитина! — сказала пані Віефорт, коли Валентина вийшла. — Вона мене непокоїть і я зовсім не здивувалаб ся, як би вона поважно захоріла.

Тимчасом Валентина в зворушенню, якого сама не могла зрозуміти, дійшла до східців і зачала сходити ними. Ще три сході оставало, чула вже голос Мореля, коли нагло якась хмара закрила їй очі, напружена нога змилила сходу, руки втратили силу задержати ся поруча і вона опустила ся на долину та скотилася з оставших трох сходів.

Морель скочив до дверей, отворив їх і найшов Валентину простягнену на підлозі. Блискавицею він підняв її на руки і посадив на крісло. Валентина отворила очі.

— О, яка я незручна! — промовила Валентина горячково. — Я вже й ходити забуваю. Я забула, що було ще три сході до підлоги.

— Чи ти не потовкла ся? — спитав Морель. — Що можу я для тебе зробити, Валентино?

Валентина оглянула ся довкола і побачила найстрашніший жах в очах Ноартіе.

— Не жахайте ся, діду — промовила, стараючись усміхнути. — Се ніщо, зовсім ніщо. Мені закрутило ся в голові, тільки всього.

— Знов заворот голови! — промовив Морель, заломлюючи руки. — О, роби щось з собою, Валентино, прошу тя!

— Та що ти! — відповіла Валентина. — Я кажу тобі, що вже все минуло і нічого не було. А тепер я скажу тобі новинку. Євгенія віддає ся за тиждень. За три дні має бути величавий балъ, щось в роді заручин. Ми всі запрошені, батько, пані Віефорт і я, — так бодай я розуміла.

— Колиж приїде нам черга подумати про те саме? О, Валентино, ти, що маєш такий вплив на свого діда, поставай ся, щоб він відповів: „Скоро”.

— А ти аж на мене числиш — сказала Валентина — що поборю повільність та пробуджу пам'ять діда.

— Так — сказав Морель — спіши ся. Поки ти не є моя, Валентино, я завсїгди буду думати, що можу тебе втратити.

— О — відповіла Валентина з конвульсійним рухом — ти, Максиміліяне, справді за боязкий на офіцера, на жовніра, про яких кажуть, що вони не знають страху. Ха, ха, ха!

Валентина вибухла крикливим, страшним сміхом. Її руки напружили ся і задеревіли, голова упала назад крісла, тіло стало нерухоме. Оклик переляку, котрий не міг добути ся з уст Ноартіє, мало не висадив його очий з голови. Морель зрозумів: він мусить покликати поміч. З цілої сили потягнув за дзвінок. Покоївка, що була в кімнаті Валентини, і слуга, що був на місци Бароа, вбігли одночасно. Валентина була така бліда, така холодна, така без життя, що не слухаючи, що їм говорило ся, вони обоє полякали ся на смерть і вибігли на коритар, взиваючи помочи.

Пані Дангляр і Євгенія якраз виходили в ту хвилю. Вони почули, яка причина заворушення.

— Чи не казала я вам! — заговорила пані Вієфорт. — Бідна дитина!

РОЗДІЛ ХСІV.

Сповідь.

Враз з тим дав ся чути голос Вієфорта з його кабінету: — Що там стало ся?

Морель глянув на Ноартіє, який вже запанував над собою і оком показав йому комірку, де вже раз попередно в трохи подібних обставинах він шукав сховку. Морель мав заледви час вхопити свій капелюх і кинути ся моментально в комірку, як дали ся чути на сходах кроки прокуратора. Вієфорт вбіг в кімнату, прискочив до Валентини і взяв її на руки.

— Лікаря! Лікаря! Доктора Аріні! — крикнув Вієфорт. — Або ні, я сам побіжу за ним.

Він вискочив з кімнати і в тій самій хвилі Морель ви-

скочив на двір іншими дверми. Він пригадав собі страшну розмову, яку підслухав, між доктором і Вієфортом в ніч смерти пані Сен-Меран. Ті самі симптоми, хоч в менше застрашуючих розмірах, попередили смерть Бароа. І він немов почув голос Монте Кріста в своїх ушах, як той говорив йому перед двома годинами: „Коли чого схочеш, Морель, прийди до мене. Я маю велику силу”. Зі скорістю думки він побіг вулицею Матіньон, а звідтам до Елізейських Піль.

Тимчасом Вієфорт доїхав наймленим фіякром до дверей доктора Аріні. Він задзвонив так сильно, що сторож надбіг сполоханий. Вієфорт без одного слова пояснення побіг сходами на гору. Сторож знав його і тому не спиняв, тільки крикнув за ним:

— В своїм кабінеті, пане королівський прокураторе, в своїм кабінеті!

Вієфорт трутив, чи радше вломив ся в двері.

— А! — сказав лікар — се ви?

— Так — відказав Вієфорт, замикаючи двері за собою — се я. І насамперед питаю вас, чи ми тут зовсім самі. Докторе, мій дім проклятий!

— Що! — спитав лікар з позірним спокоєм, але глибоко зворушений — маєте знов якогось інваліда?

— Так, докторе — крикнув Вієфорт, зловивши конвульсійно жмут волосся на своїй голові — так!

Очи доктора говорили: „Чи не казав я тобі того?” Але уста промовили:

— Хто-ж тепер вмирає у вашім домі? Яка нова жертва буде оскаржувати вас перед Богом за вашу слабість духа?

Ридане добуло ся з грудий Вієфорта. Він приступив до лікаря і вхопив його за руку.

— Валентина — вихлипав. — Тепер черга на Валентину.

— Ваша дочка? — скрикнув Аріні з найбільшим здивуванням і жахом.

— Так, бачите, що ви милили ся — сказав прокуратор. — Ходіть і погляньте на неї і при її смертельній постелі просіть в неї прощення за те, що підозрівали її.

— Кожного разу, коли ви до мене приходили — сказав лікар — було вже за пізно, однакож піду. Та спішім ся, пане. З ворогами, з якими ви маєте до діла, не можна тратити часу.

— О, сим разом, докторе, не будете потребувати дорі-

кати мені за слабість духа. Сего разу я знаю душегуба і я вдарю в него.

— Вперед постараймося спасти жертву, а потім будемо вже думати, як за ню мстити ся — сказав Арині — ходім.

Той самий фіякер, котрий привіз Віефорта, рушив цілою силою назад якраз в ту хвилину, коли Морель стукав в двері Монте Кріста.

Граф був у своїм кабінеті і читав, оглядаючи ся з неспокоєм; Бертучіо перед хвилиною приніс йому з поспіхом вістку. Почувши, що оповіщено Мореля, який лишив його тільки перед двома годинами, граф підняв голову. Як і граф, він видно багато пережив в протягу тих двох годин, бо коли розходили ся, Морель був усміхнений, а тепер вертав з найбільшим занепокоєнем. Граф встав і поспішив йому на стрічу.

— Що стало ся, Максиміліяне? — спитав. — Ви чого так зблідли і піг виступив вам на чоло?

Морель скорше упав, чим сів на крісло.

— Так — сказав — я прийшов скоро. Я хотів говорити з вами.

— Чи вся ваша родина здорова? — спитав граф таким приятним тоном, що ніхто не міг в него сумнівати ся.

— Дякую, графе, дякую — сказав Максиміліян, находячи очевидно трудність в навязанню розмови. — Так, в моїй родині всі здорові.

— Тим лучше. Але як-же се є, що ви помимо того маєте мені щось сказати?

— Я — сказав Морель — вийшов з дому, у який вступила смерть, і через те я прибіг до вас.

— То ви прийшли від Морсерфа? — спитав Монте Крісто.

— Ні — відповів Морель. — Або там хтось вмер?

— Генерал якраз всадив собі кулю в лоб — відповів Монте Крісто з великим спокоєм.

— О, що за страшне нещастє! — крикнув Максиміліян.

— Не для графині, ані для Альберта — сказав Монте Крісто. — Померший батько, або муж є лучший, чим позбавлений чести. Кров змиває неславу.

— Бідна графиня! — сказав Максиміліян. — Я дуже її жалую, — така благородна жінка!

— Жалуйте також і Альберта, Максиміліяне, бо вірте мені, що він є гідний син графині. Однакож вертаймо до вас. Ви йшли до мене. Чи можу мати щастє бути ужиточним для вас?

— Так, я потребую вашої помочі, а властиво я, як божевільний, подумав собі, що ви можете дати мені поміч в ділі, в яким тільки Бог може мені допомогти.

— Скажіть мені, в чім річ — сказав Монте Крісто.

— О! — сказав Морель. — Я не знаю в дійсности, чи можу виявити сю тайну смертельній людині, однакож нещастє приневолює мене, графе... — Морель завагався.

— Чи ви вірите, що я вас люблю? — спитав Монте Крісто, взявши руку молодця у свою.

— А! Ви заохочуєте мене! І щось говорить мені там, — Морель показав рукою на серце — що я не повинен мати тайни перед вами.

— Правда, Морель. Бог говорить до вашого серця, а серце говорить до вас. Скажіть мені, що воно вам говорить.

— Графе, чи позволите мені післати Батестена, аби спитав про когось, кого ви знаєте?

— Я є до вашої услуги, а ще більше мої слуги.

— О, я не зможу жити, коли не почую, що її ліпше.

— Чи маю задзвонити на Батестена?

— Ні, я піду сам йому скажу.

Морель вийшов, покликав Батестена і шепнув йому кілька слів. Льокай відійшов з поспіхом.

— Ну, щож? Вислали? — спитав Монте Крісто, коли Морель вернув.

— Так, і тепер я вже буду спокійніший.

— Ви знаєте, що я чекаю — сказав Монте Крісто усміхаючись.

— Так, і я вам скажу. Одного вечера я був в однім городі. Дереву укривали мене; ніхто не підозрівав, що я там був. Коло мене перейшли дві особи, — позвольте мені, що тимчасом промовчу їх імена. Вони говорили півголосом, однакож, я був такий заінтересований тим, що вони говорили, що не втратив ні словечка.

— Се дуже сумний вступ, коли маю вносити по вашій блідости і дрожаню, Морель.

— Так, дуже сумний, мій друже. Хтось якраз умер в тім домі, до котрого належав згаданий город. Одна з тих осіб,

котрих розмову я підслухав, була паном дому, друга — лікарем. Перший оповідав другому про свій смуток і жах, бо се вже другий раз в протягу місяця увійшла смерть нагло і несподівано до того дому, який немов був призначений на знищене, як предмет Божого гніву.

— А-га! — муркнув Монте Крісто, глядячи уважно на оповідача і незаметно обернув своє крісло так, що сам остав в тіні, підчас коли світло падало на лице Максиміліяна.

— Так — говорив Морель — смерть була в тім домі два рази в протягу одного місяця.

— І що відповів лікар? — спитав Монте Крісто.

— Він відповів — він відповів, що смерть не була природна і що треба її приписувати...

— Чому?

— Отруї.

— Не може бути! — сказав Монте Крісто, легко кашельнувши. Кашлем він в хвилях надзвичайного зворушення прикривав блідість або запаленіє на своїм лиці. — Не може бути, Максиміліяне! Ви се чули?

— Так, мій дорогий графе, я се чув. І лікар сказав, що як ще буде один випадок смерти в подібний спосіб, то він мусить відкликати ся до справедливости.

Монте Крісто слухав, або удавав, що слухав з найбільшим спокоєм.

— Смерть прийшла третій раз — говорив дальше Максиміліян — однакож ні пан дому, ані лікар не сказали ані слова. Смерть тепер мабуть задала четвертий удар. Графе, що маю я зробити, будучи в посіданю сеї тайни?

— Мій дорогий друже — сказав Монте Крісто. — Ви-глядає, що ви оповідаєте те, що ми всі знаємо на память. Я знаю дім, де ви підслухували, в кождім разі дім, дуже подібний до сего, дім з городом, паном і лікарем, де було три несподівані і наглі випадки смерти. Я не підслухав ніякої тайни, однакож знаю про все так само добре, як і ви, і совість мене не клопоче. Ні, мене се не обходить. Говорите, що той дім є немов призначений на знищене, як предмет Божого гніву. Хто знає, чи ваш здогад не відповідає дійсности. Не завважуєте річий, які поминають ті, в котрих інтереси є видіти їх? Коли се є Божа справедливість, а не гнів, що затяжів над тим домом, то відверніть своє лице, Максиміліяне, нехай діє ся Божа воля.

Морель здригнув ся. Було щось страшне в мові графа Монте Крісто.

— Зрештою — говорив граф дальше, змінивши нагло тон так, що можна було підозрівати, чи се не говорить вже якась инша особа — зрештою, хто знає, чи се знов коли зачне ся.

— Се зачало ся знов, графе — промовив Морель — і се якраз причина, чому я сюди прибіг.

— Ну, так що хочете, щоби я зробив? Чи хочете. на примір, щоби я зробив донесене до королівського прокуратора?

Послідні слова вимовив Монте Крісто так значучо, що Морель аж кинув ся і скрикнув:

— Ви знаєте, про кого я говорю, графе, чи не так?

— Досконало знаю, мій дорогий друже, і докажу вам се, коли поставлю точки над „і”, або точніше, коли згадаю імена осіб. Одного разу ви йшли городом п. Вієфорта; з того, що оповідаєте, догадую ся, що було се в ніч смерти пані Сен-Меран. Ви почули, як п. Вієфорт говорив до д-ра Аріні про смерть маркіза Сен-Мерана і ще дивнішу смерть маркізи. Др. Аріні сказав, що по його думці вони були отроєні і ви, як чесний чоловік, після того увесь час питали своєї совісти, чи маєте, або не маєте виявити сю тайну. Та що вас се обходить? Ви будьте спокійні і ніяка грижа совісти не потребує вас непокоїти.

На лиці Мореля було видно велике занепокоєне. Він вхопив руку Монте Кріста.

— Алеж там зачинає ся знов, говорю вам.

Монте Крісто здивував ся незрозумілою впертістю Мореля. Прибравши ще більше поваги, він сказав:

— То нехай зачинає ся. Ви видите, що се родина Атридів*). Бог засудив їх на знищене і вони мусять піддати ся тій карі. Вони всі зникнуть, як будинок, що діти будують з карточок паперу. Три місяці тому згинув Сен-Меран, відтак пані Сен-Меран, недавно Бароа, а нині старий Ноартіе, або Валентина.

— Ви се знали? — крикнув Морель з таким страхом, що Монте Крісто аж кинув ся, хоч якби було небо падало,

*) Атрили — потомки Атрея. Старинні Греки оповідали про них, що вони були призначені на поповнюване найогидніших злочинів.

то він мабуть був би не порушив ся. — Ви все те знали і нічого не сказали?

— А що-ж се для мене значить? — відповів Монте Крісто, здвигаючи раменами. — Чи я знаю тих людей? Чи я мушу втратити одного, аби спасти другого. Між винovníком і жертвою для мене нема різниці.

— Однакож я — заривав Морель — я її люблю!

— Любите? кого? — крикнув Монте Крісто, скочивши на ноги і вхопивши обі руки, які Морель підніс до неба.

— Я люблю над жите, люблю шалено, люблю так, що віддав би свою кров, аби зашадити їй одну сльозу, я люблю Валентину Вієфорт, яку вони позбавляють життя в сю хвилину! Чи ви мене розумієте? Я люблю її і я молю Бога і вас, як маю я її спасти.

Монте Крісто скрикнув, як ранений лев.

— Нещасний чоловіче? — заговорив, заломлюючи з черги свої руки. — Любите Валентину, дочку того проклятого кодла!

Ніколи ще не видів Морель такого виразу у Монте Кріста. Ніколи ще не видів такого завзята в нічиїх очах, ніколи не бачив того духа страху. Він кинув ся переляканий назад.

Щодо Монте Кріста, то він по тім виявленню себе, примкнув очи, немов осліплений якимсь внутрішнім світлом. За хвилину він опанував себе на стільки, що його груди перестали філювати, як бурливі і запінені філі лагідніють під ласкавим впливом сонця, коли перейде хмара. Ся мовчанка, боротьба і поборене себе тревали около 20 секунд. Відтак граф підніс своє бліде лице.

— Бачите — промовив — бачите, мій дорогий друже, як Бог карає найбездумніших і найнечутливіших людей за їх байдужність при найстрашніших сценах, які він їм ставить перед очи? Мене, що приглядався, як байдужний і незаінтересований глядач, мене, що приглядався ходови сеї сумної трагедії, мене, що як лихий дух сміявся на вид зла, яке творили лихі люди, мене з черги вкусив вуж, на котрого повзане я приглядався, і то вкусив мене в саме серце!

Морель застогнав.

— Кріпіть ся, кріпіть ся — говорив дальше граф — нарікане не допоможе. Будьте сильні, не тратьте надії, бо я тут і я буду берегти вас.

Морель сумно потряс головою.

— Я кажу вам надіяти ся. Чи розумієте мене? — крикнув Монте Крісто. — Памятайте, що я ніколи не говорю неправди і ніколи не дам себе обманути. Тепер дванайцята. Подякуйте Богу, Максиміліяне, що ви прийшли в полудне, а не в вечір, або завтра рано. Слухайте, Морель! Тепер полудне. Коли Валентина ще не вмерла, то вона вже не вмере.

— Як то? — крикнув Морель — коли я лишив її умираючою?

Монте Крісто притиснув собі руки до чола. Що діяло ся в тім мозку, так обвантаженим страшними тайнами? Що говорив ангел світла, або ангел тьми до того ума, рівночасно неблаганого і щедрого?

Монте Крісто підняв знов голову і сим разом його лице було таке спокійне, як лице дитини, що пробудила ся зі сну.

— Максиміліяне — промовив він — ви вертайте до дому. Я наказую вам не рухати ся, ані не старати ся, що небудь зробити; нехай навіть ваше лице не зрадить ніякої думки. Я пришло вам відомости. Йдїть!

— О, графе, ви лякаєте мене своїм спокоєм. Невже ви маєте якусь силу супроти смерти? Чи ви надчоловік? Чи ви який ангел? Чи ви Бог?

І молодець, який ніколи не відступав перед небезпекою, відступив від Монте Кріста в дійснім страху. Однакож Монте Крісто тільки поглянув на него з таким меланхолійним і солодким усміхом, що Максиміліян відразу почув сльози в своїх очах.

— Я можу багато зробити для вас, мій друже — відповів граф. — Йдїть! Я мушу остати сам.

Морель, покорений надзвичайною висшістю, яку Монте Крісто скрізь виявляв, не старав ся опиратись. Він стиснув руку графа і відійшов. Лише на хвильку пристав коло дверей, чекаючи на Батестена, який бігцем вертав до дому.

Тимчасом Віефорт і Аріні спішили з усіх сил. Коли прибули, Валентина ще не очутила ся після свого омліня. Лікар оглянув її з усею дбалістю, якої хвиля вимагала, і з заінтересованем, побільшеним через свідомість тайни. Віефорт слідив уважно вираз його лица, очікуючи висліду оглядин. Ноартіє, ще більше блідий, чим дівчина, і ще більше нетерпеливий, чим Віефорт, на те, який буде вислід, глядів уважно на лікаря. Наконєць Аріні вимовив поволи:

— Вона ще живе!

— Ще? — крикнув Вієфорт — о, доктор, яке-ж то страшне се слово!

— Так — сказав лікар. — Я повторюю його. Вона ще живе і мене се дивує.

— Але чи не є вона в небезпеці? — спитав батько.

— Так, бо ще живе.

В ту хвилю очі лікаря стрітили позір Ноартіє. В ній видно було таку виразну радість, таке сильне значінє, що се затримало увагу лікаря. Він поклав знов дівчину на крісло; заледви можна було відрізнити її уста, такі вони були бліді і білі, як її лице. Відтак став нерухомо, глядячи на Ноартіє, який немов сподівав ся всего того, що він робив, і хвалив його за се.

— Пане — сказав Арині до Вієфорта — покличете служницю панни Валентини, як ласка.

Вієфорт вийшов сам, щоби найти служницю, а Арині приступив до Ноартіє.

— Ви маєте мені щось сказати? — спитав його.

Старий значучо моргнув оком на знак потакнення.

— Приватно?

— Так.

— Добре, я тут лишу ся.

В ту хвилю вернув Вієфорт зі служницею. За ними прийшла пані Вієфорт.

— Що з сею бідною дитиною? — заговорила вона. — Вона вийшла з моєї кімнати, скаржучись, що її недобре, але я не сподівала ся, щоби то було щось поважне.

І молода жінка зі сльозами в очах і всіми признаками любови дійсної матери, приступила до Валентини та взяла її руку. Арині не переставав дивити ся на Ноартіє, і побачив, що його очі розширили ся і стали круглі, лице зблідло і задрожало, піт виступив краплями на його чоло.

— А! — сказав він нехотячи, слідкуючи за очима Ноартіє, які були звернені на паню Вієфорт. А ся сказала:

— Я думаю, що тій бідній дитині було би ліпше в ліжку. Ходи, Фені, покладемо її в ліжко.

Арині побачив в тій пропозиції спосіб остати сам-на-сам з Ноартієм і сказав, що се мабуть буде найліпше, що можна зробити, однакож заборонив давати їй щонебудь без його інструкцій.

Валентину віднесли. Вона була вже віджила, але не могла ще ні рушитись, ні говорити, так сильно була ослаблена. Все таки змогла ще на пращане глянути на діда, який, тра-тячи її з очий, немов власної душі відрікав ся.

Др. Арині вийшов за хорою, написав рецепту, казав Віефортови взяти бричку і особисто поїхати до аптики та дістати приписаєне лікарство і відтак чекати на него в кімнаті своєї дочки. Відтак сказав ще раз, щоби не давати Валентині нічого і пішов знов до Ноартіе. Замкнув за собою уважно двері і переконавши ся, що ніхто не може підслухувати, промовив:

— Ви знаєте щось про недугу своєї внучки?

— Так — сказав паралітик.

— Ми не маємо часу до страти. Я буду питати, а ви відповідайте.

Ноартіе дав знак, що є приготований відповідати.

— Чи ви сподівали ся випадку, який став ся з Валентиною?

— Так.

Арині задумав ся на хвилю.

— Вибачте мені за те, що скажу — промовив — одна-кож ніякої подробиці не належить ся переочити в сій страшній ситуації. Чи ви бачили, як вмирав Бароа?

Ноартіе підняв очі до неба.

— Знаєте, через що він вмер? — спитав Арині, кладучи руку на рамя Ноартіе.

— Так — відповів паралітик.

— Чи думаєте, що він вмер природною смертю?

Рід усміху появив ся на непорушних устах Ноартіе.

— Отже ви думаєте, що Бароа був отроений?

— Так.

— Чи думаєте, що отруя, якої жертвою він упав, була призначена для него?

— Ні.

— Чи думаєте, що та сама рука, яка нехотячи убила Бароа, вдарила тепер Валентину?

— Так.

— Отже і вона умре? — спитав Арині, впиявши свої проникаючі очі в Ноартіе. Він слідив за вражінем, яке се питане зробить на старого.

— Ні! — відповів сей з такою міною тріумфу, що бу-

лаб кожного задивувала.

— Отже ви маєте надію? — спитав здивований Аріні.

— Так.

— На що надієте ся?

Старий дав йому до зрозуміння очима, що не може відповідати.

— А, правда! — сказав до себе Аріні і поставив нове питанє: — Чи сподієте ся, що душегуб умучив ся?

— Ні.

— Так може сподієте ся, що отруя не буде мати сили над Валентиною?

— Так.

— Се не новина для вас — додав Аріні — коли скажу вам, що хтось хотів її отруїти?

Старий дав знак, що він не мав в сій справі найменшого сумніву.

— Отже чому ви сподієте ся, що Валентина поборе отрую?

Ноартіє держав очі стало в однім напрямі. Аріні глянув в тім самім напрямі і побачив, що вони були звернені на пляшечку з мішаниною, котру він заживав кожного ранку.

— А-га! — сказав лікар, котрому прийшла нова думка в голову. — Ви впали на ту думку...

Ноартіє не дав докінчити.

— Так — давав знак очима.

— Щоби приготувляти її систему до опору отруї?

— Так.

— Через поступенне при звичаюванє її?

— Так, так, так — відповідав Ноартіє, рад, що його розуміють.

— Ви чули, як я казав, що в тій мішанині, котру я вам даю, є бруцина?

— Так.

— І при звичаюючи її до сеї отруї, ви старали ся знеутралізувати ефект подібної отруї?

Радість Ноартіє не переривала ся.

— І вам се вдало ся! — сказав з нетаєним вдоволенєм Аріні. Якби не се, то Валентина булаб померла, поки наспіла би поміч. Доза була надмірна, однакож вона її тільки потрясла. Тепер вже Валентина на всякий случай не умре.

Надлюдська радість блиснула з очий старого, піднесе-

них до неба з виразом безмежної вдячності. В ту хвилю вернув Вієфорт.

— Ось, докторе — сказав він — тут є те, за чим ви мене післали.

— Чи се приготовано у вашій присутности?

— Так — відповів королівський прокуратор.

— Ви не випускали сего зі своїх рук?

— Ні.

Аріні взяв флящину, виляв кілька крапель на долоню і посмакував їх.

— Добре — сказав — ходім до Валентини. Я дам інструкції кождому, а ви, пане Вієфорт, маєте самі вважати, щоби ніхто від них не відступив.

В хвилю, коли др. Аріні вертав до кімнати Валентини в товаристві Вієфорта, якийсь італійський священик, поважного вигляду, спокійної і сильної мови, винаймив для себе дім, що сусідував з Вієфортом. Ніхто не знав, в який спосіб три льокатори сего дому були наклонені вибрати ся до двох годин, однакож в сусідстві розійшла ся поголоска, що дім не був сильний в основах і грозив упадком. Се одначе не перешкодило новому льокаторови перепровадити ся до сего дому зі своїми невивиставними меблями ще таки того самого дня около пятої години. Новий мешканець підписав угоду на три, шість, або девять літ і на домагане властителя заплатив на шість місяців наперед.

Новий мешканець називав ся сіньор Джіякомо Бусоні.

Негайно покликано робітників і тої самої ночі прохожі бачили зі здивованем з вулиці, як столярі і мулярі направляли та підпирали падаючий дім.

РОЗДІЛ ХСV.

Батько і дочка.

Поки пані Дангляр пустила ся формально оповіщувати близьке весіле Евгенії Дангляр з Андрієм Кавалькантим, відбула ся сцена, з котрою читачі мусять бути познайомлені. Відбувала ся вона рано того дня великих катастроф у чу-

дово повизолочуванім сальоні, котрим не без причини гордився його властитель, барон Дангляр. В сій кімнаті, около десятої години рано, сам банкир походжував кілька мінут задуманий і очевидно занепокоєний, бо безнастанно глипав на всі двері і надслухував за кождим шелестом. Коли його терпеливість вичерпала ся, покликав свого льокая.

— Стефане — сказав — довідай ся, чому панна Евгенія просила мене на побаченє в сальоні і чому так довго дає на себе чекати.

Виявивши в сей спосіб своє невдоволенє, барон став спокійним. Панна Дангляр переказала того ранку своєму батькови, що хотїлаб з ним поговорити і назначила сальон на місце стрічі. Незвичайність сего кроку, а ще більше формальність його, здивували банкира не мало і він зараз послухав своєї дочки та удав ся до сальону.

Стефан вскорі вернув ся.

— Покоївка панни — сказав він — поінформувала мене, що панна викінчує свою тоалету і за хвилю тут буде.

Дангляр кивнув головою на знак, що вдоволяє ся інформацією. Перед світом і перед слугами Дангляр грав роль добродушного чоловіка та поблажливого батька. Се була одна з його роль у популярній комедії, яку відгравав; се була фізіогномія, яку приймав і яка була для него так само відповідна, як профілева маска в старинних театрах, котра була з одного боку усміхнена, а з другого сувора і невдоволена. В особі Дангляра поблажлива маска дуже легко зникала, даючи місце брутальному мужеві та шорсткому батькови.

— Чому до чорта, та дурна дівка, яка удає, що хоче зі мною говорити, не зайшла до мого кабінету? І чого вона взагалі має хотїти говорити зі мною?

Він повторяв собі се питанє вже може який двацятий раз, коли отворили ся двері і показала ся Евгенія, убрана в допасовану чорну сатинову сукню, з зачесаним волосєм, з рукавичками на руках, немов би йшла до італійської опери.

— Ну, Геню; чого ти в мене хочеш? І чого ти мене закликала до сего поважного сальону, коли кабінет є такий вигідний?

— Ваша правда, тату — відповіла Евгенія, даючи батькови знак, що може сїдати. — Ви поставили мені питання, які якраз включають все те, про що маємо говорити. Я відповім

на оба питання, але вперед відповім на останнє, бо воно не таке запутане. Я вибрала сальон, щоби обминати неприємне вражіння і вплив кабінету банкира. Ті рахункові книги, хоч вони і позолочені, ті шуфляди, позамикані, як двері кріпостий, ті купи банкових паперів, що приходять, не знаю звідки, ті купи листів з Англії, Голландії, Іспанії, Китаю, Індії і Перу мають звичайно дивний вплив на думку батька і заставляють його забувати, що є в світі річі святійші і більші, чим суспільне становище та добра опінія його кореспондентів. Тому я вибрала сей сальон, де бачите усміхнені і веселі в своїх величавих рамцях портрети, свій, мій і мамин і всі роди краєвидів та сцен природи. Я числю на зовнішні вражіння. Можливо, що в розмові з вами се буде помилка, однакж я не булаб артисткою, якби не бавила ся якоюсь ілюзією.

— Дуже добре — відповів Дангляр, котрий прислухувався тій промові з безжурним спокоєм, хоч не розумів з неї ні слова. Як кождий чоловік, повний своїх власних таємних плянів, він шукав за своїми власними думками в думках своєї дочки.

— Отже друге питання є відповіджене, або майже відповіджене — сказала Євгенія без найменшого заклопотання і з мужеською певністю себе в рухах і в слові — бо ви немов вдоволені відповідю. Тепер верну до першого питання. Питаєте мене, чому я хотіла сеї розмови. Скажу вам се в кількох словах. Я не піду за графа Андрія Кавальканті.

Дангляр підскаочив зі свого крісла і рівночасно підняв очі і руки до неба.

— Так, дійсно, тату — говорила Євгенія дальше, зовсім спокійно. — Я бачу, що ви здивовані, бо коли робилися приготування, я не зраджувала найменшого опору, але я завсїгда, коли прийде нагода, ставлю свою рішучу і абсолютну волю проти людей, що мене не радили ся, і проти річий, що мені не подобають ся. Сего разу ся тихість, ся пасивність, як називають філософи, походила з иншого джерела; вона походила з мого бажання бути послушною, як покірна і любляча дочка (незамітна усмішка показала ся при тих словах на рожевих губах дівчини).

— Ну, — спитав Дангляр.

— Ну, я силувала ся, поки мені сил ставало, але тепер, коли вже прийшла крайність, я бачу, що помимо всіх моїх старань дальший послух з моєї сторони є неможливий.

— Однакож — промовив Дангляр, зразу зовсім збитий з ніг вагою безмилосердної льогіки слів своєї дочки, з яких видно було також силу волі — яка є причина сеї твоеї відмови, Геню?

— Причина? — відповіла дівчина. — Причина є не те, що той хлопець є поганійший, дурнійший, або взагалі гірший від других. Ні, Андрій Кавальканті міг би навіть уйти за модель для тих, що дивлять ся на лице і поставу муштини. Анї не є причиною те, що він порушив моє серце менше, чим хто другий, — се булаб причина для школярки, а се я вважаю низше себе. В дійсности я нікого не люблю, тату; ви се знаєте, неправда? Отже я не бачу чому, як нема до сего дійсної конечности, малаб я обтяжувати своє жите вічним товаришем. Чи не сказав якийсь мудрець: „Не шукай того, чого не потребуеш”? А инший чи не сказав: „Вистарчай самому собі”? Мене вчили тих мудростей по грецьки і латинськи. Отже, дорогий тату, я викидаю в море свої непотрібні тягарі, тільки всього. Зі своєї власної волі я вибираю собі жите зовсім самітне, а тим самим зовсім свободне.

— Нещасна дівчина! Нещасна дівчина! — повторяв Дангляр, збілівши, бо зі свого довгого досвіду знав твердість перепони, яка його нагло стрітила.

— Нещасна? — підхопила Евгенія — кажете нещасна? Зовсім ні. Навпаки, щаслива! І я спиталаб вас, що мені бракує? Світ називає мене гарною, а се помагає мені, щоби мене добре приймали. Я люблю, щоби мене добре приймали. Я маю гумор і якусь мірку розуму, а се дає мені спромогу брати від світа і уживати для свого житя все добро, яке найду. Я богата, бо-ж ваше майно є одно з найбільших у Франції. Я ваша одинока дочка і ви не такі завзяті, як другі батьки, що вирікають ся своїх дочок, як ті не хочуть дати їм внуків. Крім сего добрий закон позбавив вас права виключити мене від спадщини — бодай не в цілости — як і позбавив вас права приневолити мене, щоби я віддала ся за якусь означену особу. Отже, гарна, дотепна, трохи талановита, як говорить комічна опера, і богата, а се є щастє і де-ж тут називати мене нещасною?

Дангляр, бачучи, що його дочка усміхнена і горда до безвстидности, не міг цілковито здавити в собі злости, але зрадив її тільки сердитим воркненням. Почувши на собі питаючі очі дочки і побачивши хороші чорні брови стягне-

ними до питання, він розважно відвернув ся і зараз успокоїв ся, контрольований залізною рукою осторожності.

— Справді, дочко — відповів з силуваним усміхом — у тебе є все те, чим хвалиш ся, лише одного тобі бракує. Я не хочу з поспіхом сказати тобі, чого саме тобі бракує, бо волів би, щоб ти сама се відкрила.

Евгенія глянула на Дангляр, дуже здивована, що одна квітка з вінка її гордості, котрим вона так пишно прикрила себе, може підлягати сумнівови.

— Дочко — говорив далше банкір — ти досконало вияснила мені причини, які впливають на таку дівчину, як ти, що постановила собі не віддавати ся. Тепер остає мені сказати тобі причини, які має такий батько, як я, коли рішив, що його дочка має віддати ся.

Евгенія зігнула голову, не як покірна дочка, тільки як противник, приготований до дискусії.

— Дочко — говорив Дангляр — коли батько каже дочці, щоби вибрала собі чоловіка, то він має завсїгди якусь причину, чому хоче її віддати. Деякі є діткнені тою манією, яку ти щойно згадала — хочуть жити знов у своїх внуках. Се не є моя слабість, се кажу тобі відразу. Родинне щасте мене не одушевляє. Можу признати ся до сего дочці, про котру знаю, що вона є на стільки філзофка, аби зрозуміла мою байдужність і не приписувала мені її за злочин.

— Дуже добре — замітила Евгенія — говорім отверто; се, що я люблю.

— О — сказав Дангляр — я міг би прийняти твою систему, якби обставини робили її пожаданою, хоч се не мусїлоб бути для мене загальним правилом. Я запропонував тобі щоби ти віддала ся, та не задля твого добра, бо по правді я зовсім не думав про тебе в ту хвилю (ти любиш отвертість і тепер, сподїюсь, будеш чути ся вдоволеною), але мені виходило на рахунок, щоби ти віддала ся як найскорше з уваги на деякі торговельні спекуляції, які я хотїв зачати.

Евгенія кинула ся.

— Так воно якраз є, впевняю тебе, і ти не потребуєш за се злостити ся, бо-ж ти сама мене витягнула за язик. Я не з своєї волї входжу у всі ті аритметичні виясненя перед такою артисткою, як ти, котра боїть ся увійти до мого кабінету, щоби в нїм не набрати ся неприємних та непоетичних вражїнь. Однакож в тїм самім кабінеті банкіра, де ти

вчора так радо зявила ся, аби зажадати тисячі лірів, котрі я даю тобі що місяця на щоденні видатки, в тім кабінеті, му-сиш знати, моя дорога донечко, можнаб довідати ся много річий, ужиточних навіть для такої дівчини, яка не хоче від давати ся. Там, приміром ти довідалаб ся, — з уваги на твою нервову дразливість, скажу се тобі сим разом в сальоні, — що кредит банкира становить його фізичне і моральне жите, що кредит держить його, як віддих, що оживляє тіло. Граф Монте Крісто дав мені раз на сю тему виклад, якого я ніко-ли не забуду. Там можна довідати ся, що як кредит спинить ся, тіло остає без життя, а се мусить дуже скоро стати ся з одним банкиром, що має честь бути батьком дочки з незви-чайним розумом.

Евгенія, замість угнути ся під ударом, випростувалась.

— Зруйнований! — промовила.

— Ти найшла якраз відповідне слово, донечко, дуже від-повідне слово! — сказав Дангляр, вхопивши ся судорожно пальцями за груди, хоч на лиці задержав усміх хитрого чо-ловіка без серця. — Зруйнований! Так!

— А! — сказала Евгенія.

— Так, зруйнований — повторив Дангляр. — Тепер вже знаєш цілу тайну, цілу страшну тайну, як каже трагічний поет. А тепер, донечко, послухай з моїх уст, як можеш вле-кшити се нещастє, о скільки воно до тебе відносить ся.

— О — сказала Евгенія — ви не добре відчитуєте фі-зіогномію, тату, коли думаєте, що я задля себе самої пере-лякала ся катастрофи, яку ви мені сповістили. Я зруйнова-на, що се для мене значить? Чи мені не лишає ся мій талан? Чи я не можу, як Паста, Мілібран, Грісі*) здобувати для себе, чого ви мені ніколи не далиб, хоч би яке було ваше майно — сто, або й сто пятьдесять тисяч лірів на рік, за які я не маю бути нікому вдячною, лиш собі, і які я діставалаб враз з оплесками, бrawами і цввітами, а не з невдоволеним видом та доріканнями за марнотравність, з якими я дістаю від вас тих нещасних дванайцять тисяч лірів? А хоч би я й не мала того талану, про який, як видно з вашого усміху, ви сумніваєте ся, то чи не буду мати бодай того почутя сво-боди, яке заступить для мене всі богацтва і яке для мене є навіть важнійше від інстинкту самозаховання? Ні, я не задля себе налякалась, я завсїгди дам собі раду. Книжки, олівці, пя-

*) Славні співачки.

но — всі ті річи коштують не так дуже багато і я завсїгда зможу їх дістати і вони вже остануть моїми власними. А може ви думаете, що я занепокоєна своєю матір'ю. І се вибийте собі з голови. Або я дуже помиляю ся, або вона забезпечила ся проти катастрофи, котра грїзить вам і яка перейде понад нею, не пошкодивши їй. Вона подбала за себе, так бодай сподїю ся, і її увага не відвертала ся від її проєктів через наглядане за мною, бо, дякувати Богу, вона лишила мені повну свободу під претекстом, що я свободи бажаю. Ні, тату, від вчасного дитинства я за багато видїла і за багато розумїла з того, що довкола мене, щоби якесь нещасте могло мати надмірну силу надї мною. Від коли я запам'ятала, ніхто мене не любив, — тим і гірше. Природно се заставило мене нікого не любити, — тим і лїпше. Отсе вам мое „вірую”.

— Отже — промовив Данґляр, блїдий від злости, що не повстала із ображеної батьківської любови — отже ти, панночко, вперла ся, щоби прискїпити мою руїну?

— Вашу руїну? Я прискїплю вашу руїну? Що говорите? Я вас не розумію.

— Тим лїпше. Лишає ся ще промїнь надїї. Слухай!

— Слухаю уважно — відповіла Евгенїя, дивлячи ся на свого батька так пильно, що сей майже не був в стані знести її погляду.

— Пан Кавальканті — говорив Данґляр — має оженити ся з тобою і зложити в мої руки своє майно, яке виносить до трох мільонів лїрів.

— Се чудово! — сказала Евгенїя з найвисшою погордою, погладжуючи свої рукавички.

— Ти думаєш, що я позбавлю тебе тих трох мільонів — сказав Данґляр — але за се не потребуєш бояти ся. Їм призначено, щоби принесли мені що найменше десять мільонів. Я дістав з иншим банкиром, моїм товаришем, концесїю на залїзницю — одинокий промисл, котрий в теперїшнім часї може принести негайний прибуток. В протягу тижня я маю вложити свій пай, чотири мільйони, а ті чотири мільйони, обїцяю тобі, принесуть мені десять, або дванайцять.

— А прецїнь передвчєра, коли я була у вас, як памятаєте — відповіла Евгенїя — я бачила, як ви одержали пять і пів мільйона, чи не так? Ви навіть показували їх мені, два дрефти міністерства скарбу. Ви навіть були здивовані, що

такі вартісні папери не затьмили моїх очей, як блискавиця.

— Так, але тих п'ять і пів мільйона не є мої. Се тільки доказ довіря, яке мають до мене. Мій титул популярного банкира здобув мені довіре шпиталів і п'ять і пів мільйона належуть до шпиталів. В иншій часі я не вагав би ся зробити з них ужиток, однак великі страти, які я недавніми часами відніс, є добре відомі, і, як я сказав, мій кредит є трохи захитаний. Сей депозит може бути відтягнений кожної хвили і колиб я ужив його на яку иншу ціль, то міг би стягнути на мене ганебне банкруцтво. Я не погорджую банкруцтвами, повір мені, однак се мусять бути банкруцтва, що збагачують, а не такі, що руйнують. Коли-ж ти вийдеш за Кавалькантія і я дістану в свої руки три мільйони, або навіть як розійде ся слава, що я маю їх дістати, мій кредит зараз поправиться. Моє майно, яке в пару послідних місяцях пішло в пропасть, що отворила ся на моїй дорозі через якусь незрозумілу фатальність, повстане на-ново. Розумієш мене?

— Досконало! Ви заставляєте мене за три мільйони, чи не так?

— Чим більша сума, тим більша честь для тебе. Се тобі доказ, скільки ти варта.

— Дякую. Ще одно слово, тату. Чи приобіцяєте мені, що тільки використаєте вістку про майно Кавалькантія, але самих грошей не рушите? Се не є річ самолюбства, тільки делікатности. Я рада допомогти вам відбудувати своє майно, однак не хочу бути спільником до зруйнованя когонебудь.

— Однак, як я кажу тобі, що з тими трома мільйонами...

— Чи можете вратувати своє становище, не рухаючи тих трох мільйонів?

— Сподію ся, що так, коли відбуде ся весіле і мій кредит поправиться ся.

— Чи зможете заплатити Кавалькантієви п'ятьсот тисяч лірів, які ви обіцяли, як моє придане?

— Він дістане їх, скоро тільки верне зі шлюбу.

— Ну?

— Що ще? Чого більше хочеш?

— Хочу знати, чи, домагаючись мого підпису, полишите мене особисто цілком свобідною?

— Абсолютно!

— В такім разі добре. Я готова віддати ся за Кавалькантія.

— Але який є твій плян?

— О, се вже моя тайна. Де булаб моя висшість над вами, як би я, знаючи вашу тайну, сказала вам свою?

Дангляр вкусив ся в губи.

— Отже ти готова зложити офіціальні візити, які є абсолютно необхідні?

— Так — відповіла Евгенія.

— І підписати контракт у трох днях?

— Так.

— В такім разі я скажу зі своєї сторони: добре!

Дангляр стиснув руку своєї дочки. Та се було незвичайне: анї батько не сказав дочці „дякую”, анї дочка не усміхнула ся до батька.

— Чи конференція вже скінчила ся? — спитала Евгенія, встаючи.

Дангляр дав знак, що не має нічого більше до говореня.

Пять мінут пізнійше роздали ся під пальцями панни Армилі звуки п'яна, а панна Дангляр співала Брабанцієві проклони на Десдемону. При кінци сего кусника увійшов Стефан і сповістив Евгенію, що коні запряжені в кариту і баронова чекає на ню, щоби товаришити їй при візитах. Вони удали ся насамперед до Вієфортів, а відтак до інших знакомих.

РОЗДІЛ ХСVІ.

Контракт.

В три дні пізнійше по описаній сцені, а саме около пятої години по полудній в день призначений на підписане контракту подружа між панною Евгенією Дангляр і Андрієм Кавальканті, котрого банкир дальше вперто називав князем, граф Монте Крісто вибирав ся зі свого дому.

Вітрець порушував листем в городци перед домом графа, його коні нетерпеливо топтали землю, здержувані фірманом, що вже чверть години сидів на своїм сидженю, коли

через браму вїхав скоро елегантний фаєтон і скорше викинув, чим зсадив, при сходах дому пана Андрія Кавальканті, так прибраного і веселого, якби він мав, зі своєї сторони, ожени́ти́ся не з панною Дангляр, а з якою княгинею. Він запитав за графом зі своєю звичайною свободою і перебі́гши легенько на перший поверх, стрі́тив його якраз верх сходів. Граф спинився, побачивши Андрія.

— Добрий день, мій дорогий графе — сказав весело Андрій.

— О, пан Андрій! — промовив граф, на пів жартівливо. — Як проживаєте?

— Пречудно, як бачите. Я прийшов поговорити з вами про тисячу рі́чий. Однакож, дозво́льте, — ви виходили, чи вертали?

— Я виходив, пане.

— В та́кім разі́, що́би не спиняти вас, я присяду з вами, а мій Тома буде їхати фаєтоном позаду нас.

— Ні — сказав граф з незамітною усмішкою погорди, бо він не хотів, що́би хтось бачив його в товаристві Андрія — ні, я во́лію послухати вас тут, мій дорогий пане Андрію. Тут можемо лі́пше побалакати і ніякий ві́зник не буде нас підслухувати.

Граф вернув до малого сальоника на поверсі, усів і перекинувши ноги, дав знак Андріє́ви, що́би він також усів. Андрій прибрав міну найбільшо́ї веселости.

— Чи знаєте, мій дорогий графе — сказав — що церемонія відбуде́ся нині́ вечі́р. О дев'я́тій годині́ маю́ть підписа́ти контра́кт у мого те́стя.

— О, так? — промовив Монте Крісто.

— Що? Се для вас новина? Пан Дангляр не сказав вам ні́чого?

— Сказав — відпові́в граф. — Вче́ра я одержав лист від него, але мені́ здає́ся, що́ там не була згадана година.

— Можливо. Мій те́сть мабу́ть числив на те, що чу́тка про се вже розі́йшла́ся.

— Гарно — сказав Монте Крісто. — Ви щасливі, пане Кавальканті. Се є найбільше відпові́дне подру́же, до якого ви приста́єте. Крім сего панна Дангляр — гарна дівчина.

— Ді́йсно гарна — відпові́в Канальканті, немов соромливо.

— А крім сего вона ба́гата, — так бода́й я думаю — дода́в Монте Крісто.

— Думаєте, що дуже богата? — спитав Андрій.

— Без сумніву. Кажуть, що п. Дангляр укриває що найменше половину свого майна.

— А він признає ся до п'ятнайцяти або двацяти мільонів — сказав Андрій з блискучими очима.

— Не рахуючи того — додав Монте Крісто — що якраз має кинути ся в рід спекуляції, вже прийнятий у Злучених Державах та Англії, але ще цілком новий у Франції.

— Так, так, знаю, на що натякаєте. Зелізниця, на яку він дістав концесію, чи не так?

— Якраз се. Говорять, що він заробить на тім около десять мільонів.

— Десять мільонів? Так думаєте? Алеж се знаменито! — скрикнув Кавальканті, майже приголомшений металічним звуком тих золотих слів.

— Не рахуючи того — говорив дальше Монте Крісто — що все те майно припаде вам і то зовсім справедливо, бо панна Дангляр є одинока дочка. Зрештою ваше власне майно, як ваш батько впевняв мене, рівнає ся майже з майном вашої судженої. Та досить вже про грошові справи. Чи знаєте, пане Андрію? Я думаю, що ви поправили сю справу дуже зручно.

— На всякий случай не зле — сказав молодець. — Я вродив ся дипломатом.

— Ви повинні бути дипломатом. Дипломатія, знаєте, не присвоює ся, се більше річ інстинкту. Отже ваше серце полонене?

— Так, побоюю ся, що так — відповів Андрій тоном, який чув зі сцени в театрі.

— І ваша любов стрічає взаїмність?

— Так сподію ся — відповів Андрій триумфально — бож мене прийнято. Однакож я не повинен забути одної важної річи.

— Чого саме?

— Що мені в незвичайний спосіб помогли...

— Що говорите?

— Говорю щиро.

— Помогли вам обставини?

— Ні. Ви мені помогли.

— Я? Бог з вами, князю — сказав Монте Крісто, кладучи натиск на титул. — Що я для вас зробив? Чи-ж ваше ім'я,

ваше суспільне становище, ваші прикмети не вистарчають?

— Ні — сказав Андрій — ні. Ви даремно відпираєте ся, графе. Я кажу, що ви допомогли мені більше, чим моє ім'я, моє суспільне становище і мої прикмети.

— Ви подвійно милите ся, пане — сказав Монте Крісто холодно, завваживши лицемірний маневр молодця і зрозумівши значіне його слів. — Я заопікував ся вами аж тоді, коли впевнив ся про вплив та майно вашого батька. Бо хто-ж дав мені приємність пізнати вас, коли попередно я не бачив ні вас, ні вашого світлого батька? Мої два добрі приятелі, лорд Вилмор та священник Бусоні. Що заставило мене не ручити за вас, але мати на вас око? Ім'я вашого батька, так добре знане в Італії і таке шановане. Особисто я вас не знаю.

Сі холодні слова і легкий спосіб, з якими граф їх вимовляв, дали Андрієви зрозуміти, що в ту хвилину здержує його далеко більше мускулярна рука, чим його власна і що її не так легко перемогти.

— Чи мій батько має дійсно таке велике майно, графе?

— Так виглядає, пане — відповів Монте Крісто.

— Не знаєте, чи приобіцяний мені посаг прийде?

— Мені донесено, що так.

— Але чи се буде три мільйони?

— Три мільйони є вже мабуть в дорозі.

— Отже я їх дійсно дістану?

— Пробіг! — сказав граф. — Я не припускав, щоби вам коли доси бракувало грошей.

Андрій так здивував ся, що не міг не застановити ся трохи. Опамятавши ся, сказав:

— Тепер, пане, я хочу вас о щось попросити і сподію ся, що ви се зрозумієте, хоч воно може й буде вам немило.

— Говоріть — сказав Монте Крісто.

— Завдяки своєму щастю я поробив знакомства з багато визначними людьми і бодай на теперішню хвилину маю багато приятелів. Однакож коли стаю до шлюбу так, як маю стати, перед очима цілого Парижа, я повинен би мати поміч якогось славного імени; в неприсутности батьківської руки, якась инша сильна рука повиннаб провадити мене до престолу. Як знаєте, мій батько не приїжджає до Парижа, чи не так?

— Він старий, вкритий ранами і наражає ся на смерть кожного разу, коли відбуває подорож.

— Так воно є і тому я прийшов просити у вас ласки.

— У мене?

— Так, у вас.

— Що міг би я зробити для вас, прошу?

— Заняти місце батька.

— О, мій дорогий пане. Пізнавши мене в таких численних випадках, коли я мав щасте робити щонебудь для вас, ви мене ще так мало знаєте, що просите у мене чогось подібного! Попросіть мене, щоби я позичив вам пів мільона і хоч така позичка булаб чимсь незвичайним, то даю слово чести, що ви мене більше не збентежилиб, чим тепер. Отже, як я вам того ще не сказав, то знайте, що о скільки ходить о участь в світових справах — спеціально моральну — то граф Монте Крісто ніколи не перестав держати ся деяких скрупулів, а то й пересудів Сходу. Я, що маю сераліо*) в Каїрі, инше у Смирні, а ще одно в Константинополі, я мав би бути батьком, при вінчаню? Ні, ніколи!

— Ви мені відмовляєте?

— Рішучо! Як би ви були навіть моїм братом, або сином, то я так само відмовив би.

— Що-ж я маю зробити? — сказав Андрій сумовито.

— Ви маєте багато приятелів, самі ви те сказали.

— Так, але ви познайомили мене з Данглярами.

— Зовсім ні. Пригадайте собі точно факти. Ви стрітили Дангляра підчас обіду в моїм домі і ви самі зайшли до його дому. Се є зовсім инша річ.

— Але щодо мого подружа, ви до него помагали.

— Ані дрібочки, прошу собі ліпше пригадати. Пригадайте собі, що я сказав вам, коли ви мене просили, аби я говорив за вас. О, я ніколи нікого не висватую, мій дорогий князю, се в мене твердий принцип.

Андрій вкусив ся в губу.

— Але бодай будете там? — спитав.

— Чи цілий Париж буде там?

— Зовсім певно.

— Як цілий Париж там буде, то й я буду — сказав граф Монте Крісто.

— І підпишете контракт?

— Не маю нічого проти сего; мої скрупули так далеко не сягають.

*) Сераліо — турецька палата.

— Як не хочете дати мені нічого більше, то мушу вдовольняти ся тим, що мені даєте. Однакож ще одно слово, графе.

— Що таке?

— Порада.

— Вважайте, рада є щось гірше, чим услуга.

— О, раду ви можете мені дати, не компромітуючи ся.

— Скажіть мені, о що ходить.

— Чи посаг моєї жінки буде п'ятсот тисяч лірів?

— Се є сума, яку п. Дангляр сам згадав перед мною.

— Чи я мушу її взяти, чи лишити в руках нотаря?

— Такий є спосіб, в який полагоджує ся подібні справи, коли вони відбувають ся як слід: Ваші два адвокати назначають стрічу, коли підписує ся контракт; стріча відбуває ся за день, або два. Там вони обмінюють ся посагом, на який кожний дає поквітоване. Відтак, коли вже відбуде ся шлюб, вони передають суму вам до розпорядимости.

— Я питаю про се — сказав Андрій з недобре укритим неспокоєм — бо здавало ся мені, що мій тесть має намір втягнути наш посаг у ту залізничу концесію, про яку ви що йно згадували.

— Ну — відповів Монте Крісто — кожний скаже, що се був би спосіб помножити ваше майно в трое в протягу року. Барон Дангляр є добрий батько і знає, як укласти пляни.

— То добре — сказав Андрій — все добре, крім вашої відмови, яка мене смутить.

— Ви мусите її приписувати тільки природним скрупулам в даних обставинах.

— Нехай так буде — сказав Андрій. Нехай буде після вашої волі. Отже нині вечер в дев'ятій годині.

— До побачення.

Помимо легкого опору зі сторони Монте Кріста, якого губи зблідли, але який помімо сього задержав свою церемоніальну усмішку, Андрій вхопив руку графа, стиснув її і вийшов.

Чотири, або п'ять годин, які оставали до дев'ятої, зужив Андрій на їзджене та складане візит і запрошуване тих приятелів, про яких говорив, що вони появлять ся у банкира. Він робив їм обіцянки чудових спекуляцій на біржі, які опі-

сля завернули кожному голову. І вже пів до девятої вечер великий сальон з сусідуючою галерією та три інші кімнати на тім самім поверсі були наповнені наперфумованими людьми.

Кімнати, очевидно, були чудово освітлені. Світло спливало струями по золоті та шовках і богатих, але зле дібраних меблях.

Панна Евгенія була убрана з елегантною простотою у суконку з білого шовку. Біла рожка, на половину укрита в її чорнім, як вуголь, волосою, була її одинокою прикрасою; ані одного дорогого каменя не було на ній. Та її очі зраджували ту певність себе, яка перечила дівочій простоті її скромного строю.

Пані Дангляр балакала недалеко від неї з Дебреєм, Бошампом і Шато-Рено. Дебрея допущено до дому на се незвичайне свято, однакож лише так само, як всіх других, без ніяких спеціальних привілеїв.

Пан Дангляр, оточений послами і людьми, звязаними з міністерством фінансів, вияснював нову теорію оподаткування, яку він мав намір запровадити, колиб хід подій приневолив правительство покликати його на становище міністра фінансів.

Андрій, на якого рамени висів один з найбільше прилизаних елегантів з опери, поясняв йому, не конче зручно, свої проекти на будучність, які то нові розкоші він думає запровадити в Парижі зі своїми сто-сімдесять-пять тисячами лірів на рік.

Товпа ходила по кімнатах, як філі на мори; смарагди, опалі і діаманти блистіли при світлі. Як звичайно, найстарші жінки були найбільше пристроєні, а найпоганійші були найвиднійшими. Коли була там яка гарна лелія, або солодка рожка, то треба було шукати за нею, схованою десь у куті за мамою в турбані, або за тіткою з райською птицею на голові.

Що хвилі серед гамору і сміху товпи роздавав ся голос дверника, що оповіщував якесь ім'я, добре знане у фінансовім світі, поважане в армії, або славне в літературі. У відповідь на те ім'я давав ся замічувати маленький рух між ріжними групами. Та на одно ім'я, яке мало силу порушити се людське море, скільки-ж було імен, які приймано з виразом байдужности, а то й з усмішкою погорди!

В хвилю, коли вказівка масивного годинника, показувала дев'яту і дзвінок, вірний слуга механізму, вибив дев'ять, дверник оголосив ім'я Монте Кріста і всі гості, як поражені електричним током, обернулися до дверей. Граф був убраний на чорно зі своєю звичайною простотою; його біла камізоля унагляднювала його сильну грудь; його свіже волосся відбивало дуже сильно від смертельно блідого лиця. Його одинока дорожчінність був ланцюшок такий тоненький, що заледви можна було завважити його, як ниточку, на білій камізелі.

Зараз утворився кружок коло дверей. Граф кинув оком по салі і побачив паню Дангляр в однім кінці, барона Дангляра в другім, а Євгенію напроти него. Монте Крісто пішов насамперед до баронової, яка балакала з панею Вієфорт; ся прийшла сама, бо Валентина лежала хора. Від баронової перейшов до Євгенії, не потребуючи пробивати собі дороги, і зложив їй гратуляції так швидко та коротко, що горда артистка здивувалася. Коло Євгенії стояла панна Люїза Армілі; вона подякувала графові за рекомендаційні листи, які він був ласкав дати їй до Італії; вона думала їх негайно ужити. Поклонившися паннам, граф найшовся перед Дангляром, який пішов вперед йому на стрічу.

Виконавши всі свої три товариські обов'язки, Монте Крісто спинився і оглянувся з таким виразом, немов би хотів сказати: „Я вже своє зробив, нехай тепер і другі роблять те саме”. Андрій, що був в сусідній кімнаті, не оминув сенсації, яку викликала поява Монте Кріста, і вийшов, щоби його привитати. Кругом графа зібралася громада гостей; всі хотіли з ним говорити, як то звичайно буває з тими, котрі мають мало слів, але ті слова мають вартість.

В ту хвилю увійшли адвокати і зачали уставляти папери на столі, застелені аксамітом з золотими краями. Стіл був позолочений, з ногами, вирізьбленими як лапи льва. Один нотар усів, другі стояли. Мало зачатися читанню контракту, який половина Парижа, згромаджена на сім святі, мала підписати. Всі заняли свої місця, або радше присутні пані утворили пів-колесо, підчас коли пані більше байдужні щодо місця шептали поміж собою про Андрія, що був видимо змішаний, про строгу увагу Дангляра, про спокій Євгенії, про веселий і легкодущний настрій баронової в сю поважну хвилю.

Контракт відчитано серед надзвичайної тишини. Скоро читане скінчено, гамір вибухнув з подвійною силою. Великі суми, мільйони, що мали стати до розпорядимости заручених, весільні дарунки, які молода дістане, і її діаманти — все те стало предметом бесіди між заздрісними гістьми. Красота панни Дангляр раптом підросла в очах молодих муштин і зачала затемнювати сонце своєю величию. Що до пань, то вони хоч і завидували їй тих мільйонів, але впевняли себе, що вони їм непотрібні для піднесення їх краси. Андрій, оточений приятелями, які складали йому гратуляції й говорили компліменти, зачинав вірити в дійсність своїх снів і не міг навіть нічого промовити. Нотар взяв урочисто перо в руку, підніс його аж понад голову і промовив:

— Пані і панове, контракт є готовий до підпису.

Барон мав підписати перший, відтак представник старшого Кавалькантія, далі баронова, потім будуча пара.

Барон взяв перо і підписав ся. Відтак репрезентант старого Кавалькантія. Підійшла баронова, оперта на рамя пані Вієфорт.

— Моя дорога — промовила вона, беручи перо — чи то не прикра річ? Несподіване відкрите в справі душегубства та рабунку у графа Монте Крісто, підчас чого він мало що сам не став жертвою, і п. Вієфорт не міг через те нині тут бути.

— Невже-ж! — сказав Дангляр таким голосом, як би хотів сказати: „Що то мене обходить!”

— Еге! — сказав підходячи Монте Крісто. — Я дуже побоюю ся, що я став мимовільною причиною його неприсутности.

— Що? Ви, графе? — промовила пані Дангляр, підписуючись. — Як так, то вважайте, бо я вам сего ніколи не прощу.

Андрій насторожив уха.

— Однакож се не моя провина і я буду старати ся вам се доказати.

Всі наслухували з цікавістю. Мав говорити Монте Крісто, котрий так мало коли отвирав уста.

— Памятаєте — сказав граф серед уважної мовчанки, — що нещасний бідака, який приходив мене обрабувати, умер в моїм домі. Був здогад, що його пробив ножом його спільник, коли він виходив з дому.

— Так — сказав Дангляр.

— Отже аби оглянути його рани, його розібрано і його одіне кинено в кут, звідки урядники справедливости опісля підняли його — крім камізольки, яку переочили.

Андрій зблід і відступив до двери. Він побачив, як на небосклоні появилася хмарка, що заповідала надходячу бурю.

— Нині найдено ту камізольку, вкриту кровю, з дірою проти серця.

Жінки скричали, дві чи три приготувалися вмлївати.

— Її принесено до мене. Ніхто не міг вгадати, що то за забруджена шмата, аж я вгадав, що то мусить бути камізолька убитого. Мій льокай, оглядаючи сю камізольку, почув, що там в кишени був якийсь папір. Витягнув його, а се був лист, заадресований до вас, бароне.

— До мене? — крикнув счудований Дангляр.

— Так, дійсно до вас. Я вспів відчитати ваше ім'я під кровю, яка змочила лист — відповів Монте Крісто серед найвисшого загального здивованя.

— Та — заговорила панї Дангляр, глядячи непевно на свого мужа — якже могло се здержати пана Віефорта...

— Се дуже проста річ, панї — відповів Монте Крісто. — Камізолька і лист становлять, що називаєся, певний доказ. Тому я післав те все до королївського прокуратора. Ви розумієте, дорогий бароне, законне поступоване є найбезпечнїйше в кримінальних справах. Може се був який заговор проти вас.

Андрій поглянув уважно на Монте Кріста і зник у другій кімнатї.

— Можливо — признав Дангляр — чи-ж убитий драб не був втікачем з галер?

— Так — відповів граф — се злочинець на ім'я Кадерус.

Дангляр трошки зблід, а Андрій вийшов з другої кімнати до передпокою.

— Однакож підписуйте — сказав Монте Крісто. — Я бачу, що мое оповідане викликало загальне зворушене і я мушу перепросити вас, панї бароново, та вас, панно Дангляр.

Баронова, що вже підписалася, віддала перо нотареві. Сей закликав:

— Князь Кавальканті! Князь Кавальканті, де ви?

— Андрію! Андрію! — повторило кілька молодих людей, що вже були на стільки заприязнені з ним, що кликали його по хрестнім імени.

— Зажлич князя! Скажи йому, що прийшла на него черга підписати ся! — сказав Дангляр до одного з дверників.

Та в ту саму хвилю вбігло до головного сальону кількох гостей, таких переляканих, як би у дім увійшло якесь страховище, що має когось зісти, і вони хотіли від него сховати ся. І справді була причина утікати, лякати ся і кричати. Офіцер уставляв по двох жовнірів в кождих дверях, а уставивши їх, пустив ся до Дангляра, слідкуючи за комісарем поліції з усіми його відзнаками. Пані Дангляр скрикнула і зімліла. Дангляр, котрий думав, що йому самому щось грозить (совість деяких людей ніколи не є спокійна), сплотнів.

— Що стало ся, панове? — спитав Монте Крісто, який один заховав рівновагу.

— Котрий з вас, панове — спитав поліційний урядник, не відповідаючи графови — відзиває ся на імя „Андрій Кавальканті”?

Зі всіх частий салї ахнули. За Андрієм оглядали ся, шукали, питали — його не було.

— Хто-ж є той Андрій Кавальканті? — спитав нарештє Дангляр.

— Се злочинець, що втік з галер у Тульонї.

— А якого злочину він допустив ся?

— Він обвинувачений — сказав комісар, не змягчуючи свого голосу — що се він убив чоловіка на імя Кадерус, свого колишнього товариша по кайданах, в хвилю, як той втікав з дому графа Монте Крісто.

РОЗДІЛ ХCVII.

Відїзд до Бельгії.

За кілька минут по тій сценї замішання, яке повстало через несподівану появу бригади жовнірів в сальонї Дангляра і через те, що з сеї нагоди виявило ся, великий дім опорож-

нив ся. Гості повтікали так, немов би хто перестеріг їх про появу холери в тім домі. Кождий старав ся втічи, куди найскорше міг, бо в такім випадку нема місця на висловлюване кондоленцій. В домі банкира остав тільки сам Дангляр, який замкнув ся в своїм кабінеті з офіцером для зложеня зізнань перед ним, — пані Дангляр перелякана сховала ся у своїм будоарі, а Евгенія з гордою міною і погірдливо віддутими губами відійшла до своєї кімнати зі своєю невідлучною товаришкою, панною Люїзою Армілі.

Слуги, що були того вечера численніші, чим звичайно, бо їх число збільшило ся кухарями та кельнерами з Кафе де Парі, давали вислів обуреню на своїх працьодавців за те, що називали обидою для себе. Вони позбирали ся у громадки в сїнях, в кухні, або в своїх кімнатах і завзято дискусували, забувши про свою роботу. Між тими всіми людьми, подражненими з ріжних мотивів, було лише дві особи, гідні спеціальної уваги, а то панна Евгенія Дангляр та панна Люїза Армілі.

Евгенія відійшла, як вже було сказано, з гордою міною та віддутими з погорди губами, з міною обидженої королевої, а за нею пішла її товаришка, блідійша та більше нервова, чим звичайно. Зайшовши в свою кімнату, Евгенія замкнула двері на ключ, а Люїза упала на крісло.

— Ах, яка страшна річ! — сказала молода музикантка. — Хто був би такого сподївав ся? Андрій Кавальканті — душегуб, засуджений злочинець, що втік з галер!

Іронїчний усміх скривив губи Евгенії.

— Видна річ, що судьба мене переслідує — сказала вона. — Я втікла від Морсерфа на те тільки, щоби наткнути ся на Кавалькантія.

— О, не мішай їх обох, Евгеніє.

— Спини свій язик! Всі мушини є безчесні і я рада, що можу тепер більше, чим не любити їх — я гиджу ся ними.

— Що ми зробимо? — спитала Люїза.

— Що зробимо?

— Так.

— Як то? Те саме, що плянували три дні тому. Втікаємо.

— Що? Хоч тебе тепер не силують до подружа, то ти таки...

— Слухай, Люїзо. Я ненавиджу се жите модного світа. Вічно нам приказують, мусимо достоювати ся, примірюва-

ти ся уважати на себе. Чого я завсїгди бажала, за чим зітхала, так се жите артистки, свободне і незалежне, де я мусїлаб дивити ся тїльки на себе і відповідати тїльки перед собою. Оставати тут? Чого? Щоби схотїли, може за який місяць, віддати мене знов за когось? І то за кого? Може за Дебрея, як се вже раз було запропоновано. Нї, Люїзо, нї. Те, що стало ся нинї вечер, послужить менї за оправдане. Я не шукала за ніким і не просила о него. Бог менї се післав і воно є якраз на часї.

— Яка ти сильна і відважна! — сказала слабосильна дївчина до своєї здорової товаришки.

— Чи ти мене ще не знаєш? Але досить про се, Люїзо, говорім тепер про своє. Почтовий віз ...

— Замовлено, на щасте, три дні тому.

— Чи він буде на нас чекати?

— Так. А наш паспорт?

— Ось він.

І Евгенїя зі своїм звичайним спокоєм отворила надрукований папір та прочитала.

Пан Лев Армії; лїт 20; професія артист; волосє чорне; очі чорні; **подорожує зі своєю сестрою.**

— Капітальне! І як ти дістала такий паспорт?

— Коли я пішла до графа Монте Крісто за рекомендаційним листом до театрів в Римі та Неаполю, я сказала йому про свої побоювання подорожувати, як жінка. Він мене досконало зрозумів і прийняв ся здобути менї мужеський паспорт і в два дні пізнійше я його дістала, а відтак власною рукою додала „подорожує зі своєю сестрою”.

— Добре — сказала Люїза весело. — Тепер маємо тїльки попакувати свої куфри. Замість вибирати ся у вечір шлюбу, виберемо ся в вечір підписаня контракту. Але ти ще застанови ся, Евгенїє.

— О я скінчила всякі застанови. Менї вже надоїло слухати про самі звідомленя при кінци кожного місяця, як підходять, або спадають еспанські фонди та гайтїйські папери. Замість того, Люїзо, чи розумієш? — воздух, свобода, мельодія птичок, рівнини Льомбардїї, канали Венеції, палати Риму, залив Неаполю ... А кїлька ми маємо, Люїзо?

Люїза посягнула до бюрка і витягнула портфель з замком, з котрого відчислила двацять три банкноти.

— Двацять три тисячі лїрів — сказала.

— І що найменше стільки-ж у перлах, діамантах та других дорогоцінностях — додала Євгенія. — Ми багаті! За сорок п'ять тисяч ліврів ми можемо жити як княгині через два роки, а досить вигідно через чотири. Однакж до шістьох місяців — ти зі своєю музикою, а я зі своїм голосом — подвоїмо свій капітал. Ти заопікуй ся грішми, а я скринкою з дорогоцінностями. Колиб котра з нас мала нещасте втратити свій скарб, то другій все таки ще лишить ся її пайка. Давай валізу, треба спішити ся. Де валіза?

— Чекай! — сказала Люїза, підійшовши підслухати під дверми пані Дангляр.

— Ти боїш ся чогось?

— Бою ся, щоби нас не відкрили.

— Двері замкнені.

— Можуть нам сказати отворити їх.

— Можуть казати, як схочуть, але ми не отворимо.

— Ти ціла Амазонка*), Євгеніє!

І обі дівчині зачала скидати у валізу всі річи, про які думали, що будуть їх потребувати.

— А тепер — сказала Євгенія — ти замкни валізу, а я тимчасом переберу ся.

Люїза цілою силою своїх слабих рук потиснула верх валізи.

— Я не можу — сказала. — Я не є достаточно сильна. Ти сама замкни.

— А, я й забула — сказала Євгенія сміючись — що я Гераклъ, а ти тільки бліда, слаба Омфалія**)!

І молода дівчина приклякла на валізку, притиснула віко, а панна Армільі заложила скобель.

Після сего Євгенія отворила шуфляду, до якої мала ключ, і витягнула з неї теплу шовком покриту свиту до подорожованя.

— Бачиш, що я про все подумала — сказала. — З сею свитою тобі не буде холодно.

— А ти як будеш?

— О, я не змерзаю, ти знаєш. Зрештою у мужеськім одіню...

*) Амазонки, після старинного грецького переказу, мали бути нацією войовничих жінок, що мали свою королеву і не терпіли між собою ніяких мишин. Відзначили ся великою силою та завзятістю у війні.

**) Після оповіданя старинних Греків, Гераклъ мав бути найсильнішим чоловіком в світі. Омфалія була жінкою Геракла.

— Ти будеш тут перебирати ся?

— Певно.

— Чи будеш мати час?

— Не жури ся тим, ти боязлива. Наші слуги тепер дуже живо обговорюють те, що стало ся. Зрештою, чи є щось природнійшого над те, аби я тепер з жалю, в котрім повинна бути, замкнула ся в своїй кімнаті і щоби ніхто не відважував ся мені перешкаджати?

— Так, се правда; ти додаєш мені певности себе.

— Ходи, поможи мені.

З тої самої комоди, з якої взяла свиту, котру дала панні Арміді і котру ся вже закинула собі на плечі, Євгенія вняла цілий мужеський костюм, від чобіт до ковніра враз з білем. Не було там нічого злишнього, тільки все конечне. Відтак з швидкістю, яка доказувала, що се вже не по раз перший вона забавляла ся надіванем строю противного пола, Євгенія убрала штани і чоботи, завязала крават, зашпилила камізолюку та убрала свиту, що знаменито була допасована до неї.

— О, се дуже добре! Се справді добре! — приговорювала Люїза, приглядаючись з подивом. — Однакож се прегарне чорне волосє, сі величаві коси, яких пані так тобі завидують, чи підуть вони так легко під мужеський капелях?

— Побачиш — сказала Євгенія. І вхопивши лівсю рукою волосє, яке її довгі пальці заледви могли обняти, вона взяла правою рукою пару довгих ножиць і в одну хвилию її довга, хороша коса упала під ноги панни Армілі. Кілька додаткових потягнень ножицями і вона вирівнала своє волосє без найменшого жалю, навпаки, її очі весело блистіли з вдоволення.

— О, яка шкода сего волося! — сказала панна Армілі.

— Чи мені без него не є сто раз краще? — крикнула Євгенія, пригладжуючи волосє, котре тепер прибрало зовсім мужеський вигляд. — Чи не думаєш, що я тепер краща?

— О, ти хороша, ти завсїгда хороша! — признала Люїза. — Кудиж тепер удамо ся?

— До Брукселі, як хочеш. Се є найблизша границя. Можемо поїхати до Брукселі, звідтам до Лієжу, відтак через німецьку границю і Реном до Штрасбурґа. Тоді до Швайцарії і через св. Готарда до Італії. Добре?

— Досконало.

— На що так дивиш ся?

— На тебе дивлюся. Ти чудово виглядаєш тепер. Міг би хтось сказати, що ти викрадаєш мене.

— А справді, і се булаб правда.

І обі дівчині, про котрих кождий міг думати, що вони купують ся в сльозах, одна задля себе самої, друга з жалю за приятелькою, вибухли голосним сміхом. Відтак зачистили всякий видимий слід непорядку, що вказував на їх приготування до утечі. Наконєць згасили світла і з витягненими шиями, з настороженими ухами та напруженими очима вийшли через убиральню, що сусідувала з бічними сходами, на подвіре. Євгенія йшла вперед, держучи одною рукою валізу, яку панна Армільї держала за другу ручку обома руками.

На подвір'ю не було нікого. Гздинник бив дванайцяту. Сторож ще не пішов спати. Євгенія підійшла тихенько і побачила, що старий спокійно спав на кріслі у своїй хатині. Вона вернула до Люїзи, взяла валізу, котру була поставила на хвильку на землю, і перейшли попри стіну під браму. Тут вона примістила Люїзу в кутку так, щоби сторож, збудивши ся, бачив тільки одну особу. Відтак стала в повнім світлі лампи, яка освічувала подвіре.

— Брама! — крикнула своїм найлучшим контральтом і застукала у вікно.

Сторож збудив ся, як Євгенія ожидала і навіть пішов кілька кроків наперед, щоби подивити ся, хто то хоче вийти з подвіря, та побачивши, що то якийсь молодий хлопець бе себе нетерпеливо паличкою по черевіку, отворив браму, не приглядаючи ся більше. Люїза висунула ся на-пів отвореною брамою як гадюка і скочила легко наперед. Євгенія, позірно спокійна, хоч і її серце било ся жвавійше, чим звичайно, вийшла за нею.

Переходив вулицею портієр і вони дали йому нести валізу, кажучи, щоби заніс її під ч. 36 на вулиці Побіди. Портієр йшов вперед, дівчата за ним. Прибули на призначене місце. Євгенія заплатила портієрови кілька монет і він відійшов, а тоді застукала у віконницю. Віконниця, до якої вона застукала, була в мешканю прачки, з якою Євгенія вже попередно була в порозуміню. Прачка отворила двері.

— Паню — сказала Євгенія. — Нехай сторож дістане почтовий віз та коні з готелю. Ось є пять лірів йому за клопіт.

Прачка подивила ся здивовано, але що її було приобі-
цяно двацять люїдорів, то замовчала.

За чверть години сторож вернув з кіньми і поштовим
возом. Сторож прив'язав валізу шнурком і ременем.

— Ось ваш пашпорт — сказав почтилїон. — Куди їдете,
паничу?

— До Фонтенебльо — відповіла Евгенїя майже муже-
ським голосом.

— Що ти кажеш? — спитала здивована Люїза.

— Я так гублю слід — сказала Евгенїя. — Та жінка, ко-
трій ми дали двацять люїдорів за мовчанку, може нас зра-
дити за сорок люїдорів. Трохи відідемо а відтак змінімо
свій напрям.

Дівчина скочила зручно у віз, котрий був знаменито
приготований до того, щоби в нїм спати.

— Ти все розумно робиш — сказала учителька музики
сїдаючи побіч своєї приятельки.

За чверть години почтилїон, діставши нову інструкцію,
переїздив вже через браму Парижа.

— А! — сказала Люїза. — Ось, ми вже й за містом.

— Так, моя дорога, утеча вдала ся нам досконало —
відповіла Евгенїя.

— І без уживаня сили — додала Люїза.

Дангляр утратив свою дочку.

РОЗДІЛ ХСVIII.

Готель під Дзвоном і Фляшкою.

Лишимо тепер панну Дангляр з її приятелькою на до-
розі до Брукселі а вернемо до бідного Андрія Кавальканті,
котрому так немилосердно перервано його кар'єру.

Помимо своєї молодости, Андрій був дуже розумний і
хитрий. Вже на першу поголоску, що дійшла до сальону,
він зачав відступати до дверей, а враз з тим, як небезпека
ставала певнішою, він перейшов ще через дві кімнаті і
наконець зник. Треба одначе додати до сего ще одну важ-
ну подробицю. В одній з кімнат, які він оттак переходив у

своїм відступі, було виставлене шлюбне одіне будучої молоді; там були шалі, дорогі коронки, серпанки, нашійники, діаманти, одним словом всі ті спокусливі річі, що на саму згадку про них серця дівчат підскакують. Отже переходячи через сю кімнату, Андрій показався не тільки розумним і хитрим, але й дбалим, бо без великої надуми потягнув рукою і сховав у своїх кишенях самі найвартісніші дорогоцінності. Зробивши се, Андрій з полекшою на серці вискочив через вікно, маючи намір висмикнути ся з рук жандармів.

Високий і добре збудований, як старинний глядіатор, мускулярний як Спартанець, він йшов якої чверть години, сам не знаючи куди, проваджений одинокою тою думкою, щоби уступити з того місця, де він певний був того, що його зловлять. Перейшовши вулицею Мон Блян, він з тим інстинктом, який мають злодії для оминання перепон, найшовся при кінці вулиці Ляфаєта. Там спинився. Був сам самісінський. З одної сторони був ліс Ст. Лазар, з другої Париж.

— Чи я заблудив? — сказав до себе Андрій. — Ні, я не заблудив, коли можу скорше рухати ся, чим мої вороги. Моя безпека є тільки питанням скорости.

Оглядаючи ся, побачив фіякра. Фіякер мабуть вертав до міста на своє звичайне місце.

— Гей, друже — крикнув до него Бенедетто.

— Чого потребуєте, пане? — спитав фіякер.

— Твій кінь змучений?

— Змучений? Гм, змучений. Не робив нічого цілісінський день! Перевіз чотирох людей і заробив сім лірів, тільки всього, а я маю заплатити властителеви десять.

— Хочеш додати ще двацять лірів до тих сімох, що маєш?

— Дуже радо, пане. Я не погорджую двацятьма лірами. Що маю за них зробити?

— Дуже легку річ, як твій кінь не є змучений.

— Кажу вам, що буде летіти вітром, тільки скажіть мені, в котрий бік.

— До Лювру. Я хочу здігнати одного свого приятеля, з котрим маю завтра йти на лови. Він мав тут чекати мене зі своїм візком до пів до дванайцятої, але я запізнив. Тепер вже дванайцята і він мабуть знудився тай поїхав.

— Дуже можливо.

-- Будеш пробувати здігнати його?

— Нічо лучше мені не подобалоб ся.

— Коли не здоженемо його, поки дістанемо ся до Бурже, то дістанеш дваццять лірів; коли не доженемо до Лювру, то трийцять.

— А як доженемо?

— Сорок! — сказав Андрій по хвильці надуми, обчисливши ся, що може безпечно обіцяти.

— Добре — сказав фіякер. — Всідайте і їдемо.

Андрій всів у фіякра, який скоро переїхав через Фобур Ст. Дені, попри Фобур Ст. Мартен і через Віет. Нігде по дорозі не наткнули ся на видуманого приятеля, однакож Андрій вперто питав у всіх на дорозі та в гостинницях, що не були замкнені, чи не видів хто зеленого візка з гнідим конем. А що по дорозі було багато таких візків, то інформації діставав на кождім кроці. Кождий бачив, як він що-й-но переїхав. Він був тільки 500, 200, 100 кроків на переді. Наконець здігнали його, але показалось, що се не був приятель Бенедетта.

Одного разу минув їх скоро поchtовий віз.

— Ех — сказав до себе Кавальканті. — Як би мені сей віз і тих два почтових коні, а понад все той пашпорт, з яким вони їдуть!

Він тяжко зітхнув. У почтовім возі їхали якраз панна Дангляр з панною Армілі.

— Вперед! Вперед! — наглив Андрій — ми повинні його скоро дігнати!

І бідний кінь мусів далі гнати гальопом, аж запінений пригнав до Лювру.

— Ну, я виджу, що не дожену свого приятеля, тільки замучу твого коня. Ліпше спини ся. Ось тобі твоїх трийцять лірів. Піду спати до Шеваль Руж. Добра-ніч, друже.

Андрій поставив на долоню фірмана шість монет по 5 лірів і зіскочив легко на стежку. Фіякер радо сховав гроші в кишеню і завернув до Парижа. Андрій пустив ся ніби до готелю Шеваль Руж, однакож постоявши хвилюку коло дверей та побачивши, що фіякер зник з очий, обернув назад і сильними кроками пішов дві ліги (милі) дальше в напрямі місцевости Шапель-ан-Серваль. Там він відпочав. Та не умучене здержало Андрія. Він сів, щоби спокійніше обдумати якийсь плян.

Зробити ужиток з діліжансу*) буде неможливо, так само годі послужити ся поштою, бо сьак, чи так треба буде пашпорта. Так само неможливо буде оставати в департаменті Оаз, в однім з найбільше стережених у Франції; се буде зовсім неможливо, головно для такого досвідченого чоловіка в кримінальних справах, як Андрій.

Він сидів над фосою, сховавши лице в долонях, і думав. Десять хвиль пізнійше підніс голову, його постанова була зроблена. Він обсипав злегка порохом свою свиту, яку накинув на себе і общепив поверх балевого костюма, поки вискочив через вікно Дангляра, відтак пішов до Шапель-ан-Серваль і голосно застукав в двері одинокої гостинниці в тій місцевості. Господар гостинниці отворив двері.

— Мій друже — сказав Андрій. — Я їхав з Монтефонтен до Сенлі, коли мій кінь піткнув ся і скинув мене. Я не знаю, де він подів ся, а мушу ще сеї ночі дістати ся до Компень, щоби моя родина мною не журила ся. Чи не міг би я тут наймити коня?

Господар гостинниці має завсїгди коня до винайму, доброго чи злого. Так і сей. Пішов до стайні і казав осїдлати коня, відтак збудив свого 7-літнього хлопця, і сказав йому їхати з паном а відтак припровадити коня назад. Андрій дав господареві гостинниці двацять лїрів, а витягаючи їх з кишені, випустив, ніби ненароком, візитівку. Візитівка належала до одного з його приятелїв в Кафе де Парі і коли господар пізнійше підняв її, то був переконаний, що наймив свого коня графови Молеон, ч. 25 вул. св. Домініка, бо таке імя та адреса були на картці.

Кінь не був дуже швидкий, але йшов рівно і не приставав. За півчверта години Андрій переїхав девять миль до Компень; була четверта година, коли добив ся до місця, де приставали діліжанси. У Компень був знаменитий готель і Андрій знав його зі своїх прогулок довкола Парижа. Називав ся він Готель під Дзвоном і Фляшкою. Світло сего готелю побачив тепер Андрій і відіслав хлопця з конем до дому та зачав стукати в двері, розважаючи, що буде мати ще три, або чотири години перед собою, аби приготувити ся до клопотів завтра. Тимчасом добре перекусить і виспить ся. Послугач отворив йому двері.

— Мій друже — зачав Андрій. — Я вечеряв у Ст. Жан-о-

*) Діліжанс — легкий віз для перевозування людей.

Боа і сподівав ся дістати почту, що переходить там коло півночі, однакж як який дурень я заблудив і через послідних чотири годині ходив лісом. Дай мені одну з тих гарних кімнаток, що виходять на подвірє, та принеси мені холодну курку і фляшку бордо*).

Послугач не мав підозрінь. Андрій говорив без сліду вагання, в устах держав сигаретку, руки мав у кишенях, його убранє було елегантне, лице свіжо побрите, на ногах черевики новісенські. Виглядало, що він лиш був до пізна на двері, тільки всього.

Коли послугач приготовляв йому кімнату, встала господиня гостинниці. Андрій з наймилійшим своїм усміхом спитав її, чи не міг би дістати кімнати ч. 3, яку мав послідний раз, коли був в Компень. На жаль, кімнату ч. 3 займав якийсь молодий хлопець, що подорожував зі своєю сестрою. Андрій удав велике невдоволенє, однакж дав себе успокоїти, коли господиня впевнила його, що для него приготують кімнату ч. 7, котра є зовсім так само положена, як ч. 3. Гріючи собі ноги при огнищу і балакаючи про послідні перегони в Шантілі, він дочекав ся того, що сповістили його, що кімната вже готова.

Андрій не без причини говорив про кімнату, що виходила на подвірє готелю під Дзвоном. Сей готель з трома галеріями, що надавали йому від подвіря вигляд театру і з квітами, що пняли ся довкола колюмн, мав найкращий вхід, який можна собі виобразити.

Курка була свіжа, вино старе, вогонь веселий і Андрій був здивований, бачучи, що їсть з таким апетитом, немов би нічо не стало ся. Відтак положив ся в ліжку і майже зараз запав у глубокий сон, який навіщує людей, що мають двацять лїт, хоч би в них і совість не була спокійна. Андрій належав до таких людей, що їх повинна була гризти совість, однакж він сего не відчував.

Плян, з котрим він поклав ся спати, був такий: Встане перед сходом сонця, вийде з готелю, заплативши чесно свій рахунок, піде до ліса і удаючи, що студією малярство, надужие гостинности якогось селянина, дістане для себе убранє дроворуба і сокиру, скине свою сальонову одїж, а вбере одїж мешканця ліса. Відтак, покривши лице брудом і зачернивши волос оловяним гребенем, замастивши свою шкіру після по-

*) Бордо — рід французького вина, названого після міста Бордо.

ради одного зі своїх давних товаришів, він мав намір через різні ліси дістати ся до найближшої границі; іти мав ночами, а спати в день в лісах, або каменяломах; між людей мав заходити тільки в ряди-годи, аби купити бохонець хліба. Діставшись за границю, він думав роздобути грошей через продажу діамантів панни Дангляр, а додавши їх до десяти банкнотів, які все носив з собою на всякий случай, він був би в посіданю около п'ятьдесять тисяч лірів, про які філософічно міркував, що се остаточно не буде дуже зле. Зрештою він міркував, що в інтересі Дангляра буде затушувати поголоски про свою страту. Отсе були причини, які в додатку до умученя спричинили його здоровий сон.

На случай, якби прийшло ся йому збудитись перед часом, він не замкнув віконниць, а за те зариглював двері і на столі поставив довгий голий ніж, про якого острість добре знав, бо ніколи з ним не розставав ся.

Около семої години рано пробудив Андрія промінь сонця, що впав на його лице, теплий і ясний. В добре зорганізованім мозку найважніша думка, — а така є в нім завсїгда, — є та, котра була послідною перед засненем і вона є першою при пробудженю. Андрій ледво отворив очі, коли ся думка стала перед ним: вона шепнула йому в ухо, що він заспав. Андрій скочив з ліжка і побіг до вікна. Через подвірє переходив жандарм. Жандарм дуже впадає в очі навіть тим людям, що нічим не є заклопотані, однакож для чоловіка, що має неспокій на душі, або має причину до него, однострій жандарма є в дійсности навіть подражняющий.

— Чому там є той жандарм? — поставив собі Андрій питанє. І зараз відповів собі з цілою тою льогікою, що була йому питома:

— Нема нічого надзвичайного в тім, як жандарм йде до гостинниці. Замість дивувати ся з сего, **лучше вберу ся.**

Андрій зачав вбирати ся з поспіхом, від якого не вспів вилічити його льокай за кілька місяців його вигідного житя в Парижи.-

— Гарно! — говорив до себе Андрій, убираючись. — Я зачекаю, поки він не відійде, а тоді висмикну ся.

Сказавши се, Андрій, який вже убрав черевики і крават, підійшов тихенько до вікна і другий раз глянув через него осторожно на двір. Жандарм, котрого він перше бачив, не

тільки що був там ще, але й на сходах, — на одиноких, котрими він міг зійти на долину, — стояв другий жандарм, а третій сидів на коні і держав в руках кріс та стежив за великими дверми від вулиці. Вигляд третього жандарма був спеціально переконуючий.

— Вони за мною шукають! — подумав Андрій. — До чорта!

Блідість виступила на лице Андрія і він з неспокоєм оглянув ся довкола себе. З його кімнати, як і з других на тім поверху був тільки один вихід на галерію — на очах всіх.

— Я пропав! — була друга думка Андрія.

Для чоловіка в його положенню арештоване було рівнозначне з судом перед лавою присяглих, з засудом на кару смерті і зі смертю — без пощади і проволоки. Через хвилику він держав голову конвульсійно стиснену долонями. Через сю хвилику він був майже божевільний від страху. Та по хвилі промінь надії пробив ся через навалу думок, що впали на його голову. Він легко усміхнув ся. Оглянув ся довкола і побачив на припічку те, чого шукав. Се були: перо, чорнило і папір. З силуванням спокоем він замачав перо в чорнилі і написав на папері:

„Не маю грошей, щоби заплатити свій рахунок, але я не є нечесний чоловік. Лишаю за собою в запоруку отсю шпильку, варту десять раз більше. Вибачте мені за те, що я втік перед сходом сонця, але мені було соромно.“

Відтак витягнув шпильку з кравата і поставив на папір. Зробивши се, він не то, щоби лишив двері замкненими, але відчинив їх і навіть не прикмнув, немов би так висмикнув ся ними, що забув їх примкнути. Тоді всунув ся в комин і як чоловік, що має в тім добру вправу, вважаючи, щоби не лишити ніякого сліду за собою, зачав ним лізти вгору. Точно в тім самім часі перший жандарм, якого Андрій зауважив, вийшов на поверх. За ним йшов комісар поліції а дальше другий жандарм, що був на сходах.

Андрій мав завдячити сю гостину слідуючим обставинам: Зі сходом сонця телеграф розголосив на всі сторони Парижа про його втечу. Безпроволочно поліція в цілій околиці взяла ся до пошукувань за убийником Кадеруса. Комп'єнь, місце мешканя короля і укріплене місто, заосмотрене як слід у всяких урядовців, жандармів та комісарів поліції,

взяло ся до роботи, скоро тільки прийшла телеграма, а що Готель під Дзвоном і Фляшкою був одиноким від Шапель-ан-Серваль, то природна річ, що поліція звернула там свої кроки насамперед. В додатку ще й сторожі коло громадської канцелярії, яка була в сусідстві готелю, сказали, що в ночі приїхали до готелю якісь гості. Один сторож, котрого служба кінчила ся в шестій годині рано, пригадав собі навіть, що около четвертої приїхав до готелю верхи конем якийсь молодий чоловік враз з малим хлопцем, що відтак взяв з собою його коня. Сей молодий чоловік застукав відтак в двері і увійшов до середини готелю. І на него поліція мимоволі звернула свою увагу.

Се була причина, чому комісар і жандарм справили свої кроки до дверей Андрія. Сі двері застали вони отвореними.

— Ов, ов! — сказав жандарм, старий лис, досвідчений в стратегії злочинців — се злий знак застати двері отвореними. Я волів би найти їх потрійно заригльбованими.

І справді карточка паперу на столі зі шпилькою поверх неї потверджувала, чи радше піддержувала сумну правду. Андрій втік. Однакож жандарм був занадто досвідчений, щоби повірити тільки в один доказ. Він оглянув ся довкола, оглянув ліжку, оглянув куртини, заглянув у всі сховки і на-конець спинив ся коло комина. Андрій був осторожний, щоби не лишити сліду в попелі, та все таки комин був одним з виходів з сеї кімнати на двір, а в таких відносинах треба було розслідити кожний вихід. Бригадіер післав за соломою і наповнивши нею піч, підпалив її.

Затріщав вогонь і дим пішов в гору, як клуби пари з вулькану, однакож на долину не впав ніякий вязень, як того сподівали ся. Причина була та, що Андрій, воюючи з суспільністю від хлопячого віку, був такий досвідчений, як і жандарм, що дослужив ся вже ранги бригадіера. Він, сподіючи ся диму в комині, виліз на самий дах і приляг коло комина. Раз вже здавало ся йому, що спас ся, бо почув, як бригадіер сказав голосно до двох жандармів: „Його там нема!” Коли одначе відважив ся глянути на долину, то завважив, що жандарми замість відступити, як можна було сподівати ся по словах бригадіера, стежили за ним ще уважнійше. Андрій зрозумів, що черга на него оглянути ся уважнійше.

З його сторони був ратуш, масивний будинок з шіснай-

цятого століття. Хто небудь міг вилізти на вежу ратуша і через її вікна оглянути кожний цаль даху готелю. Андрій зрозумів, що кожної хвили може появи́ти ся в котрімсь вікні голова жандарма. Коли-ж жандарм раз його побачить, то він пропав, бо вті́чи з даху не так легко. Тому він рішив злізти на долину, але вже не тим самим комином, котрим виліз на дах, тільки другим, що провадив до якоїсь іншої кімнати.

Він подивив ся за комином, з котрого не виходив дим, а побачивши такий, побіг до него і в одній хвилі зник в нім, неспостережений ніким. Якраз в тій хвилі отворило ся одно віконце у вежі ратуша і в нім показалась голова бригадієра. Через хвилю вона гляділа нерухомо, немов яка кам'яна декорація будинку, відтак з зітхненем розчаровання голова зникла. Бригадієр, поважно і гідно, як закон, котрий він репрезентував, перейшов поміж згромаджену товпу, не відповідаючи на тисячі питань, звернені до него, і увійшов знов до готелю.

— Ну? — спитали оба жандарми.

— Га, хлопці — сказав бригадієр — розбишака мусів дійсно втечи нині́ рано, однакж ми розішлемо людей по дорогах і перешукаємо ліс, а там де́сь його найдемо.

Сторож закона заледви що висловив таку думку, коли по коритари готелю розніс ся голосний жіночий вереск і дзвінок зачав сильно дзвонити.

— Ов, а се що? — здивував ся бригадієр.

— Виглядає, що якась подорожна нетерпеливить ся — сказав господар готелю. — З котрого то числа так дзвонить?

— Число 3.

— Треба там побігти.

В ту хвилю вереск і дзвонене повторили ся.

— Е — сказав бригадієр — пождіть. Мені здає ся, що особа, котра так дзвонить, потребує чогось більше, чим звичайної обслуги. Підемо ми там з жандармом. Хто перебуває в кімнаті ч. 3?

— Якийсь молодий хлопець, що приїхав минувшої ночі поштовим возом враз зі своєю сестрою і зажадав кімнати з двома ліжками.

Дзвінок задзвонив в третє.

— Ходіть за мною, пане комісарє — сказав бригадієр і пустив ся йти.

— Чекайте хвилю — сказав господар готелю. — Число 3 має два входи, з надвору і з середини.

— Добре! — сказав бригадіер — я заопікую ся' входом з середини. Чи карабіни набиті?

— Так, пане бригадіер.

— Ти йди і стережи з надвору, а як би він хотів втікати, то стріляй. Се мусить бути якийсь немалий злочинець, як видно з телеграм.

Бригадіер, а за ним комісар зникли на сходах.

А стало ся ось що: Андрій дуже зручно зліз вже дві третині височини комина, коли посовгнула ся йому нога і він хоч старав ся задержатись обома руками, то зсунув ся на долину з далеко більшим поспіхом, чим хотів. Якби кімната була порожня, то се не зробилоб великої різниці, та на жаль вона була занята. Дві жінки спали в однім ліжку. Стук збудив їх і коли глянули в те місце, звідки походив стук, побачили чоловіка. Одна з жінок, білявка, зверещала на цілий готель; друга скочила до шнурка від дзвінка і задзвонила з цілої сили. Виглядало, що доля таки переслідує Андрія.

— На милість Божу — заговорив він, блідий і наляканий, не дивлячись, до кого говорить. — На милість Божу, не кличте сюди нікого. Ратуйте мене! Я не зроблю вам нічого злого!

— Андрій! — крикнула одна жінка.

— Евгенія! Панна Дангляр! — промовив Андрій, остовпілий.

— Ратуйте! ратуйте! — зверещала панна Армілі і вхопивши шнурок дзвінка з рук своєї товаришки, задзвонила ще сильнійше.

— Ратуйте мене! За мною шукають! — сказав Андрій, заломлюючи руки. — Змилуйте ся наді мною, не видавайте мене.

— Вже за пізно — сказала Евгенія — вже йдуть сюди.

— То сховайте мене десь. Можете сказати, що ви без причини перелякали ся. Тим відвернете їх підозріне і спасете мое жите.

Обі дівчині, притиснувши ся до себе і обвинувши прости-
рало з ліжка довкола себе, були німі на сю просьбу Відраза і всякі побоювання у них перемагали.

— Ну, нехай так буде — сказала нарешті Евгенія. — Вертай тою самою дорогою, котрою сюди дістав ся і ми нічого про тебе не скажемо.

— Ось він є! Ось він є! — крикнув голос зі сходів. — Я бачу його!

Се бригадієр, прибігши до дверей, притулив око до дірки від ключа і побачив через ню Андрія, як той стояв і просив ся.

Один сильний удар кольби кріса розбив замок в дверях. Два другі вивалили двері. Андрій побіг до других дверей, що провадили на галерію, і отворив їх, щоби вибігти ними, але там стояло два жандарми з карабінами, зверненими до него. Андрій спинив ся, кинувши ся трохи назад, блідий, з безужиточним ножем в затисненій долоні.

— Чому не втікаєш? — крикнула за ним панна Армілі, в якої перемогло милосерде враз з тим, як зменшив ся страх. — Втікай!

— Або зроби собі смерть! — відповіла Євгенія холодно.

Андрій здригнув ся і глянув на дівчину згідливо, показуючи, що його ум не був в стані зрозуміти жорстокости закона чести.

— Я мав би зробити собі смерть? — сказав, кидаючи ніж на бік. — А то чому мав би я се зробити?

— Ти сказав — відповіла панна Дангляр — що будеш засуджений на кару смерти, як найгірший злочинець.

— Ба! — сказав Андрій. — Але чоловік має ще приятелів
Бригадієр зачав йти до него з шаблею в руках.

— Не треба, не треба — заговорив Андрій — сховай шаблю, мій друже. Не треба робити таких церемоній; я піддаю ся.

І він сам наставив руки наперед, аби жандарм заложив на них ланцюшки. Дівчата гляділи перелякано на сю огидну зміну, як молодий чоловік з висшого товариства на їх очах стряс з себе шкаралупу і показав ся звичайним випадком суспільности. Андрій звернув ся до них і з імпертинентною усмішкою спитав:

— Чи не маєте що переказати своєму батькови, панно Дангляр, бо я мабуть верну до Парижа?

Євгенія закрила лице своїми долонями.

— О, го! — сказав Андрій насмішливо. — Нема чого соромити ся. Я про тебе тепер гірше не думаю, хоч ти й поїхала в слід за мною. Чи я не був майже твоїм мужем?

І представивши дівчину в сей спосіб, Андрій вийшов,

лишаючи дівчат на сором та поговорку товпи.

Годину пізнійше вони увійшли в кариту, обі убрані в жіночий стрій. Браму готелю прислонено, щоби сховати їх від людських очей, та коли двері отворено, вони були приневолені йти поміж двома рядами зацікавлених видців, котрих очи блистіли а губи шептали. Евгенія спустила фіранки в кариті, та хоч не могла бачити, то могла чути; насмішки товпи доходили до неї в кариті.

— Ох, чому світ — не пустиня? — промовила вона, кидаючись в рамена панни Армілі, а її очи блистіли таким самим родом злости, яка була в Нерона, коли він хотів, аби цілий римський світ мав тільки один карк, щоб можна було розрубати його одним ударом меча.

Слідуючого дня вони спинили ся у Фляндрійськім Готелі в Брукселі. Того самоїго вечера замкнено Андрія у в'язниці в Парижі.

РОЗДІЛ ХСІХ.

Закон.

Ми бачили, як панна Дангляр та панна Армілі спокійно довершили свою переміну і утечу; усі були занадто заняті чим иншим, аби се завважити. За банкиром, що запітнілий перед марою банкруцтва взяв ся до обмірковування ряду чисел представляючих його зобовязання, не будемо глядіти, але погляньмо за бароновою. Вона через хвилю була неначе роздавлена вагою удару, що впав на неї; відтак встала і побігла до свого звичайного дорадника, Лукіяна Дебрея.

Баронова гляділа на подруже Евгенії, як на спосіб, в котрий вона мала позбути ся опіки над нею, бо нікуди говорити, ся опіка була не без прикrostий, як взяти на увагу характер дівчини. Зрештою мати має силу над дочкою під одним услівем, — коли може стояти перед нею, як взірець мудрости та досконалости. Тимчасом пані Дангляр мусіла побоювати ся догадливости своєї дочки та впливу панни Армілі над нею. Вона нераз завважувала, як її дочка гляділа на

Дебрея з погордою, а се їй доказувало, що вона сягала своїм умом поза заслону таємничости її взаємин з міністерським секретарем. Евгенія в дійсности мала відразу до Дебрея, та не тому, що він був причиною незгоди та скандалу в домі родичів, а просто тому, що зачисляла його до класи тих двоногих сотворінь, яких грецький філософ Діоген не хотів числити до людей.

Богато людей люблять дивити ся на річи за посередництвом других. До тих людей належала й пані Дангляр. Вона поспішила до мешканя Дебрея, котрий був для неї у всякім ділі дорадником.

Дебрей був присутній при підписуваню контракту і при звязанім з тим скандалі. Відтак враз з другими гістьми утік з поспіхом і удав ся до свого клубу, де балакав зі своїми приятелями. В хвилю, коли пані Дангляр, убрана на чорно і закрита густим та довгим серпанком, ішла сходами, що провадили до апартаменту Дебрея, не зважаючи на запевнення його слуги, що його пана нема дома, Дебрей з запалом сперечав ся з одним приятелем, котрий хотів його переконати, що після тої страшної сцени, яка відбула ся, він, як приятель родини, повинен оженити ся з панною Дангляр і її двома міліонами. Дебрей боронив ся завзято, як чоловік, котрий не хоче нічого більше, як дати себе переконати, бо по правді така думка приходила й йому самому до голови; він одначе пригадував собі холод і гордовитість Евгенії і тоді прибирав зовсім оборонне становище, говорячи, що подруже є для него неможливе під кожним зглядом. Чай, гра в карти і балачка, що звичайно стає дуже цікавою в таких випадках, задержали Дебрея в клубі до першої години по півночі.

Пані Дангляр тимчасом, дрожачи з нетерпеливости, ожидала повороту Дебрея у маленькій, зеленій кімнатці, де уїїла між двома кошами цвітів, котрі сама післала йому того таки дня рано. Дебреєви треба було признати, що він сам упорядкував і поставив в воду ті цвіти так уважно, що бідна жінка могла навіть виправдувати тепер його неprisутність. Коли минуло сорок мінут по одинацятій, пані Дангляр відійшла, не могучи вже довше чекати.

До свого дому увійшла пані Дангляр так само осторожно, як Евгенія виходила з него. Тихенько вибігла сходами на

гору і з тягарем на серці увійшла до своєї кімнати, яка, як знаємо, сусідувала з кімнатою Євгенії. Стала під дверми Євгенії і надслухувала; не чуючи звідтам ніякого звуку, по-пробувала двері, хотіла подивити ся до середини. Двері були заригльовані. Пані Дангляр заключила з того, що її дочка, умучена своєю незвичайною пригодою, положила ся спати. Аби запевнити ся, закликала покоївку і спитала її, що було того вечера з панною Євгенією.

— Панна Євгенія — сказала покоївка — пішла до своєї кімнати з панною Армілі. Там вони разом пили чай і відтак сказали мені, аби я відійшла, бо вони мене вже більше не потребують.

Після сего покоївка пішла на долину і, як всі другі, думала, що дівчата є в своїй кімнаті. Пані Дангляр пішла спати без тіни підозріння. Та хоч була спокійна щодо поодиноких осіб, то не могла не думати про саму подію. Враз з тим, як її думка ставала яснійшою, подробиці підчас сцени підписування контракту зростали своїм значінем. Се був скандал над скандалами. І тоді баронова пригадала собі, як то вона не мала милосердя над бідною Маркидою, коли на ню упало нещасте через її мужа і сина.

— Євгенія — говорила собі пані Дангляр — пропала і ми так само. Коли розійде ся відомість про сей випадок, то вона покрие нас соромом, бо в таким товаристві, як наше, глум робить болючі і невилічимі рани. Що за щасте, що Бог дав Євгенії той дивний характер, котрий не раз кидав мене в дрож! А той Андрій був звичайний драб, злодій, душегуб, хоч його манери вказували, що він мав якесь виховане; його представлено світови, як багатого молодця, за котрим стояли поважані імена.

Як має вона з тої матні вимотати ся? До кого має вона вдати ся за помічу в тім прикрім положенню? Дебрей, до котрого вона поспішила з інстинктом жінки, котра йде за помічу до чоловіка, котрого любить, хоч би він її й зраджував, Дебрей може їй дати тільки раду, але її треба удати ся до когось, хто є сильніший від него. Тоді баронова пригадала собі Вієфорта. Се-ж Вієфорт казав арештувати Андрія. Се-ж Вієфорт вніс так без милосердя нещасте в її родину, немов би вони були йому зовсім чужі. Та ні, королівський прокуратор не є чоловіком без серця. Він — представник за-

кона, раб свого обов'язку, але zarazом приятель, льояльний приятель, котрий шорстко, але рішучо рубає корупцію, він не кат, тільки лікар, котрий хоче ратувати честь Данглярів від ганебного споріднення з якимсь приблудою, котрого вони хотіли представити перед світом, як свого зятя. Коли Вієфорт, приятель Данглярів, поступив так, то ніхто не буде припускати, що банкир був попередно ознайомлений, або давав себе уживати для інтриг Андрія.

Баронова роздумала собі, що поведінка Вієфорта мала на цілі їх взаїмне добро. Однакож строгість королівського прокуратора повинна на сїм спинити ся. Баронова рішила побачити його рано і коли не виможє на нїм того, щоби він занедбав свій обов'язок, як сторожа законів, то бодай випросить всяку поблажливість, яка буде можлива. Вона пригадає йому минувшину, вблагає його спомином грішних, хоч щасливих днів. Вієфорт залишить сю справу, або бодай зверне свою увагу в иншу сторону і дозволить Андрієви втечи. Дійшовши до такого заключення, вона спокійно заснула.

Встала на другий день в дев'ятій годині і не задзвонивши на покоївку, ані не давши ніякого знаку свого істнованя, убрала ся сама так само просто, як попереднього вечера, збігла на долину, вийшла з дому, дійшла до вулиці Провансу, там покликкала фіякра і казала завезти себе до дому Вієфорта.

Через послїдний місяць сей проклятий дїм виглядав, як який шпиталь для хорих на заразливї недуги. Деякі кімнати були замкнені зовсїм, віконниці отвирано тільки хвиливе, щоби впустити свіжий воздух. Тодї показувало ся у вікні перелякане лице льокая і зараз вікно знов замикало ся, а сусїди шептали до себе:

— Не знати, чи не буде нині знов якого похорону з дому королівського прокуратора?

Пані Дангляр мимоволї здрігнула ся на вид опущеного дому. Злізши з фіякра, вона підійшла до дверей дому, дрожаючи і задзвонила. Три рази дав ся чути з середини глухий, тяжкий голос дзвінка, який немов також брав участь у загальнім сумі, поки появив ся в дверях сторож, що отворив двері лише на стільки, аби можна було почути його голос. Він побачив паню, елегантну паню з висшого товариства однакож двері оставали майже замкнені.

— Ти не думаєш отворити двері? — спитала здивована баронова.

— На самий перед, пані, хто ви є?

— Хто я є? Та-ж ти мене добре знаєш.

— Ми вже тепер нікого не знаємо, пані.

— Ти мабуть збожеволів, мій друже.

— Звідки ви, пані?

— А, сего вже за багато!

— Пані, такий мій розказ, вибачте мені. Ваше ім'я?

— Баронова Дангляр. Ти бачив мене вже двацять разів.

— Можливо, пані. А тепер, чого вам треба?

— Що за чудацтво! Мушу поскаржити ся панови Вієфтортові на імпертиненцію його слуг.

— Пані, се не імпертиненція, тільки осторожність. Ніхто сюди не входить без дозволу доктора Арині, або хто не має діла до пана прокуратора.

— Ну, то я маю діло до пана прокуратора.

— Чи се пильне діло?

— Можеш того догадати ся хоч би лиш по тім, що я ще не вернула до свого фіякра. Та досить того. Ось моя картка. Занеси її до свого пана.

— Пані будуть чекати, поки я верну?

— Так, йди.

Сторож примкнув двері, лишаючи паню Дангляр на дворі. Вона одна не потребувала довго чекати. Двері вскорі отворили ся на стільки, що вона могла ними увійти і зараз знов замкнули ся. Не спускаючи її ні на хвилю зі своїх очий, сторож витягнув свиставку зі своєї кишені і свиснув. Появив ся льокай на сходах.

— Вибачте сторожеви, пані — говорив він, ідучи поперед баронової — однакож його розкази є точні і п. Вієфорт просив мене сказати вам, що він не міг з вами инакше поступати.

Баронова пішла по сходах на гору. Вона чула, як і на ню насів смуток сего дому, побільшуючи її власний смуток. Льокай, який не спускав з неї очий ані на хвилю, запровадив її до кабінету прокуратора. Хоч як була перенята пані Дангляр предметом своїх відвідин, то поведінка слуг була для неї така образлива, що вона зачала розмову від скарг на них. Однакож Вієфорт підніс голову, що була сумно опу-

щена на долину, і глянув на ню з таким сумним усміхом, що скарги завмерли на устах баронові.

— Вибачте моїм слугам — сказав він — за недовіре, за яке не можу на них негодувати. Вони самі в підозрінню і через те мусять других підозрівати.

Пані Дангляр чула вже про жах, який панував між слугами в домі Вієфорта, але якби була не побачила його на власні очі, то булаб не повірила, що він міг дійти до такого степеня.

— Ви також прибиті нещастем? — спитала.

— Так, пані — відповів прокуратор.

— Отже можете мене пожалувати?

— Щиро, пані.

— Ви розумієте, що мене тут привело?

— Ви хочете говорити про те, що стало ся у вас, чи не так?

— Так, пане. Се було страшне нещасте!

— Скажіть: пригода.

— Пригода! — крикнула баронова.

— На жаль, пані — сказав королівський прокуратор зі своїм незахитаним спокоєм — я вважаю за нещасте тільки те, що не дасть ся направити.

— То ви думаєте, що се забуде ся?

— Усе забуде ся, пані — сказав Вієфорт. — Ваша дочка віддасть ся завтра, як не нині, а коли не завтра, то за тиждень, а я не думаю, що ви можете жалувати за чоловіком, якого ви вибрали на мужа для своєї дочки.

Пані Дангляр витріщила очі на Вієфорта, остовпівши зі здивованя, що він може бути таким спокійним до безсоромности.

— Чи я прийшла до приятеля? — спитала по хвили тоном ображеної гордості.

— Ви знаєте, що ви прийшли до приятеля, пані — сказав Вієфорт, якого бліде лице при тих словах злегка запаленіло ся. Йому пригадала ся инша хвиля з їх минувшини.

— В таких разі будьте більше приступні, пане Вієфорт — сказала баронова. — Не говоріть до мене, як судія, тільки як приятель; коли я прибита горем, не кажіть мені, що я повинна бути весела.

Вієфорт поклонив ся.

— Коли чую, що хтось говорить про нещасте — сказав — то в протягу послідних місяців я попав в поганий наліг думати зараз про свої власні нещастя і тоді не можу здержати ся, аби їх не порівнувати. Отсе є причина, чому побіч моїх нещасть ваші виглядають мені на звичайні пригоди, а вам я навіть завидую у своїм прикрім положеню. Однакож се вас дразнить, отже перейдім на що инше. Ви казали, пані...

— Я прийшла спитати вас, мій друже — сказала баронова — що буде зроблено з обманцем?

— Обманець! — повторив Вієфорт — ви, пані, справді умієте одні випадки зменшувати, а другі прибільшувати. Обманець! Пан Андрій Кавальканті, чи точнійше Бенедетто, не є нічо менше, ані більше, як душегуб!

— Пане, я не буду заперечувати вірности вашої поправки, я хочу лиш сказати, що чим строгійше узброїте ся проти сего нещасного, то тим більше болючо вдарите мою родину. Забудьте його на хвильку і замість гонити за ним, позовольте йому втечи.

— Ви спізнили ся, пані. Розказ вже видано.

— Ну, то як би його арештовано — чи думаєте, що його арештують?

— Так сподію ся.

— Як би його арештовано, то я знаю, що з арешту є часом можливість утечи, чи лишите його в арешті?

Королівський прокуратор потряс головою.

— Задержте його там, бодай поки моя дочка не буде віддана.

— Неможливо, пані; справедливість має свої формальности.

— Що? Навіть для мене? — спитала баронова пів жартом, а пів серіозно.

— Для всіх! Навіть для мене між иншими — відповів Вієфорт.

— А! — вирвало ся бароновій, хоч вона зрештою не виразила своєї думки словами.

Вієфорт глянув на ню тим бистрим поглядом, котрим досліджував утаєні думки.

— Так, я знаю, що ви думаєте — промовив. — Ви маєте на думці ті страшні поголоски, які кружляють по Парижи.

що випадки смерти, які держуть мене в жалобі через послідних три місяці, не були природні.

— Я не думала про се — похопила ся панї Дангляр.

— Ні, ви думали, і справедливо думали. Ви не могли здержати ся, аби не подумати про се і не сказати собі в душі: „Ти, що слідиш за злочином так завзято, відповідж вперед, чому в твоїй хаті криють ся непокарані злочини?“

Баронова зблїдла.

— Ви думали собі так, не правда?

— Так, признаю ся.

— Я вам відповім.

Віефорт притягнув своє крісло до панї Дангляр, відтак поклав обі свої руки на стіл і більше глухим голосом, чим звичайно, промовив:

— Є злочини, що остають непокараними, бо злочинці остають невідомими і ми можемо вдарити невинного замість виновника. Коли одначе відкриє ся виновника, — тут Віефорт витягнув руку до хреста, що висів напроти него, — коли відкриє ся виновника, то живим Богу клянусь, панї, що він згине, хоч би він хто був! А тепер, після присяги, яку я зложив і якої я дотримаю, панї, чи маєте ви ще смілість просити милости для того душегуба?

— Але-ж, пане, чи певні ви, що він дійсно винен, як ви кажете?

— Слухайте; отсе є його опис: „Бенедетто, засуджений в шіснайцятім році життя на пять літ до галер за підроблюване паперів”. Надійний молодець, як бачите, — втікач з галер, а відтак душегуб.

— Хто-ж він?

— Хто знає! Якийсь волоцюга, Корсиканець.

— Ніхто до него не признає ся?

— Ніхто. Його родичі невідомі.

— А хто був той чоловік, що припровадив його з Люкки?

— Такий самий драб, як він, мабуть його спільник.

Баронова заломила руки.

— Віефорт! — закликала своїм найсолодшим голосом.

— Пробіг, пані — сказав Віефорт з такою твердістю, що аж було в ній чути шорсткість — пробіг, не просить у мене помилювання для злочинця! Хто я? Закон. Чи закон має очи, щоби глядіти на ваш смуток? Чи закон має уха, які чу-

либ ваш солодкий голос? Чи закон має пам'ять на всі ті милі спомини, які ви стараєтеся прикликати? Ні, пані. Закон дає розказ, і коли дає розказ, то бє. Ви мені скажете, що я жива людина, а не книжка з законами. Гляньте на мене, пані; гляньте довкола мене. Чи людство поводилося зі мною, як з братом? Чи люди любили мене? Чи дбали про мене? Чи виказував хтось мені те милосерде, котрого тепер у мене просите? Ні, пані; мене били, завсїгди били! Жінко, сирено*), чому так вперто держиш на мені свій чаруючий погляд, який мені пригадує, що я повинен паленіти? Так, нехай так буде. Я повинен паленіти за похибки, про котрі ти знаєш, а може й за дещо більше. Однакож хоч я сам грішив, може навіть більше, чим другі, я не чую спокою, поки не здеру маски зі свого ближнього і не найду його слабости. Я все відкривав людські слабости, більше скажу — я з радістю і triumфом відкривав ті докази людської слабости та облуди. Кожний злочинець, якого засуджу, виглядає мені на живий доказ, що я не є гидкий виїмок. Так, так, так, цілий світ є грішний, отже биймо грішність!

Вієфорт виголосив послїдні слова з горячковою злостею, яка дала його словам жорстоку вимовність.

— Однакож — сказала пані Дангляр, рішена зробити ще одну, послїдну пробу — хоч сей молодець є душегуб, то треба взяти на увагу, що він сирота, всіми покинений.

— Тим і гірше, чи там — тим і лїпше. Провидїне зробило так згори, щоби ніхто за ним не плакав.

— Але се є доптанє по слабих, пане.

— Слабі, що убивають!

— Його ганьба впаде на мій дїм.

— А як впливає смерть на мій дїм?

— О, пане — крикнула баронова — ви без милосердя для других. І я вам кажу, що ніхто колись не буде мати милосердя і над вами!

— Нехай так буде! — сказав Вієфорт, підносячи руки до неба.

— Бодай стримайте процес на кілька місяців; дайте нам час, щоби все те трохи призабулося.

— Ні, пані, — сказав Вієфорт — обжалованє є приго-

*) Старинні Греки вірували, що є богині, які своїм співом та музикою очаровували перепливаючих попри морські скали моряків; моряки скручували тоді на скали і розбивалися. Сї богині називалися сиречами.

товане. Остає ще п'ять днів часу. П'ять днів є більше, чим я потребу. Чи думаєте, що я також не тужу за забутем? Працюючи днями і ночами, я часом забуваю минувшину і тоді відчуваю той рід щастя, яке померші мусять відчувати; все таки се є ліпше, чим терпіне.

— Але, пане. Він утік. Нехай пропаде. Занедбане є провиною, яку оправдують.

— Кажу вам, що се вже за пізно. Нині раненько взято до помочи телеграф і до сего часу....

— Пане — промовив льокай, що увійшов до кімнати — драгон приніс отсю депешу від міністра внутрішніх справ.

Вієфорт вхопив лист і з поспіхом розпечатав його. Пані Дангляр дрожала з нетерпеливості. Вієфорт підскочив з радості.

— Арештований! — крикнув. — Зловлений коло Компень.

Пані Дангляр встала зі свого крісла бліда і холодна.

— Прощайте, пане! — сказала.

— Прощайте, пані! — відповів королівський прокуратор, відпроваджуючи її до дверей майже з радістю.

Відтак, вернувши до свого стола, сказав до себе, бючи рукою по листі:

— Чудесно! Я мав шахрайство, три рабунки і два підпали; потрібно було ще душегубства і ось воно є. Се буде знаменита сесія суду!

РОЗДІЛ С.

Явище.

Валентина ще не була видужала. Знеможена, вона лежала в ліжку і в ліжку вона довідалась з уст пані Вієфорт про всі дивні новини: про утечу Євгенії, про арештоване Андрія Кавальканті, чи радше Бенедетта, враз з оскарженням його о душегубство. Валентина була однаке така ослаблена, що всі ті новини майже не робили на ню вражіня. Її мозок приймав вражіня неясно, в мрачнім виді і мішав їх з уроєнями.

В день Валентина була ще с'як-так при свідомості, завдяки постійній присутності п. Ноартіє, котрий казав заносити себе до кімнати своєї внучки і наглядав за нею з батьківською дбалістю. Вієфорт також, повертаючи з Палати Справедливости, частенько проводив годину-дві зі своїм батьком та дитиною. О шестій годині Вієфорт відходив до своєї студії. В осьмій приходив др. Аріні, приносячи нічне лікарство, яке він приготував для дівчини. Тоді старого Ноартіє виносили.

Після сего лишала ся в кімнаті доглядачка, вибрана лікарем і не виходила, поки Валентина не заснула, а се було коло десятої, або одинацятій години. Сходячи на долину, вона віддавала ключі від кімнати Валентини Вієфортові, так що до кімнати хорої ніхто не міг увійти инакше, як через кімнату пані Вієфорт та малого Едварда.

Морель приходив кожного ранку до Ноартіє за відомостями про Валентину і, дивна річ, що кожного дня ставав спокійнішим. По перше тому, що хоч Валентина була ще сильно нервово подразнена, то чула ся ліпше кожного дня, а зрештою, чи-ж не сказав йому граф Монте Крісто, коли він в розпуці забіг до него, що як вона не умре в протягу двох годин, то вона вже спасена? А тут вже чотири дні пройшло і Валентина ще жила.

Нервово подразнене, про котре ми згадали, докучало Валентині навіть у сні, чи радше в стані сонности, який слідував за годинами неспання. От тоді то серед нічної тишини при слабім світлі алябастрової лямпки на коминку бачила вона, як переходили ті тіни, що висять над хорими і дрожачими крилами роздувають горячку. Раз вона бачила, немов би її мачуха грозила їй, відтак Морель простягав свої руки до неї, деколи чужі люди, як Монте Крісто, ніби навідували ся до неї; навіть меблі в тих хвилях горячки немов пересували ся. Сей стан тревав десь до третьої години рано, коли тяжкий сон сходив на дівчину і вона вже не пробуджувала ся до рана.

У вечер того дня, коли Валентина довідала ся про утечу Евгенії та арештоване Бенедетта, коли Вієфорт відійшов а так само й др. Аріні і винесено Ноартіє, думки Валентини блукали без порядку; вона то думала про своє власне положене, то про події, про які що й не чула. Вибила одинацятю година. Доглядачка, поставивши напій, приготований лі-

карем, на столику коло хорої і замкнувши двері, прислухувала ся зі страхом розмові слуг у кухні і накопичувала у своїй пам'яті страшні історії, що через три місяці були предметом бесід у передпокоях дому королівського прокуратора.

Тимчасом щось неожидане діяло ся в кімнаті, яку доглядачка так уважно замкнула. Минуло десять мінут, від коли відійшла доглядачка. Валентина, яка через послідну годину терпіла від вертаючої що ночі горячки, не могучи запанувати над своїми думками, була приневолена піддати ся подразненню, яке творило і перетворювало по черзі ті самі привиди та образи. Нічна лампа кидала свої слабкі промінї, що розкладали ся у дивні форми її схорованої уяви, коли несподівано при її блимаючїм світлі Валентина немов побачила, як двері від її бібліотеки, що були в кутку коло комина, злегенька отворили ся; вона старала ся почути, чи не скригнуть вони, але не чула нічого.

В иншу пору Валентина булаб вхопила за шовковий шнурочок від дзвінка і покликалаб помічі, але в теперішнім стані нічо її не дивувало. Її розум сказав їй, що те, що вона бачить, є тільки наслідком її горячки, а се переконане скріпляв факт, що рано не було ніяких слідів нічних привидів, які зникали з денним світлом. Ізза дверей показала ся людська постать, однакож Валентина була вже занадто знакома з такими явищами, щоби лякати ся, і тому тільки дивила ся, сподіючись пізнати Мореля. Постать підходила до ліжка, відтак спинила ся і немов надслухувала з найбільшою увагою. В ту хвилю промінь світла вдарив на лице сеї постати.

— Се не він! — сказала до себе Валентина і чекала на потверджене того, що се лиш сон. Чекала, щоб людська постать зникла і прибрала якийсь инший вид. Помимо сего помацала свій пульс, а почувши, що він бє сильно, пригадала собі, що найлучшим способом прогнання привидів є напити ся. Напій, який для неї лишав др. Арїні, зменшував горячку і спричиняв реакцію в мозку, так, що напивши ся, вона через якийсь час чула ся ліпше.

Валентина витягнула руку по склянку, однакож скоро лиш її дрожача рука піднесла ся, явище приближило ся до неї скорше, приближило ся так близько, що Валентина почувла майже його віддих на своїм лици і почувла потиснене його руки. Сим разом привид перейшов все те, що Вален-

тина доси коли небудь відчувала. Вона зачала вірити, що вона зовсім свідома і не привиджує ся їй нічо, а свідомість, що вона є панею своїх змислів, заставила її здригнути ся. Тиснене, яке вона чула, мало на ціли спинити її руку і вона поволи опустила її.

Тоді постать, від якої вона не могла відірвати своїх очей і яка виглядала більше на приятну, чим на грізну, взяла склянку і підійшовши до лямпи, піднесла її до гори, немов би хотіла переконати ся, на скільки вона прозора. Прозрачність склянки, видно, не була вдоволяюча; тоді ся особа, чи радше явище, — бо воно посувало ся так тихенько, що його ходу не було чути, — наляло собі зі склянки одну ложечку і випило.

Валентина приглядала ся тему, як задеревіла. Кождої хвилі сподівала ся, що явище зникне і появить ся щось инакше, однакж постать, замість перемінити ся в тінь, підійшла знов до Валентини і сказала здержуваним голосом:

— Тепер можна вже пити.

Валентина задрожала. Се був перший раз, що який небудь з її привидів говорив до неї живим голосом, і вона хотіла крикнути. Постать поклала палець на її уста і прошептала:

— Граф Монте Крісто!

У дівчини не лишило ся тепер вже ніякого сумніву щодо дійсности сеї сцени. Смертельно перелякана, вона витріщила очі, її руки дрожали, вона швидко підтягнула висше накривало. Присутність графа Монте Крісто в таку пору, його таємний, надзвичайний і невияснений вхід в її кімнату через стіну, се дійсно могла бути одна з неможливостей, зроджених у хорім мозку.

— Не кличте нікого. Не бійте ся — сказав граф. — Нехай не буде ані тіни підозріння, чи неспокою у вашім серці. Чоловік, що стоїть перед вами, Валентино (сим разом се не є ніякий привид), є люблячий батько і найщиріший приятель, якого ви могли уявити собі в своїх снах.

Валентина не могла відповісти. Голос, що вказував на дійсну присутність того, хто говорив до неї, перелякав її на стільки, що вона бояла ся навіть дихнути; лише очі її немов питали:

— Коли твої наміри добрі, то чого ти тут?

Здогадливість графа вгадала, що було в думці дівчини.

— Слухайте — сказав він до неї — або радше, гляньте на мене. Гляньте на моє лице. Воно більше бліде, чим звичайно, а мої очі є червоні від умучення. Я не замикав їх через чотири ночі; через чотири ночі я безнастанно стережу вас, аби вас оборонити і вратувати для Максиміліяна.

Лице Валентини запаленіло так, що навіть при слабім світлі було се видно. Імя, яке граф вимовив, усунуло всі її побоювання.

— Максиміліян! — сказала вона і так її милий був звук сего слова, що повторила його — Максиміліян! чи він вам зі всім звірив ся?

— Зі всім. Він сказав мені, що ваше жите є його житєм і я приобіцяв йому, що ви будете жити.

— Ви приобіцяли йому, що я буду жити?

— Так.

— Але, пане, ви говорили, що стережете мене і бороните. Чи ви лікар?

— Так, найліпший, якого небо може вам післати на сю пору, вірте мені.

— Ви кажете, що ви мене стерегли? — спитала Валентина змішано. — Де-ж ви були? Я вас не бачила.

Граф показав рукою на бібліотеку.

— Я був схований за тими дверми — сказав він — а вони провадять до сусідного дому, котрий я винаймив.

Валентина відвернула очі і під імпульсом гордості та встидливості сказала:

— Пане, я думаю, що ви допустили ся небувалої влізливості і те, що ви називаєте стереженем мене, виглядає більше на обиду для мене.

— Валентино — відповів граф — так воно виглядає, але стережучи вас, я дивив ся за тим, які люди до вас приходять, яку поживу вам приготовляють, які напої вам дають. І коли що виглядало мені небезпечним, я входив, як зробив се й тепер, і випорожнював вашу склянку а на місце отруї вливав вам здоровий напитек, який замість спричинити вашу смерть, як сего хтось сподівав ся, спричиняв, що ви ставали здоровші.

— Отруя! Смерть! — промовила Валентина, зачинаючи знов вірити, що все те не є дійсність, тільки плід хоробливої уяви — що ви говорите, пане?

— Тихо, моя дитино! — сказав Монте Крісто, ставлячи

знов палець на її уста. — Я сказав „отруя” і сказав „смерть”. Однакож випийте трошки сего.

Граф виняв з кишені фляшку з якимсь червоним пливом і вляв з неї кілька крапель у склянку.

— Випийте се і не пийте нічого більше сеї ночі.

Валентина сягнула рукою, та заледви діткнула ся склянки, як перелякано цофнула руку. Монте Крісто взяв склянку і випив половину. Відтак подав її Валентині. Вона усміхнулася ся і випила решту.

— О, так! — сказала. — Я пізнаю смак мого щонічного напою, котрий мене так відсвіжує і влекшує біль мого хворого мозку. Дякую вам, пане, дякую!

— Так ви й жили через послідних чотири ночі, Валентино — сказав граф. — Але як я жив? О, страшні години, які я пережив! Торттури, які я перетерпів, приглядаючи ся, як вам у склянку наливали смертоносної отруї, коли я дрожав, щоби ви не випили отруї, поки я найду нагоду її усунути!

— Пане — сказала Валентина з найбільшим переляком. — Ви кажете, що ви терпіли торттури, коли бачили, як мені наливали в склянку смертоносну отрую, однакож коли ви се бачили, то ви мусіли також бачити особу, яка се робила.

— Так.

Валентина піднесла ся в ліжку і підтягнула на свої груди, білійші від снігу, вишите полотно, ще мокре від холодного поту горячки, до якого тепер прийшов піт страху.

— Ви виділи ту особу? — спитала дівчиця ще раз.

— Так! — відповів граф другий раз.

— Те, що ви мені говорите, є страшне, пане. Ви хочете, щоби я повірила в щось неможливе. Що? щоби мене старали ся убити в домі мого батька, в моїй кімнаті, на моїм ліжку? О, пане, відійдіть! Ви мене спокушуєте. Ви кажете мені не вірити в Божу доброту! Се неможливе! Се не може бути!

— Чи ви є перші, котру вдарила ся рука? Чи ви не бачили, як падали по черзі пан Сен-Меран, пані Сен-Меран, Бароа? Чи не був би упав жертвою п. Ноартіє, якби лічене, котре він побирає через послідні три роки, не неутралізувало сили отруї?

— О, Боже! — сказала Валентина. — То се є причина, чому дід казав мені в посліднім місяці пити його лікарства?

— Чи не були вони все гіркі на смак, як висушена шкірка з помаранчі?

— О, Боже, так!

— Отже се пояснює все — сказав Монте Крісто. — Він також знає, що тут хтось піддає отрую, може навіть знає, хто се є. Він укріпляв вас, свою дорогу внучку, проти отруї і завдяки тому отруя була вчаси неуспішна. Се пояснює, чому ви ще живете, а чого я перше не міг зрозуміти, коли ви чотири дні тому були отроєні отруєю, яка звичайно убиває відразу.

— Але хто-ж є той душегуб?

— Позвольте, що я поставлю вам питанє. Чи ви ніколи не бачили нікого, хто входив в ночі до вашої кімнати?

— О, так! Я часто бачила тіни, що мигали коло мене, приближали ся і зникали, але я брала се за привиди, що повставали в моїй розгорячкованій уяві. Навіть коли ви увійшли, я думала, що маю явище серед горячки, або що се сон.

— Отже ви не знаєте, хто то стараєсь зігнати вас зі світа?

— Ні — сказала Валентина — хто хотів би моєї смерти?

— Довідаєте ся про се незадовго — відповів Монте Крісто, надслушуючи.

— Що говорите? — спитала Валентина, оглядаючись перелякано.

— Ви нині не маєте горячки, ні не спите, а бє північ, година, яку душегуби вибирають для своїх цїлій.

— О, Боже! — промовила Валентина, втираючи піт зі свого чола.

Північ вибила повільно і сумно. Кождий удар годинника немов бив дівчину в саме серце.

— Валентино — сказав граф — зберіть всю свою відвагу; не дозвольте, щоби серце вам било ся голосно. Не оминіть ані одного звука і удавайте, що спите. Незадовго усе побачите.

Валентина вхопила руку графа.

— Мені здає ся, що я чую шелест — сказала — уступіть ся.

— Прощайте тимчасово — відповів граф, ступаючи на пальцях до дверей бібліотеки і усміхаючи ся так сумно, але так по батьківськи, що серце молодой дівчини наповнило ся вдячністю.

Поки замкнув за собою двері, він обернув ся ще раз і сказав:

— Анї руху, анї слова. Нехай думає, що спите, бо можете бути убиті, поки я буду мати спромогу стати вам до помочи.

З тою страшною пересторогою граф зник за дверми, які без шелесту замкнули ся за ним.

РОЗДІЛ СІ.

Гадюка.

Валентина остала сама. Два инші годинники, що йшли пізнійше, вибили північ в свою чергу. Після сего крім стукоту деяких возів на вулиці усе було тихо. Валентина звернула увагу на годинник у своїй кімнаті, який вибивав секунди. Вона зачала їх числити, завважуючи, що вони йшли далеко повільнійше, чим било ся її серце. І все ще мала сумніви. Невинна дівчина не могла зрозуміти, чому мав би хтось хотіти її смерти. З якої причини? На що? Що вона зробила, аби викликати в когось злобу?

Не було небезпеки, щоби вона заснула. Одна страшна думка крутила ся в її голові: є хтось в світі, що хотів позбавити її життя і має пробувати сего ще раз. А припустивши, що ся особа, умучена невдоволяючим діланєм отруї, попробує, як сказав Монте Крісто, ножа, жах її обняв, що буде, як граф не буде міг поспішити їй на поміч на час? Що, як се вже приходить її послідна хвиля і вона вже ніколи не побачить Максиміліяна?

На сю думку, яка покрила її рівночасно смертельною блідістю і холодним потом, Валентина була вже готова вхопити за шнурочок від дзвінка і закликати помочи. Однакож представилось їй, що через двері бачить ясне око графа, те око, що жило в її пам'яті і сам спомин якого наводив на ню сором так, що вона питала себе, чи найде колись в собі на стільки вдячності, аби йому як слід відплатити ся за ту самопосвяту та доброту.

Так минуло двацять мінут, двацять віків, відтак ще

десять. Наконєць годинник вибив пів години. Якраз тоді драпанє нігтя по дверях бібліотеки поінформувало Валентину, що граф все ще вважає і перестерігає її, аби вона так само вважала. І справді з другої сторони, зі сторони кімнати Едварда Валентина немов почула, як затріщала підлога. Вона слухала уважно та заперла в собі дух, що мало не вдусила ся. Замок обернув ся, двері тихенько отворили ся. Валентина була піднесла ся на лікті і мала заледви час опустити ся на подушку та заслонити собі рукою очи. Дрожачи з переляку, чекала, а серце било їй, як молотом.

Хтось підійшов до ліжка і розтягнув куртини. Валентина зібрала всі свої сили і зачала дихати з тою правильністю, що означає спокійний сон.

— Валентино! — закликав хтось шепотом.

Дівчині задрожало серце, але вона не відповіла нічого.

— Валентино! — повторив голос.

Було тихо. Валентина обіцяла не будити ся. По хвилі почула Валентина, як майже без шелесту вляв хтось якийсь плин у склянку, котру вона що й но випорожнила. Тоді вона попробувала отворити повіки і глянути попід закинену до гори руку. Вона побачила жінку у білій нічній сорочці, як наливала щось у склянку з подовгастої тоненької фляшечки. На ту хвилю Валентина мусіла або задержати віддих, або трошки порушити ся, бо жінка задрожала, спинила ся і похилила ся над ліжко, щоби ліпше впевнити ся, чи Валентина спить. Се була пані Вієфорт!

Пізнавши свою мачуху, Валентина не могла здержати ся, щоб не здрігнути ся і від сего потрясло ся ліжко. Пані Вієфорт в ту мить відступила назад під стіну і там закрита куртинами ліжка мовчки й уважно слідила найлекші рухи Валентини. Послідна памятала страшну пересторогу Монте Кріста.

Вона представила собі, що рука, яка не держала флящини, стискала довгий, острий ніж. Тоді збираючи всі свої оставші сили, вона силувала себе замкнути очи, однакож ся проста задача, яку звичайно так легенько можна здійснити, стала в ту хвилю майже неможливою, так дуже цікавість не позволяла очам замкнути ся і не довідати ся цілої правди.

Пані Вієфорт, одначе, дала себе успокоїти мовчанкою, котру переривав тільки правильний віддих Валентини. Вона знов простягнула руку і на-пів схована за куртинами нако-

нець виляла решту плин у фляшечки у склянку. Після сего відійшла так тихенько, що Валентина навіть не завважила, коли властиво вона зникла.

Не можна описати почувань, які переживала Валентина через кілька тих мінут, коли пані Вієфорт була в її кімнаті. Драпане в двері бібліотеки пробудило дівчину зі стану отупіння, в який вона попала, а який доходив майже до непритомности. Вона з трудом підняла голову. Двері бібліотеки знов порушилися без шелесту і появився граф Монте Кристо.

— Ну — сказав — чи ще маєте сумніви?

— О, мій Боже — шептала дівчина.

— Ви бачили?

— На жаль.

— І пізнали?

Валентина тяжко зітхнула.

— Так — сказала — я бачила, але не можу повірити!

— Отже волієте вмерти і бути причиною смерті Максиміліяна?

— Мій Боже! мій Боже! — повторяла дівчина в розпуці.

— Чи не моглаб я якось видістатися з сего дому? Чи не моглаб я якось втечи?

— Валентино, рука, що грозить вам тепер, буде вас переслідувати скрізь; ваші слуги будуть давати ся підкупляти золотом і смерть буде підходити до вас у всякім перебраню. Ви будете находити її у воді, котру будете пити з жерела, у овочі, який будете зривати з дерева.

— Та чи не сказали ви, що осторожність мого ласкавого діда знеутралізувала отрую?

— Так, але не сильну дозу. Скількисть отруї можна побільшити, або змінити її рід.

Граф взяв склянку і підніс її до уст.

— Се вже й зроблено — сказав. — Се вже не бруцина, тільки звичайний наркотик! Можу пізнати його по запаху алькоголю, в котрім його розведено. Якби ви випили те, що пані Вієфорт вляла у вашу склянку, Валентино, — Валентино, ви пересталиб жити!

— Але-ж — запитала дівчина — за що мене так переслідують?

— Чому? Ви такі щирі, такі добрі, так не підозріваєте нікого, що не можете сего зрозуміти.

— Я нічого злого їй не зробила.

— Але ви багаті, Валентино. Ви маєте двіста тисяч лірів на рік і ви є перепону до того, щоби її син дістав сі двіста тисяч лірів.

— Як-же се? Мое майно не від неї, я одідичила його від своїх рідних.

— Вже-ж, що так. Се й причина, чому маркіз і маркіза Сен-Меран погибли; се є причина, чому п. Ноартіе був засуджений на смерть того самого дня, коли записав вам свою спадщину; се є причина, чому тепер з черги ви маєте умерти. Причиною є те, що тоді ваш батько унаслідить вашу спадщину а по нїм вона дістане ся вашому братови, його одинокому синові.

— Едвард! Бідна дитина! То всі ті злочини діють ся на його рахунок?

— А! Тепер вже зачинаєте розуміти?

— О, Боже! Не дай, щоби він за те все мав відпокутувати!

— Валентино, ви ангел!

— Але чому мому дідови дозволяє вона тепер дальше жити?

— Вона, видно, передумала, що як ви умрете, то майно природно перейде на вашого брата, хіба що він був би спеціально видідичений. Коли злочин виглядає на безпотрібний, то нерозумно його dokonувати.

— Та чи можливо се, щоби сю страшну комбінацію злочинів придумала жінка?

— Не пригадуєте собі в альтані Почтового Готелю в Перузї чоловіка в довгім вовнянім плащі, котрого ваша матуха випитувала про акву-тофану? Отже вже тоді се пекольний проєкт дозрівав в її мозку.

— А, справді, пане — сказала дівчина, купаючи ся в сльозах. — Я вже бачу, що я засуджена на смерть!

— Ні, Валентино, бо я предвидів всі ті пляни. Ваш ворог поборений, бо ми його знаємо. Ні, ви будете жити, Валентино; будете жити, щоби уживати щастя і щоби наділяти щастем друге благородне серце. Однакож щоби се могло здійснити ся, ви мусите мати довіре до мене.

— Розкажуйте мені, пане. Що маю робити?

— Мусите на сліпо прийняти те, що я вам дам.

— О, Бог мені свідком — промовила Валентина — що якби я була сама, то я волїлаб смерть, чим жите.

— Мусите не вірити нікому, навіть своєму батькови.

— Мій батько не є замішаний у сей страшний заговор, правда, пане? — спитала Валентина, заломлюючи руки.

— Ні, а все-ж таки ваш батько, чоловік призвичаєний до оскаржування в суді, повинен був знати, що всі ті випадки смерти не приходили природно. Він повинен був стерегти вас, він повинен був бути на моїм місці, він повинен був випорожнювати сю склянку, він повинен був стати проти душегубки, як мара проти мари!

— Пане — сказала Валентина — я зроблю усе, що потрібно, аби жити, бо є дві особи, котрих жите залежить від мого життя — мій дід і Максиміліян.

— Я буду мати над ними око так само, як над вами.

— Добре, пане, робіть зі мною, що хочете — сказала Валентина а відтак додала тихим голосом: — О, Боже, що зі мною стане ся?

— Щоб не стало ся, Валентино, ви не бійте ся. Хоч будете чути біль, хоч втратите зір, слух, дотик, не бійте ся нічого. Хоч би ви мали пробудити ся і не знали, де ви є, то все одно не бійте ся, навіть якби ви найшли себе в домовині. Ви тоді лише подумайте собі: „В сю хвилю приятель, батько, що жие для мого щастя і для Максиміліянового, уважає на мене!”

— О, Боже, яка страшна крайність!

— Валентино, чи волієте радше зробити донос на свою мачуху?

— Я волілаб радше згинуту сто разів, так, згинуту!

— О, ні, ви не умрете, однакож ви приобіцяйте мені, що щоб не стало ся, ви не будете піддавати ся перелякови та жалеві, але будете мати надію.

— Я буду думати про Максиміліяна!

— Ти моя рідна, найдорозша дитина, Валентино! Я один можу тебе спасти і я се зроблю!

Валентина в сій страшній хвилі стиснула свої руки, бо відчувала, що прийшла хвиля, коли треба відваги; вона зачала молити ся. Серед того вона забула, що її білі рамена не прикриті нічим більше, як її довгим волосем і що бите її серця можна було обсервувати через коронку її нічної сорочки.

Монте Крісто делікатно підтягнув простирало і закрив її до горла, говорячи з батьківським усміхом:

— Моя дитино, вір в мою відданість тобі так само, як віриш в доброту Бога і любов Максиміліяна.

З тим він витягнув з кишенки у камізельці маленьку емеральдову скринку, підніс її золоте віко і винявши пігулку, може величини гороху, поставив її в руку Валентини. Валентина взяла пігулку і гляділа уважно на графа. На лиці її неустрашимого сторожа відбивала ся божеська повага і сила. Вона очевидно питала його своїми очима.

— Так — відповів він на се німе питане.

Валентина понесла пігулку до своїх уст і пілкнула її.

— А тепер, моя люба дитино, прощай тимчасово. Я піду і постараю ся трохи заснути, бо ти вже спасена.

— Йдіть — сказала Валентина. — Щоб не стало ся, я обіцяю, що не буду бояти ся.

Монте Крісто через якийсь час держав свої очі на дівчині, яка поволи западала в сон, підпадаючи під впливи наркотику, який він її дав. Відтак взяв склянку, вилив з неї три чверти її поємности в вогнище, щоби виглядало, що Валентина се випила, і поставив склянку назад на стіл. Після того зник, кинувши на пращане ще один погляд на Валентину, яка спала з вірою і невинністю ангела, що положив ся у ніг Господа.

РОЗДІЛ СІІ.

Валентина.

Нічне світло горіло дальше на коминку, вичерпуючи послідні каплі оливи, пливаючі на поверхні води. Послідні його мигання нагадували послідні хвилі людського життя. Сумний сумрак приляг ліжку та фіранки довкола сплячої дівчини. Увесь гамір на вулицях затих, тишина переймала страхом.

В таку хвилю отворили ся двері від кімнати Едварда і в них появило ся лице пані Вієфорт. Вона прийшла подивити ся на наслідки напою, котрий лишила коло хорої. Спи-

нила ся у дверях, послухала хвильку, чи не чути якого шелесту, глянула на пригасаюче світло лямпи і приступила до стола, щоби побачити, чи склянка коло Валентини випорожнена. Склянка була випорожнена до четвертини. Панї Вієфорт виляла решту у попіл і помішала його, щоби ліпше затерти слід, відтак осторожно виполокала склянку, втерла хустинкою і поставила назад на столик.

Як би хто був тоді поглянув в кімнату, був би побачив, з яким ваганем панї Вієфорт приближила ся до ліжка і уважно глянула на Валентину. Слабке світло, гробова тишина, сумні думки, викликувані хвилею, а ще більше її власною совістю, все те зложило ся на витворене почуття жаху. Труїтелька не мала відваги оглянути своє діло. Наконєць зібрала свою відвагу, піднесла куртину і зігнувши ся над подушкою, довго дивила ся дуже уважно на Валентину.

Не видно було слідів віддиху. Через напів замкнені губи не добував ся віддих, білі губи не дрожали вже, очи немов заплили якоюсь синявою мракою, а довгі чорні вії відбивали від лица, білого як віск. Панї Вієфорт дивила ся якийсь час на се лице таке вражаюче навіть в своїй мертвоті, — відтак відважила ся підняти простирало і притиснути руку до серця дівчини. Груди були холодні і нерухомі. Вона чула біте пульса тільки у власній руці і сіпнула руку до себе з перестрахом.

Одна рука Валентини звисала з ліжка, гарна рука, яка від рамени до долонї виглядала, як виточена скульптором, однакж рамя було неначе трошки викривлене судорогом і сама рука так делікатно уформована, була оперта заде-ревілими, розпростертими пальцями на побічну ліжка. Нігті зачинали вже синіти. Панї Вієфорт не мала вже більше ніяких сумнівів, — вже було по всьому, вона виконала послідну страшну задачу, яку мала виконати.

Нічо більше не оставало їй до роботи в тій кімнаті, отже труїтелька вийшла на пальцях, немов би бояла ся почути шелест своїх власних кроків. Та поки вийшла, поглянула ще раз поміж куїтини на лице Валентини; образ смерти має якусь дивну притягаючу силу, як довго в нїм є тільки таємничість, а не прийшла ще відраза. Якраз на ту хвилю лямпа зашипіла; се злякало паню Вієфорт, вона здрігнула ся і опустила куртину. Рівночасно світло згасло і страшна пільма

запанувала в кімнаті, а годинник вибив пів до пятої. Дрожачи, труїтелька намацала двері і серед страху добила ся до своєї кімнати.

Темнота тревала ще дві годині. Відтак поступенно зачало через віконниці пробивати ся денне світло, поки на-конець показали ся предмети в кімнаті. На ту пору дав ся чути кашель доглядачки на сходах і в кімнату увійшла жінка з горнятком в руці. Для батька, або любовника вистарчи-лоб було глянути один раз на Валентину, щоби зрозуміти, що вона вмерла. Для наймленої жінки вона виглядала тільки на сплячу.

— Добре — сказала доглядачка, приближивши ся до столика. — Вона випила трохи лікарства; дві третині склян-ки — порожні.

Після сего вона обернула ся до огнища і розпалила. І хоч тільки що й не встала з ліжка, не могла оперти ся по-кусі, аби не подрімати трошки, поки Валентина пробудить ся. Вона усіла у фотель та замкнула очі. Пробудило її те, що годинник бив осьму годину.

Здивована, що хора так довго спить і що її рука доси звисає з ліжка, доглядачка приступила ближше до Вален-тини і аж тепер завважила, що її губи побіліли. Хотіла під-нести її руку, але рука була застигла. Доперва тоді догля-дачка зрозуміла, в чім річ, і крикнула:

— Ратуйте! Ратуйте!

— Що стало ся? — спитав доктор Аріні, йдучи схода-ми до гори. Се була звичайна пора його візити у хорої.

— Що стало ся? — спитав Вієфорт, вибігаючи зі своєї кімнати. — Ви чули, доктор, як хтось взивав ратунку?

— Так, так — відповів доктор. — Крик був з кімнати Валентини.

Слуги, що були на тім самім поверсі, повибігали також і поспішили до кімнати Валентини, а побачивши її на ліжку бліду і нерухому, попідносили руки до гори і стояли, як задеревілі.

— Закличте паню Вієфорт! Збудіть її! — крикнув ко-ролівський прокуратор перед дверми кімнати Валентини, стративши нагло відвагу увійти до середини.

Однаке ніхто зі слуг не рушив ся. Вони приглядали ся, як доктор Аріні прибіг до Валентини і підніс її.

— Що? І вона також! — сказав Аріні до себе, отускаю-

чи Валентину назад на ліжку. — О, мій Боже! Мій Боже, коли вже твій терпець урве ся?

В ту хвилину увійшов вже й Вієфорт у кімнату.

— Що ви сказали, доктор? — спитав смертельно переляканий.

— Я кажу, що Валентина умерла! — відповів лікар зі страшним спокоєм.

Вієфорт заточив ся, упав на коліна і сховав своє лице в простиралі ліжка. Служба повисувала ся з кімнати. Чути було, як слуги бігали сходами на долину та довгим коритарем. Відтак чути було рух на подвір'ю. Наконєць в домі запанувала гробова мовчанка. Всі слуги до одного втікли з проклятого дому.

Доперва тоді пані Вієфорт у легкій нагортці поверх нічної сорочки відсунула на бік куртину при дверях і так спинала ся на порозі, немов би питаючи, що стало ся. При сім старала ся викликати непослушні сльози, щоби появили ся в очах. Нагло поступила, чи радше скочила наперед, простягнувши руки до столика.

Вона побачила, що доктор Аріні з заінтересованем оглядав склянку, яку, — вона була певна сего, — вона в ночі була випорожнила. Склянка була тепер до третини наповнена, якраз так, як була тоді, коли їй пригадало ся, що вона її випорожнила у попіл. Колиб Валентина була тепер встала перед нею, се не булоб її так налякало.

Напій у склянці був дійсно тої самої краски, як той, що вона вляла Валентині у склянку і що Валентина випила. Се була справді та сама отруя, котра не могла обманути очий доктора Аріні і через те він так уважно тепер її оглядав. Се було без сумніву якесь чудо, котре Бог допустив на те, аби помимо всіх її заходів, щоб не лишив ся слід, остав доказ на виявлене її злочину.

Все те мигнуло в думці пані Вієфорт і вона немов застигла підчас свого скоку до столика. Вієфорт, укривши своє лице в простиралі ліжка, не бачив нічого. Доктор Аріні удавав також, що нічого поза склянкою не бачить. Він підійшов до вікна, щоби ліпше оглянути, що було в склянці, і вмовивши в склянці палець, попробував язиком, як то смакує.

— Ага! — сказав. — Тут вже не бруцини уживають. Ану, побачимо, що се є.

Він побіг до одної шафки в кімнаті Валентини, яку пе-

ремінено в домашню аптику. Звідтам взяв маленьку фляшечку азотної кислоти і капнув крапельку у напій, який за раз змінив краску на червону, як кров.

— А! — скрикнув Аріні голосом, в котрім був змішаний ляк судії, що доходить до страшної правди, з радістю студента, що розв'язує трудну загадку.

Пані Віефорт була приголомшена. Її очі вперед блиснули, відтак затемніли. Вона заточила ся до дверей і зникла за ними. За хвилику дав ся чути далекий стук тіла, що упало на підлогу, однакож ніхто не звертав на се уваги. Доглядачка приглядала ся зі страхом хемічній аналізі, Віефорт був далі затоплений у своїм смутку. Один доктор Аріні слідив очима за панею Віефорт і бачив її наглу утечу.

Він відтягнув на бік куртину, що заслонювала вхід до кімнати Едварда і, поглянувши до кімнати пані Віефорт, побачив на підлозі лежачу постать.

— Підіть на поміч пані Віефорт — сказав до доглядачки. — Вона мабуть хора.

— Але панна Віефорт... — вистогнала доглядачка.

— Панна Віефорт не потребує вже ніякої помочі — сказав лікар. — Вона вмерла.

— Вмерла! Вмерла! — застогнав Віефорт в пароксизмі жалю, що був тим страшніший, що виходив із його зелізного серця.

— Вмерла, кажете? — крикнув третій голос. — Хто каже, що Валентина вмерла?

Оба чоловіки обернули ся і побачили в дверях Мореля, блілого, страшного.

Стало ся ось що: В свою звичайну пору Морель ставив ся коло малих дверей, що провадили до кімнати Ноартіе. Проти звичаю, сї двері стояли отвором. Не маючи потреби дзвонити, він увійшов. Через хвилику стояв на коритари, сподіючи ся, що явить ся слуга, який запровадить його до п. Ноартіе. Ніякі слуги не показували ся, бо як знаємо, всі вони повтікали. Морель не мав ніякої спеціальної причини до неспокою. Чи-ж не обіцяв йому граф Монте Крісто, що Валентина буде жити? А до сего часу він завсїгди дотримував свого слова. Кождої ночі він подавав йому відомости, котрі на другий день рано Ноартіе потверджував.

Все таки ся незвичайна тишина стала йому дивною. Він закликав слугу раз, другий і третій. Ніякої відповіді. Тоді

постановив пійти на гору. Кімната Ноартіє була отворена, як і другі. Перша річ, яку він побачив, було те, що паралітик сидів на своїм кріслі на звичайнім місці, однакж в його очах було видно страшний переляк, який ще степенувала смертельна блідість, що виступила на його лице.

— Як маєте ся, пане? — спитав Морель не без маленького занепокоєня.

— Добре! — відповів старий, примикаючи свої очи, однакж з його лица було видно зростаюче занепокоєне.

— Ви щось задумані, пане — говорив дальше Морель. — Ви мабуть чогось хочете. Чи маю покликати якого слугу?

— Так — відповів Ноартіє.

Морель потягнув за шнурок від дзвінка, та хоч мало не урвав шнурка, ніхто не відповів на дзвоненє. Морель глянув знов на Ноартіє. Блідість і неспокій на його лиці збільшили ся ще більше.

— О! — сказав невдоволено Морель. — Чому вони не приходять? Чи хтось захорював?

Очи Ноартіє виглядали так, як би мали вискочити зі своїх ямок.

— Що стало ся? Ви мене перелякали. Валентина! Валентина!

— Так, так — давав знаки Ноартіє.

Максиміліян хотів щось сказати, але не міг добути з себе голосу. Він заточив ся і спер ся об стіну. Відтак показав на двері.

— Так, так, так! — давав дальше знаки паралітик.

Максиміліян побіг до гори сходами, підчас коли очи Ноартіє немов говорили: „Скорше, скорше, скорше!”

За мінуту Максиміліян оглянув кілька кімнат, аж дійшов до кімнати Валентини. Не було потрібно отвирати двері, вони були отворені. Насамперед він зачув хлипанє. Відтак побачив, як через мраку, особу, убрану на чорно; вона клячала, оперши голову на біле ліжко. Страшний жах обіймив його. І тоді якраз він почув голос: „Вона вмерла!”, на що другий голос відповів, як відгомін: „Вмерла, вмерла!”

РОЗДІЛ СШ.

Максиміліян.

Вієфорт встав, засоромлений, що хтось застав його під час нападу жалю. За двацять п'ять літ свого урядовання він навчився ховати від людей свої почування. Він оглянув себе блудним оком і побачив Мореля.

— Хто ви є, пане — спитав — що забуваєте, що в дім, у який загостила смерть, не можна так входити? Ідьте собі геть, пане, ідьте!

Однакож Морель оставав без руху. Він не міг відорвати очей від помервлого ліжка та блілого лица дівчини, що лежала на ній.

— Ідьте! Чи не чуєте? — сказав піднесеним голосом Вієфорт, а Аріні зробив крок вперед, щоби його випроводити.

Максиміліян дивився через хвилю тупо на помершу, таким самим поглядом обвів кімнату, відтак глянув на двох чоловіків. Отворив уста, аби щось сказати, однакож не міг добути з себе слова, хоч в голові мав цілий натовп думок, а відтак підніс руки і втопив свої пальці у буйнім волоссю в такий спосіб, що Вієфорт і Аріні глянули по собі, говорячи один одному своїм поглядом:

— Се якийсь божевільний!

За яких п'ять мінут сходи застогнали під незвичайним тягаром. Морель надлюдською силою двигав на гору крісло зі спараліжованим Ноартіє. Коли виніс його на гору, поставив на підлогу і скоро засунув його в кімнату Валентини. Все те робив він з силою, що зростає в десятикратне через його зворушене. Однакож найстрашнішим видовищем було се, коли Ноартіє присував до ліжка, посуваний Максиміліяном. Його лице виражало всі почування, його очі говорили за всі інші змисли. Се бліде лице і огнисті очі виглядали Вієфортів, як який страшний привид. Кожного разу, коли йому приходилося сходитися з батьком, мусіло статися щось страшного. .

— Бачите, що вони зробили! — крикнув Морель, опер-

ши ся одною рукою на крісло Ноартіє, а другою показуючи на Валентину. — Бачите, тату, бачите!

Вієфорт відступив назад і глядів, як остовпілий на молодого чоловіка, майже незнакогого, котрий кликав Ноартіє своїм батьком. В сю хвилю майже ціла душа старого немов була сконцентрована в його очах, що заплили кровю. Жили на його шиї потовстіли, лице та чоло посиніло, як би мав напад епілепсії. Нічо не бракувало для виявлення болю, що обхопив ціле його ество, крім крику, який добував ся з усіх клітин його тіла, крик страшний своєю мовчанкою.

Аріні кинув ся до старого і дав йому понюхати щось сильного.

— Пане! — крикнув Морель, вхопивши спітнілу руку паралітика — вони питають мене, хто я є і яке право маю я тут бути. О, ви се знаєте, скажіть їм, скажіть їм!

Хлипане здавило голос Максиміліяна.

Щодо старого Ноартіє, то його груди ходила, немов би він дусив ся. Можна було думати, що він перебуває передсмертні муки. Наконєць сльози блиснули в його очах.

— Скажіть їм — говорив дальше Морель захриплим голосом — скажіть їм, що я був її нареченим. Скажіть їм, що вона була моєю судженою, моєю одинокою любовю на сій землі. Скажіть їм, о, скажіть їм, що сей труп належить до мене.

Максиміліян, що представляв зломану сильну будівлю, упав на коліна перед ліжком, яке його пальці зловили з конвульсійною енергією. Аріні, не могучи довше дивити ся на його розпуку, відвернув ся на бік, а Вієфорт, не чекаючи на дальші пояснення, притягнений до него непереможним магнетизмом, що притягає нас до тих, котрі любили тих за якими ми жалуємо простягнув свою руку до Максиміліяна. Та Морель не бачив нічого. Він вхопив холодну руку Валентини, і не могучи плакати, стогнав, кусаючи простирало.

Через якийсь час нічого не було чути в тій кімнаті крім хлипаня, уриваних слів і молитви. Та понад все чути було захриплий, вибухаючий віддих Ноартіє, немов би з кожним віддихом уривала ся якась пружина життя в його грудях. Наконєць Вієфорт, що найбільше з усіх панував над собою, сказав:

— Пане! — Се сказав він до Максиміліяна. — Ви кажете, що ви любили Валентину, що ви були заручені з нею. Я ні-

чого не знаю про сі заручини, про сю любов, однакж, як її батько, прощаю вам, бо бачу, що ваш жаль є дійсний і глибокий. Крім сего мій власний жаль є завеликий, щоби в моїм серці було ще місце на гнів. Однакж ви бачите, що ангел, на якого ви надіяли ся, опустив сю землю. Вона не має вже нічого більше з втішуванем мужеського серця, бо вона в теперішню хвилю втішує Господа Бога. Отже попращайте ся, пане, послідний раз з її сумними останками. Стисніть ще раз ту руку, котру ви сподівали ся взяти за свою, і розлучіть ся з нею на віки. Валентина потребує тепер вже тільки священика, щоби поблагословив її до гробу.

— Ні, милите ся, пане — відповів Морель, підносячи одно коліно, підчас коли його серце стиснув ще сильніший біль, який доси відчував. — Ви милите ся. Коли Валентина померла, то тепер вона потребує не тільки священика, але й мстителя. Ви, пане Вієфорт, посилайте за священиком, я буду мстителем.

— Що ви хочете сказати, пане? — спитав Вієфорт, задрожавши перед новим вибухом божевіля у Мореля.

— Хочу вам сказати, пане, що в вашім тілі є дві особи. Батько вже досить нажалував ся, нехай тепер королівський прокуратор зробить свій обовязок.

Очи Ноартіє заблистіли. Доктор Аріні приступив ближше.

— Панове — сказав Морель, відчитуючи думки присутних — я знаю, що говорю і ви так само, як я, знаєте, що хочу сказати. Валентину отроєно!

Вієфорт мовчки опустив голову, Аріні приступив ще ближше, Ноартіє сказав своїми очима: „Так!”

— І ви знаєте, панове — говорив дальше Морель — що в сих днях ніхто не може зійти з сего світа через насильство, щоби хтось не поробив допитів про причини його зникнення, тимбільше коли се ходить о молоду, хорошу і таку милу дівчину, як Валентина. Пане королівський прокураторе — говорив Морель, підносячи свій голос — на милосерде тут нема місця. Я тверджу, що тут став ся злочин, ваша річ є тепер найти душегуба!

Невблагані очи молодця дивили ся питаючо на Вієфорта, який зі своєї сторони кидав очима то на свого батька то на лікаря. Однакж замість добачити в них симпатію, видів лише таку саму рішучість, як в Максиміліяна.

— Так! — давав знак Ноартіє.

— Безумовно — шепнув Аріні.

— Пане — сказав Вієфорт, стараючись побороти потрійне обвинувачене і своє власне зворушене. — Пане, ви милите ся. Тут ніхто не dokonує злочинів. Мене доля прибила, Бог мене випробовує. Се є дійсно страшне, але душегубства тут нема.

Очи Ноартіє запалали злістю. Доктор Аріні отворив уста, щоб говорити. Та Морель простягнув руку і дав знак, щоби він мовчав.

— А я вам кажу, що тут dokonують ся душегубства — говорив Морель, якого голос хоч притих, то не стратив своєї грізности. — Я кажу вам, що се четверта жертва в протягу послідних чотирох місяців. Я кажу вам, що було намагане отруїти Валентину чотири дні тому, однакож воно не вдало ся через острожність п. Ноартіє. Я кажу вам, що або дозу отруї подвоєно, або змінено отрую і що сим разом замах вдав ся. І я кажу, що ви про все те знаєте так само добре, як і я, бо отсей пан перестерігав вас як лікар і як приятель.

— О, ви маячите, пане! — сказав Вієфорт, стараючись розпучливо вимотати ся з сільця, в яке попав.

— Я маячу? — відповів Морель. — Добре, то я звертаю ся до самого доктора Аріні. Спитайте його, пане, чи він пам'ятає слова, які вимовив в огороді сего дому в ніч смерти пані Сен-Меран. Ви думали, що ви були самі в огороді і ви говорили свобідно про сю трагічну смерть; на скільки я пригадую собі сю розмову, то фатальність, про котру говорите, і Бог, котрого несправедливо обвинувачуєте, винні хіба за одно, за створене виновника смерти Валентини.

Вієфорт і Аріні глянули один на одного.

— Так, так — говорив дальше Морель — пригадайте собі ту сцену. Слова, про котрі ви думали, що вони загубили ся в нічній п'їтмі, донесли ся до моїх ух. І я, будучи свідком каригідної поблажливости п. Вієфорта в справі, де ходило о його найблизших свояків, повинен був донести на него перед власти. **Тоді я був би не став співвиновником твоєї смерти, моя солодка, мила Валентино!** Однакож співвиновник стане тепер мстителем. Се четверте душегубство є ясне для всіх і коли твій батько покидає тебе, Валентино, то я — присягаю тобі — найду душегуба.

Послідні слова задушило ридане в устах Мореля, його

груди зачали хвилювати і сльози, що так довго бунтували ся, полили ся струєю з його очий. Ридаючи, він знов упав на коліна при ліжку.

Тоді заговорив доктор Арині.

— Я також — сказав він — приєдную ся до домагання п. Мореля, щоби задоситьучинити справедливости за злочин. Мое серце бунтує ся проти думки, щоб я покривав душегубства своєю трусливою виrozumілістю.

— О, милосерний Боже! — шепнув Вієфорт.

Морель підняв голову і глянув в очи Ноартіє, що блистіли незвичайним блеском.

— Чекайте — сказав — п. Ноартіє хоче щось сказати.

— Так — дав знак Ноартіє, якого погляд був тим страшніший, що всі його сили були зібрані в очах.

— Ви знаєте, хто є душегуб? — спитав Морель.

— Так — відповів Ноартіє.

— І ви нам покажете його? — крикнув Максиміліян. — Слухайте, доктор Арині, слухайте!

Ноартіє глянув сумно на нещасного Мореля і тим звернув на себе його увагу. Притягнувши в сей спосіб його очи до своїх, він глипнув на двері.

— Ви може хочете, щоби я вийшов? — спитав Морель з жалем.

— Так — відповів Ноартіє.

— О, пане, змилосердїть ся наді мною!

Очи старого були дальше звернені на двері.

— Так бодай, чи можу ще вернути ся? — спитав Морель.

— Так.

— Чи маю вийти я сам?

— Ні.

— Кого-ж маю взяти з собою, пана королївського прокуратора?

— Ні.

— Доктора?

— Так.

— Ви хочете остати самі з п. Вієфортом?

— Так.

— Але чи він буде вас розуміти?

— Так.

— О! — сказав Вієфорт майже весело, вдоволений тим, що розмова має бути в чотири очи. — О, будьте спокійні,

я можу порозуміти ся зі своїм батьком.

Доктор Аріні взяв Мореля попід руку і випровадив його з кімнати.

В будинку панувало щось більше, чим мовчанка смерти. По якій чверти години дав ся чути непевний хід і в дверях кімнати, де чекали доктор і Морель, показав ся Вієфорт.

— Можете увійти — сказав він і запровадив їх знов до кімнати Валентини.

Морель глядів уважно на Вієфорта. Його лице було бліде, піт стікав з його чола, в пальцях він держав останки пера, яке пірвав на кусники.

— Панове — сказав він хрипким голосом — дайте мені слово чести, що ся страшна тайна остане на завсідги схована між нами!

Доктор і Морель здивовано здригнули ся.

— Я вас прошу... — говорив Вієфорт дальше.

— Але-ж — промовив Морель — виновник, душегуб...

— Не лякайте ся, пане. Справедливість буде заспокоєна — сказав Вієфорт. — Мій батько виявив мені імя виновника. Мій батько бажає пімсти так само, як ви, однакож і він враз зі мною просить вас задержати тайну. Чи не так, тату?

— Так — дав Ноартіє рішучо знак.

Морель добув з себе оклик страху і здивованя.

— Пане — сказав Ноартіє, беручи Максиміліяна за руку — коли мій батько, чоловік незломної волі, просить вас о те, то лиш тому, будьте певні, що він знає, що за смерть Валентини буде страшна пімста. Чи не так, тату?

Ноартіє знов дав знак потакнення. Вієфорт говорив дальше:

— Він мене знає і я дав йому своє слово. Будьте спокійні за се, панове, що в протягу трох днів, в коротшім часі, чим справедливість сего вимагає, буде довершена пімста за смерть моєї дитини і ся пімста буде така, що найтвердше серце задрожить.

Говорячи сі слова, він заскреготав зубами і зловив безпомічну руку паралітика.

— Чи ся обіцянка буде здійснена, пане Ноартіє? — спитав Морель, коли доктор Аріні допитував лише очима.

— Так — відповів Ноартіє зі страшним вдовolenем.

— Отже присягніть — сказав Вієфорт, ловлячи руки

Мореля і доктора Аріні — присягніть, що пощадите честь мого дому і лишите мені пімстити ся за свою дитину.

Аріні обернув ся і дуже слабим голосом сказав: „Так”, підчас коли Морель, вирвавши свою руку з рук Вієфорта, кинув ся до ліжка, поцілував холодні уста Валентини і зі стогоном розпуки вибіг з кімнати.

Як вже сказано, всі слуги повтікали. З тої причини Вієфорт був приневолений попросити доктора Аріні, щоби взяв нагляд над всіми приготуваннями до похорону.

Страшно було глядіти на мовчазну муку, на нїму розпуку старого Ноартіє, котрому сльози текли тихо по лицах. Вієфорт відійшов до своєї студії і докторови Аріні прийшло ся покликати урядового лікаря, якого обовязком є оглянути помершого перед похороном. Старий Ноартіє не дав ся намовити до уступлення з кімнати своєї дорогої внучки.

По чверти години доктор Аріні вернув з другим лікарем. Вони застали двері з надвору замкнені, а що не було слуг, які отворилиб їх, то Вієфорт сам був приневолений зійти до дверей. Однакож він і спинив ся на долині при сходах; не мав відваги увійти знов до кімнати смерти. Тому оба лікарі увійшли до сеї кімнати самі.

Ноартіє був близько ліжка, блідий, нерухомий і мовчазний, як труп.

Урядовий лікар приступив до ліжка з байдужністю чоловіка, що є при звичаєний збувати половину свого часу між трупами. Він підняв простирало, що було натягнене на лице Валентини і легенько отворив її уста.

— На жаль! — сказав Аріні. — Вона дійсно вмерла, бідна дитина. Нема що більше коло неї робити.

— Так — potwierдив ляконічно лікар, опускаючи простирало, котре був підніс.

Ноартіє глухо захропів, очи його заблїстїли. Аріні зрозумів, що він хоче поглянути на свою внучку. Тому приблизив ся до ліжка і відкрив те спокійне і блїде лице, що виглядало як лице сплячого ангела; другий лікар тимчасом поклав пальці, якими діткнув ся уст помершої. Сльоза, що появилася в оці паралїтика, була подякою для доктора. Відтак урядовий лікар розложив на розі стола свій звіт і вивповнивши його, вийшов в товаристві доктора Аріні.

Вієфорт стрїтив їх при дверях свого кабінету. Подякував лікареви кількома словами і звернув ся до Аріні.

— А тепер мабуть треба дістати священика?

— Чи є якийсь спеціальний священик, котрого ви хотілиб покликати, аби помолив ся над Валентиною? — спитав доктор Аріні.

— Ні — відказав Вієфорт — покличете найблизшого.

— Найблизший — сказав урядовий лікар — є сей італійський священик, що живе у вашім найблизшій сусідстві. Можу його покликати, як буду переходити попри його мешкане?

— Докторе Аріні — сказав Вієфорт — будьте так добрі, прошу вас, випровадьте сего пана. Ось є ключ від дверей, щоби ви могли входити і виходити, коли схочете. Ви приведіть священика а я буду вам зобовязаний, як запровадите його до кімнати моєї дитини.

— Ви хотілиб його бачити?

— Я тільки хочу бути на самоті. Ви мені вибачите, правда? Священик також повинен розуміти всякий смуток, навіть смуток батька.

Вієфорт дав ключ докторови Аріні, ще раз попрощав урядового лікаря і відійшов до свого кабінету, де зараз взяв ся до роботи. Для деяких людей робота є ліком на всяку прикрість.

Коли лікарі вийшли на вулицю, побачили чоловіка в монашій рясі, як стояв на порозі сусідного дому.

— Отсе є той священик, про якого я згадував — сказав урядовий лікар до доктора Аріні.

Аріні приступив до священика.

— Отче — сказав — чи не зробилиб ви великої услуги для нещасливого батька, що якраз втратив свою дочку? Маю на думці п. Вієфорта, королівського прокуратора.

— А — заговорив священик зі сильним італійським наголосом. — Так я чув про смерть в тім домі.

— Отже я не потребую казати вам, якої услуги він може сподівати ся від вас.

— Я навіть сам мав намір запропонувати свою услугу — сказав священик. — Се наша річ віддавати такі услуги.

— Померша була молода дівчина.

— Знаю, пане. Слуги, що повтікали з сего дому, говорили мені про се. Знаю також, що її ім'я було Валентина, і я вже молив ся за її душу.

— Дякую вам, отче — сказав Аріні — коли-ж ви вже за-

чали за ню молити ся, то будьте ласкаві молити ся дальше. І Прийдіть та сидіть при помершій, а вся родина в жалобі буде вам вдячна.

— Піду, пане, і не вагаю ся сказати, що нічий молитви не будуть щирійші, чим мої.

Аріні взяв руку священика і не стрічаючи Вієфорта, котрий був зайнятий в своїм кабінеті, запровадив його до кімнати Валентини, де мав чекати на прихід погребників.

Коли монах увійшов в кімнату, Ноартіє глянув питаючо йому в очі і мабуть завважив в них щось значучого, бо казав лишити себе в кімнаті. Аріні припоручив його увазі так живих, як і мертвих, і монах обіцяв молити ся над Валентиною та уважати на Ноартіє. І без сумніву на те, щоб ніхто йому не перешкаджав, коли буде виконувати свій святий обов'язок, скоро тільки доктор Аріні вийшов, священик встав і зариглював не тільки ті двері, котрими вийшов лікар, але й двері, що провадили до кімнати пані Вієфорт.

РОЗДІЛ СІВ.

Підпис Дангляра.

Слідуючий ранок був сумний і хмарний. Через ніч погребники зробили свою сумну роботу і завинули помершу в довге полотно, яке вона купила два тижні перед тим.

Два чоловіки, наняті в тій цілі, винесли з вечера спаралізованого Ноартіє з кімнати Валентини до його власної. І що було для всіх дивно, він не проявив найменшої неохоти розстати ся з улюбленою внучкою. Відтак священик Бусоні читав молитви над помершою до самого ранку і рано відійшов, не кличучи нікого на своє місце.

Доктор Аріні вернув около осьмої години рано. Вієфорта він стрітив, як той йшов до кімнати Ноартіє. Пішли разом поглянути, як спочиває старий. Найшли його у великім кріслі, котре служило йому zarazом і за ліжко, як спав спокійно, прямо весело. Оба спинили ся в дверях, остовпілі зі здивованя.

— Бачите — сказав Аріні до Вієфорта — природа знає,

як усунути навіть найбільший жаль. Ніхто не сказав би, що п. Ноартіє не любив Валентини, а однакж він спить.

— Справді спить — говорив здивовано Вієфорт. — А що більше дивне є, то се, що найменший неспокій вибиває його зі сну на цілу ніч.

— Жаль приголомшив його — осудив доктор Аріні і задумані вернули оба до кабінету королівського прокуратора.

— Бачите, а я не спав — сказав Вієфорт, показуючи на своє нетикане ліжко. — Мене жаль не приголомшує. Я вже дві ночі не спав, але погляньте на мій стіл. Дивіть, кілька я написав за тих два дні і дві ночі. Я списав ті стося папєру і виробив обвинувачене проти того душегуба Бенедетта. О, робота! Робота, се моя розривка, моя приемність, моя роскіш. Вона зменшує всякий мій смуток!

І Вієфорт конвульсійно вхопив руку лікаря.

— Чи потребуєте тепер моїх услуг? — спитав Аріні.

— Ні — відповів Вієфорт — але верніть в дванайцятій годині, бо в дванайцятій. . . о, Боже, моя бідна, бідна дочечка!

Королівський прокуратор став знов людиною, підніс очі до гори і тяжко застогнав.

— Ви будете у витальні?

— Ні; я маю свояка, котрий заступить мене при сїм обовязку. Я буду робити. Я забуваю про все, коли роблю.

І справді, заледви лікар вийшов з кімнати, як Вієфорт знов затопивсь у своїй праці.

На сходах дому стрітив Аріні свояка, про котрого згадував Вієфорт, людину так само незамітну в сїм оповіданю, як і в світі, в котрім крутив ся, одну з тих осіб, що немов з роду є призначені на те, аби usługувати другим. Він прийшов точно на означений час, убраний на чорно, з жалобою довкола капелюха і представив ся Вієфортові з лицем, на котрім була міна відповідна до хвилі, а яку він міг змінити після потреби.

В дванайцятій годині заїхали похоронні вози на подвірє і вулиця заповнила ся цікавими, однаково радими бачити весіле, як і похорон. Поволи витальня заповнила ся і в ній показали ся наші старі знакмі: Дебрей, Шато-Рено, Бошамп та найвизначніші люде зі світа правничого, літературного, з армії. Бо Вієфорт обертав ся в найвисших кругах

Парижа, не лише ізза свого суспільного становища, але й через свою особистість.

Свояк, що стояв коло дверей, показував прибуваючим місце в середині і се було свого рода полекшою для байдужних бачити людину так само байдужну, як вони, при якій не треба було силувати ся ні плакати, ні робити сумну міну, як сего вимагалаб присутність батька, брата, або любовника. Ті, що були знакомі, потворили вскорі різні групи. Одна з таких груп складала ся з Дебрея, Шато-Рено і Бошампа.

— Бідна дівчина! — сказав Дебрей, висловлюючи, як і другі, свою думку з нагоди сумної події. — Бідна дівчина! Така молода, така богата і така гарна! Чи був би ти припущав сю сцену, Шато-Рено, коли ми тут були — як давно се було? Три тижні, а може й місяць тому, як мало відбути ся підписане контракту, котрого не підписано?

— Справді — сказав Шато-Рено.

— Чи ти знав її добре?

— Я говорив з нею раз, чи два, у пані Морсерф. Вона виглядала мені на гарну, хоч і троха меланхолійного успосібленя. А де її мачуха, не знаєте?

— Вона пішла на нинішний день до жінки сего чоловіка, що нас тут приймає.

— Хто він є?

— Про кого питаєте?

— Про того чоловіка, що приймає нас. Чи се якийсь посол?

— О, ні. Я засуджений на те, щоби оглядати послів кожного дня — сказав Бошамп — але лице сего пана є мені невідоме.

— Ти згадав про сю смерть в своїм часописі?

— Згадка є, але не я її писав. По правді, я не є певний, чи вона буде до смаку п. Віефтортові, бо там сказано, що як би де инде лучило ся чотири випадки смерти, а не в домі королівського прокуратора, то він тим заінтересував би ся трохи більше.

— А прецінь — сказав Шато-Рено — д-р Аріні, котрий доходить до моєї матери, оповідає, що п. Віефорт в розпущі. Та за ким ти заглядаєш, Дебрей?

— Я дивлю ся за графом Монте Крісто.

— Я стрітив його на бульварі, коли йшов сюди — ска-

зав Бошамп. — Мені видить ся, що він виїжджає з Парижа. Він йшов до свого банкира.

— До свого банкира? Його́ банкиром є Дангляр, чи не так? — спитав Шато-Рено.

— Так думаю — відповів Дебрей трохи неспокійно. — Однакож Монте Крісто не є самотній, ко́го я тут не бачу. Мореля також не видно.

— Морель! Вони його знають? — спитав Шато-Рено.

— Я думаю, що він був представлений тільки пані Віефорт.

— Все таки він повинен був тут бути — сказав Дебрей. — Про що нині вечер будуть говорити? Про сей похорон, се сенсація дня. Але глядіть! Ось прийшов наш міністер справедливости. Він був зобов'язаний сказати малу промову до нашого сумуючого свояка.

Молоді муштини приступили ближше, щоби підслухати.

Бошамп говорив правду. Йдучи на похорон, він стрігив Монте Кріста, який ішов до Дангляра. Дангляр побачив через вікно, як Монте Крісто надходив, і вийшов проти него з сумним, але приємним усміхом.

— Ну — сказав він, витягаючи руку до графа. — Вірю, що приходите висловити мені співчуте, бо справді нещасте упало на мій дім. Коли я побачив вас, я якраз питав ся сам себе, чи не хотів я лиха бідним Морсерфам, бо се усправедливилоб пословицю, що хто бажає лиха другим, той сам його на себе стягне. Однакож даю слово чести, що я не хотів лиха Морсерфам. Морсерф був справді трохи за гордий, як на чоловіка, котрий, як і я, виріс з нічого, та хто з нас є без похибок? І подумайте, графе, що люди мого віку, — ви до них не належите, бо ви ще молодий чоловік, — є якось спеціально нещасливі сего року. Візьміть на примір такого примірного чоловіка, як королівський прокуратор, що якраз втратив дочку, в дійсности майже цілу свою родину, в такий незвичайний спосіб. Морсерф пішов до гробу зганьблений, а я покрит ся соромом через того Бенедетта і в додатку...

— Що в додатку? — спитав граф.

— Як то? Ви не знаєте?

— Чи ще якесь нещасте?

— Моя дочка...

— Панна Дангляр?

— Евгенія покинула нас!
— Добрий Боже! Що ви говорите?
— Говорю правду, мій дорогий графе. О, які ви щасливі, що не маєте ні жінки, ні дітей!

— Так думаєте?
— Справді так думаю.
— Отже панна Дангляр...
— Не могла знести ганьби, в яку впала через того драба, і попросила о дозвіл на подорож.

— І поїхала?
— Передминувшої ночі.
— З панею Дангляр?
— Ні, зі своячкою. Однакож ми вже майже втратили свою дорогу Евгенію, бо сумніваюся, чи її гордість позволить їй колинебудь вернути до Франції.

— Га, пане — сказав Монте Крісто — бодай стільки добра, що вам ще лишаєся майно. Родинні нещастя і взагалі всякі нещастя, які прибивають бідака, в котрого дитина є самотнім скарбом, мільйонерови легше перенести. Фільозофи можуть сказати, а практичні люди завжди піддержують думку, що гроші осолоджують не одну гірку хвилю, і коли ви признаєте цінність сего найбільшого ліку, то вскорі погодитеся зі своєю долею, ви король фінансів, що є середком всякої сили.

Дангляр глянув на него з під лоба, немов би на те, аби впевнитися, чи він говорить серйозно.

— Так — признав — коли майно приносить розраду, то я повинен би успокоїти ся, бо я багатий.

— Ви такі багаті, мій дорогий бароне, що ваше багатство нагадує мені піраміду. Хто хотів би його знищити, не зможе, а якби се було можливе, то не відважить ся.

Дангляр усміхнувся на добродушний комплімент графа.

— Се пригадує мені — сказав він — що коли ви надійшли, я якраз збирався підписати п'ять маленьких чеків. Я вже підписав два з них; чи позволите мені, щоби я підписав решту?

— Але-ж прошу, мій дорогий бароне, будьте свободні. Запанувала хвилька мовчанки, підчас котрої чути було тільки драпане банкирового пера по папері. Монте Крісто оглядав тимчасом позолоту на стелі.

— Чи се еспанські, гайтійські, чи неаполітанські чеки? — спитав Монте Крісто з нехотя.

— Ні одні з них — відповів Дангляр усміхаючись. — Се звичайні чеки до банку Франції, платні для того, хто їх предложить. Гляньте, графе — додав. — Вас можна назвати царем, коли мені прислугує титул короля фінансів, але скажіть, чи виділи ви багато папірчиків такої величини, щоби кождий з них був варт по мільйонові?

Граф взяв в руку папірчики, які Дангляр гордо подав йому, і прочитав:

„До губернатора банку. — Прошу виплатити на мій рахунок із фонду, який я вложив, суму одного мільйона. — Барон Дангляр”.

— Один, два, три, чотири, п'ять — перечеислив Монте Крісто. — П'ять мільйонів! Гм, та ви цілий Крез*)!

— Отсе вам примір, на які розміри я проваджу свої операції — сказав Дангляр.

— Се дійсно чудово — сказав граф — передовсім, коли, як сподію ся, ті чеки виплачує ся за предложенем їх.

— Так їх виплачує ся — сказав Дангляр.

— Се гарна річ мати такий кредит. По правді, то такі річі діють ся хибя тільки у Франції. П'ять мільйонів за п'ять маленьких кусників паперу. Такі річі треба видіти, щоби можна було в них повірити.

— Ви може сумніваєте ся?

— Ні.

— Ви так кажете, але в вашім голосі чути непевність. Пождіть, я вас переконаю. Підіть до банку з моїм писарем і побачите, що він відійде з карточкою до скарбника, аби виплатив йому таку суму.

— Ні! — сказав Монте Крісто, складаючи чеки. — Рішучо ні. Се є для мене таке дивне, що я мушу сам переконати ся. Я мав зложених у вас шість мільйонів. З того я вибрав 900.-000 лїрів, отже ви мені винні ще п'ять мільйонів і сто тисяч лїрів. Я візьму тих п'ять кусників паперу, котрі вважаю за добрі зі самим вашим підписом і ось вам поквітоване на цілих шість мільйонів, що були у вас. Я приготував се поквітоване завчасу, бо я нині потребую гроший.

*) Крез (Крезус) був послїдним королем Лїдії в шестім столїтї перед Христом. Він славив ся великим майном, так що його імя перейшло в переказ на означене властителя невичерпаних багатств.

І Монте Крісто вложив одною рукою в кишеню п'ять зложених чеків, а другою подав поквітоване Дангляррови.

Як би був грім з ясного неба вдарив перед банкиром, се не булоб його так налякало, як се.

— Що? — видусив він з себе. — Ви справді хочете взяти сі гроші? Вибачте мені, вибачте мені, але я винен сі гроші шпиталеви; се депозит, який я обіцяв виплатити нині рано.

— Не робить ріжницї! — сказав Монте Крісто. — Мені не ходить якраз о тих п'ять чеків. Можете виплатити мені в инший спосіб. Я тільки з цікавості хотїв взяти чеки, щоби потім міг сказати, що без ніякого приготування і перестороги фірма Дангльєра виплатила мені п'ять мільйонів без хвиляки опізнєння. Се булоб так гарно. Та як вам ходить о сі чеки, то прошу, — беріть їх назад, а мені дайте инші.

Він наставив Дангляррови п'ять папірців і Дангляр вхопив їх, як яструб добичу. Та враз з тим він опам'ятав ся, зібрав усі сили, аби запанувати над собою, і поволи на його переляканім лиці показав ся навіть усміх.

— Ні — сказав — затримайте їх. Для мене досить вашого поквітованя.

— Ну, і дивіть ся — сказав граф. — Якби ми були в Римі, то фірма Томсон і Френч не робилаб більше труднощі з виплатою гроший на моє поквітованє, чим ви.

— Вибачте мені, графе, вибачте.

— Отже я можу держати сі гроші?

— Так — сказав Дангляр, підчас коли піт добував ся з під кожного волоска на його голові. — Так, держіть їх, держіть їх.

Монте Крісто поклав чеки назад у кишеню з тою неописаною міною, котра немов говорила: „Вважай, передумай і як жалуєш, то ще маєш час”.

— Ні — сказав Дангляр — ні, рішучо ні. Чеки можете задержати. Але ви знаєте, що ніхто так не придержує ся формальностей у фінансових справах, як банкирі. Я маїв намір дати сі чеки на шпиталь і через хвиляку мені здавало ся, що я не повинен дати їх на ніщо инше, так немов би один чек не був такий добрий, як другий. Вибачте мені.

Дангляр засміяв ся голосно, але силувано.

— Певна річ, що я вам вибачаю — сказав ласкаво Монте Крісто.

— Однакож вам належить ся ще сто тисяч лірів — сказав Дангляр.

— Се дрібниця! — сказав Монте Крісто. — Решта вийде десь на таку суму, але ви собі її тримайте і не думайте про ніяке зобов'язане супроти мене.

— Графе — сказав Дангляр — я не думаю, що ви говорите серйозно.

— Я ніколи не жартую з банкирами — відповів Монте Крісто холодно і обернувся до дверей.

В ту саму хвилю льокай оповістив:

— Пан Бовій, генеральний скарбник шпиталів.

— Дивіть ся! — сказав Монте Крісто. — Я прийшов якраз на час, щоби дістати ваш підпис, а то може треба булоб ще сперечати ся, хто з нас перший має його дістати.

Дангляр знов зблід і поспішив ся попрощатись з графом.

Монте Крісто обміняв ся церемоніяльним поклоном з паном Бовієм, який стояв у передпокою і якого зараз запроваджено до кімнати Дангляра, скоро тільки граф вийшов з неї. Легкий усміх промайнув по лиці графа, звичайно таким поважним, коли він завважив портфель, який генеральний скарбник держав в своїх руках. При дверях він найшов свою кариту і зараз казав завезти себе до банку.

Тимчасом Дангляр, стараючись сховати усе своє схвильоване, встав, щоби привитати генерального скарбника. Не потрібно згадувати, що на його лиці була найчемніша усмішка.

— Добрий день, пане кредиторе — сказав він — бо я заложив би ся, що ви приходите, як кредитор.

— Ви вгадали, пане бароне — відповів Бовій. — В моїй особі зголошують ся до вас шпиталі. Вдови і сироти вислали мене, щоби відібрати від вас милостиню для них в сумі п'ять мільонів.

— І ви ще можете говорити, що сиріт треба жалувати — сказав Дангляр, бажаючи продовжити собі час жартами. — Які вони бідні!

— На всякий случай я прийшов в їх імени — сказав п. Бовій. — Та чи дістали ви вчора мій лист?

— Так.

— Я вже приніс поквітоване.

— Мій дорогий пане Бовій, ваші вдови та сироти ду-

же мене зобов'язують, як почекають ще дваццять чотири годині, бо пан Монте Крісто, який, як ви бачили, що й не вийшов — ви бачили його, чи ні?

— Бачив, але що з ним було?

— Отсей пан Монте Крісто якраз виніс від мене їх п'ять мільйонів.

— Як то?

— Граф має у мене необмежений кредит, який отворили Томсон і Френч з Риму. Граф якраз прийшов і зажадав, щоби я зараз виплатив йому п'ять мільйонів лірів і я виплатив йому чеками, котрі приготував для вас. Ви розумієте, що як би я відтягнув з банку Франції десять мільйонів в однім дні, то се виглядало б губернаторови банку трохи дивно. За два дні — додав Дангляр, усміхаючись — все буде виглядати инакше.

— Що ви говорите? — сказав Бовій недовірливо. — Ви заплатили п'ять мільйонів тому панови, котрий що й не вийшов і котрий вклонився мені, немов би я його знав?

— Він може вас знає, хоч ви його не знаєте. Граф Монте Крісто знає кожного.

— П'ять мільйонів!

— Ось вам його посвідка. Зробіть, як святий Тома. Погляньте і диткніться.

Бовій взяв папір, який подав йому банкир і прочитав:

„Одержано від барона Дангльєра суму п'ять мільйонів і сто тисяч лірів, які зверне йому на його жадане дім Томсон і Френч в Римі.”

— Се дійсна правда! — сказав Бовій.

— Ви знаєте дім Томсон і Френч?

— Так, я мав з ним одного разу бизнесову трансакцію на суму двісті тисяч лірів, а після сего не чув про них.

— Се одна з найсильніших фірм в Європі — сказав Дангляр, кидаючи недбало посвідку на свій стіл.

— І він мав п'ять мільйонів в самих ваших руках? Гм, сей граф Монте Крісто мусить бути якийсь Набоб!

— По правді я сам не знаю, що він є. Знаю лише, що він має три необмежені кредити, один у мене, один в Ротшильда, один в Ляфіта, і бачите — додав Дангляр ніби недбало — він дав мені першєнство, ще й лишив мені сто тисяч лірів як комісового.

Бовій виявив признаки надзвичайного одушевлення.

— Мушу зайти до него — сказав — може дістану що на шпиталі.

— О, можете бути певні сего. Він що місяця дає на добродійні ціли більше, чим двацять тисяч лірів.

— Се чудово! Я поставлю перед ним примір пані Морсерф і її сина.

— Який примір?

— Вони дали ціле своє майно на шпиталі.

— Яке майно?

— Своє власне — майно покійного генерала Морсерфа.

— З якої причини?

— Бо не хотіли уживати грошей, набутих таким негарним способом.

— Ну, а з чого-ж вони будуть жити?

— Мати виїзджає з міста, а син вступає до армії.

— Ну, то я мушу признати, що є ще в світі скрупулянтні люди!

— Я вчора зареєстрував їх акт дарованя.

— А кілька вони мали?

— О, не багато, від дванайцять до тринадцять сот тисяч лірів. Однакож вернім до наших мільонів.

— А вже-ж — сказав Дангляр найприроднішим тоном в світі. — Чи вас натискають за ті гроші?

— Так, контролю нашої готівки має відбутися завтра.

— Завтра? Чому-ж ви мені скорше не сказали? А в котрій годині має відбутися контроль?

— О другій годині.

— Пришлеть по гроші в дванадцятій — сказав Дангляр з усміхом.

Бовій не сказав нічого, тільки кивнув головою і взяв портфель.

— Однакож, коли я тепер думаю про се, то ви моглиб зробити щось ліпшого — сказав Дангляр.

— Що кажете?

— Посвідка пана Монте Крісто є така добра, як гроші. Візьміть її до Ротшільда, або до Ляфіта, а вони виплатять вам гроші.

— Як? Коли се платне в Римі?

— Певно. Тільки всього, що треба буде заплатити п'ять або шість тисяч лірів дисконту.

Скарбник кинув ся.

— Ба — сказав. — Я вже волію почекати до завтра. Що за пропозиція!

— Я думав — сказав Дангляр з найбільшою імпертиненцією — що може ви мали покрити який недобір.

— А! — сказав здивовано скарбник.

— А в такому випадку се оплачувалоб ся дещо пожертвувати.

— Я, Богу дякувати, сего не потребую — сказав Бовій.

— Отже будете чекати до завтра, мій дорогий пане скарбнику?

— Так, але чи не заведете мене?

— А, ви насміваєте ся з мене! Пішліть когось завтра по гроші в дванадцятій годині, банк буде приготований.

— Я прийду сам.

— Тим і ліпше, бо се дасть меніприємність побачити вас.

Подали собі руки.

— А, пригадав я собі — сказав Бовій. — Ви не ходили на похорон бідної панни Віефорт. Я стрітив Віефорта по дорозі, йдучи сюди.

— Ні — сказав банкир. — Після тої справи з Бенедеттом я став трохи предметом сміху, отже волію якийсь час тримати ся в тіні.

— Ба, ви милите ся. Що може вам хто закинути в сій справі?

— Слухайте! Коли хтось має таке ім'я свобідне від плям, як я, то мусить бути трохи дразливий.

— Пане, всі симпатизують з вами, а ще більше з панною Дангляр.

— Бідна Євгенія! — сказав Дангляр — чи ви знаєте, що вона рішила ся стати монахиною?

— Що говорите?

— На жаль, се правда. На другий день після тої пригоди вона рішила ся покинути Париж з одною знакомою монахиною. Вони виїхали, щоби найти якийсь затишний монастир десь в Італії, або Еспанії.

— О, се страшне!

Бовій вийшов з сим окликом, шептаючи заяви співчуття. Та заледви він вийшов, як Дангляр з рухом погорди і злости крикнув:

— Дурак!

Відтак сховав в нотатку посвідку Монте Кріста і додав:

— Так, прийди в дванайцятій годині. Я буду тоді вже далеко, далеко.

З тим він подвійно зариглював свої двері, випорожнив всі шуфляди, вибрав з них около пятьдесять тисяч лірів банкнотами, спалив деякі папери, інші лишив, так щоби їх лекше було завважити і сів до писання листа, котрий заадресував:

„До пані баронової Дангляр.”

— Поставлю його на її стіл сам сеї ночі — сказав до себе.

Потім виняв пашпорт зі своєї шуфляди, оглянув його і сказав:

— Гарно! Він добрий ще на два місяці.

РОЗДІЛ CV.

Цвинтар.

Бовій справді стрічав похоронний похід, котрий від-проваджував Валентину до її послідного місця спочинку на землі. На дворі було хмарно і сумно. Холодний вітер тряс кількома послідними жовтими листками на галузях дерев і розкидав їх поміж товпою, що заступила бульвари.

Пан Віефорт, як правдивий Парижанин, вважав, що тільки цвинтар Пер ля Шез був гідний прийняти смертельні останки члена парижської родини, лише там останки помершої будуть у гіднім товаристві, тому він купив там гробницю, яку швидко наповняли члени його родини. З переду гробниці було написано: „Сен Меран і Віефорт”, бо таке було послідне бажане бідної Рени, матері Валентини. Отже похоронний похід йшов із Фобур Ст. Оноре до Пер ля Шез. Більше, чим пятьдесять приватних карит слідували за двацятьма похоронними каритами а поза ними більше, чим пятьсот осіб прилучило ся до походу пішо.

Між тими пятьма сотками були молоді хлопці та дівчата, яких смерть Валентини вразила, як грім з ясного неба. Помимо осіннього холоду вони не могли здержати ся від

віддання послідної почеси для гарної, чистої, чаруючої дівчини, так несподівано стятої в розцвіті молодости.

Коли похід був вже за містом, надїхав несподівано повним розгоном екіпаж графа Монте Крісто. Здїгнавши похорон, граф злїз з карити і замїшав ся в товпу, що йшла пішки. Завважив його Шато-Рено, скочив зараз зі свого во-за і приближив ся до него. Злїз зі свого візка й Бошамп. Граф розглядав ся уважно поміж товпою; очевидно за кимсь шукав.

— Чи не видїв хто Мореля? — зачав нарештї питати.
— Чи не знає хто з вас, панове, де він є?
обхопив цїле його єство, крім крику, який добував ся бо нїхто з нас не бачив його.

Граф не відповідав на се і дальше оглядав ся довкола. Нарештї прийшли на цвинтар. Проникливі очі графа заглядали між корчі і дерева і нарештї граф лєкше зітхнув. Він побачив тїнь, що пересувала ся поміж деревами і в нїй пізнав того, за ким шукав.

Похорон у сїм величавім місті мерцїв відбуває ся своїм порядком. На чорно убрані постаті розставляють ся по довгих білих вуличках. Мовчанку неба і землі перериває тільки трїсканє галузок живоплотїв, засаджених довкола памятників. Відтак зачинають ся мелянхолїйні молитви священників, між які вмішує ся від часу до часу стогін жалю з грудей котроїсь жінки вкритої масою цвітїв.

Тїнь, яку завважив Монте Крісто, перейшла скоро поза грїб Абеяярда і Гельоїзи, притулила ся до голов коний, що тягнули караван, і враз з погребниками прибула на місце, призначене на грїб. Увага усїх була звернена на домовину. Та Монте Крісто не бачив нїкого, тільки ту тїнь, якої нїхто більше не завважував. Два рази виходив граф з рядїв, щоби подивити ся, чи предмет його заїнтересованя не має під своїм одїнем укритої якої зброї.

Коли похід спинив ся, показало ся, що тою тїнею був Морель. Його свита була зашїплена під бороду; його лице було смертельно блїде. Стиснувши конвульсійно капелюх в своїй руці, він опер ся об дерево, що стояло на підвищеню, з якого видно було мавзолей, так що нїяка подробиця похорону не могла оминути його уваги.

Похорон відбув ся, як звичайно. Деякі мушени (які, як звичайно, були менше зворушені, чим жінки) перешїптува-

ли ся; одні жалували молодії дівчини, що вмерла так без часу; другі старали ся представити собі жаль батька, а найшов ся й такий, що впевняв, що померша нераз випрошувала в батька помилуване для злочинців, на яких мала впасти рука справедливости.

Монте Крісто не чув і не бачив нічого, чи говорячи точнійше, бачив тільки Мореля, якого спокій мусів бути страшний для кожного, хто знав, що діяло ся в його серци.

— Глянь! — сказав Бошамп до Дебрея, показуючи на Мореля. — А він що там робить?

Відтак звернув ся з такою самою заміткою до Шато-Рено.

— Який він блідий! — здивував ся Шато-Рено.

— Він перемерз! — сказав Дебрей.

— Не думаю — сказав поволи Шато-Рено. — Я думаю, що він дуже зворушений. Він легко піддає ся вражінням.

— Ба! — сказав Дебрей. — Він заледви знав панну Вієфорт. Се він мені сам говорив.

— Се правда. Однакож я памятаю, що він три рази танцював з нею у пані Морсерф. Ви памятаєте той балъ, графе, де ви були викликали таке вражінє?

— Ні, не памятаю — відповів Монте Крісто, зовсім не думаючи про те, що каже і до кого, так дуже був зайнятий обсервованєм Мореля. — Пращайте, панове.

І граф відступив та згубив ся між людьми.

Похорон скінчив ся. Гості вертали до Парижа. Шато-Рено оглядав ся хвилю за Морелем, однакож Морель відійшов зі свого місця якраз тоді, коли він дивив ся, куди граф Монте Крісто так несподівано відійшов. Тому пошукування Шато-Рено були даремні і він пристав знов до Дебрея та Бошампа.

Монте Крісто сховав ся за гробницею і чекав, коли Морель буде тамтуди переходити. А Морель поволи приближав ся до гробу Валентини, від котрого нарешті відійшли так учасники похорону, як і робітники. Він оглянув ся довкола поволи мутними очима. Монте Кріста він не завважив; граф підійшов десять кроків близше до него ще не завважаний. Морель уляк. Граф з натягнуною шиєю, впливши свої розширені очі в Мореля, пригнув коліна, немов би пригтовляв ся на даний сигнал скочити до него.

Морель опустил голову, аж вона діткнула ся каменя, від-

так вхопив обома руками за огорожу гробниці і простогнав:

— О, Валентино!

Сї два слова прошили наскрізь серце графа. Він зробив пару кроків наперед, діткнув ся плечий Мореля і сказав:

— Се ви, дорогий друже? Я шукав за вами.

Монте Крісто сподівав ся вибуху жалю, однакж помилив ся. Морель обернув ся і промовив з позірним спокоєм:

— Бачите, що я молив ся.

Бистрі очі графа оглянули молодого чоловіка від голови до ніг. Се успокоїло графа трохи.

— Чи не відвіз би я вас назад до Парижа? — спитав.

— Ні, дякую.

— Може хочете чого?

— Лишіть мене, щоби я помолив ся.

Граф відступив без опору, однакж відійшов лише в таке місце, звідки міг далше слїдити кожний рух Мореля.

Морель нарештє встав, стряс порошок зі своїх колїн і пустив ся до Парижа, навіть не оглянувши ся нї разу.

Граф пустив ся за ним пішки яких двіста кроків з задy. Максиміліян перейшов через канал і бульварами вийшов на вулицю Меслей. В пять мінут після того, як замкнули ся двері, котрими увійшов Морель, отворили ся вони знов, щоби впустити графа.

Юлія була у фіртці огороду і уважно приглядала ся, як Пенельон, котрий цілою душею віддав ся огородництву, щепив бенгальські рожі.

— А, граф Монте Крісто! — сказала радісно Юлія, побачивши графа.

— Максиміліян вернув вже до дому, чи не так, панї? — спитав граф.

— Так, думаю, що я бачила його, як він ішов. Але прошу, викличте Емануїла.

— Вибачте менї, панї, але я в сю мить мушу зайти до кімнати Максиміліяна — відповів Монте Крісто. — Я маю сказати йому щось незвичайно важного.

— О, то ідїть — сказала Юлія з чаруючим усміхом, який оставав на її устах, поки граф не зник.

Монте Крісто побіг по сходах, що провадили до кімнати Максиміліяна. Коли вибіг на гору, спинив ся і надслухував уважно. Було тихо. Як у многих старих домах, де перемешкує

тільки одна родина, в дверях кімнати була шиба зі скла. Однакож двері були замкнені. Максиміліян замкнув двері за собою і неможливо було побачити, що діється в середині, бо шиба була заслонена з середини червоною фіранкою.

Занепокоєне графа показалося тим, що його лице запаленіло, — а се була незвичайна річ у того спокійного чоловіка.

— Що я маю зробити? — сказав він до себе. Граф подумав хвилю. — Чи маю задзвонити? Ні, звук дзвінка, що сповіщує гостя, може тільки прискіпити постанову людини в таким положенню, в яким знаходиться тепер Максиміліян, а тоді на звук дзвінка може відповісти інший звук.

Граф задрожав від голови до ніг, а що у него рішене приходило зі скорістю блискавиці, він вдарив ліктем у шибу і шиба розлетілася на кусники. Відсунувши фіранку, він побачив Мореля, який сидів коло стола і писав. На стук розбитої шиби він скочив від стола на рівні ноги.

— Тисячу разів прошу у вас вибачення! — сказав граф. — Я посовгнув ся і розбив ліктем шибу у ваших дверях. А коли вже тепер можу сам собі отворити ваші двері, то не потребуєте трудити ся; я сам їх отворю.

І всунувши руку через вибиту шибу, граф отворив собі двері до кімнати Максиміліяна.

Морель, видимо змішаний, пішов на зустріч графові, більше з бажанем спинити його, чим привитати.

— Бодай то! — говорив граф, обмацуючи свій лікоть. — Се провина ваших слуг. Вони так вичистили підлогу, що по ній ходить ся, як по леді.

— Ви може скалічили ся, пане? — спитав холодно Морель.

— Думаю, що ні. Але що ви тут так робите? Ви мабуть писали.

— Я?

— Ваші пальці замазані чорнилом.

— Так, правда, я писав. Я часом пишу, хоч я жовнір.

Монте Крісто пішов вперед у кімнату. Максиміліян не міг спинити його, але пішов за ним.

— Ви писали? — спитав Монте Крісто, глядячи пильно на Максиміліяна.

— Я вже мав честь сказати вам, що так — відповів Морель.

Граф оглянувся.

— Але ваші пістолі на столі! — сказав, показуючи на пістолі.

— Я вибираюся в подорож — відповів Максиміліян.

— Мій друже! — сказав Монте Крісто тоном найбільшої солодости.

— Що, пане?

— Мій друже, мій дорогий Максиміліяне, не робіть нерозважних кроків, прошу вас.

— Я мав би робити нерозважний крок? — сказав Морель, здвигаючи раменами. — Чи є щось такого надзвичайного в тім, як чоловік вибираєся в подорож?

— Максиміліяне — сказав граф — відложім оба маски на бік. Ви мене не обманите більше своїм удаваним спокоєм, чим я обманюю вас своєю легкодушністю. Ви можете зрозуміти, чи не так? — що поступити так, як я поступив, збити шибу, заколотити спокій приятелеви, — можете зрозуміти, що зробити те все міг я тільки через дійсне занепокоєння, або радше через страшне переконання. Морель, ви хотіли собі смерть зробити!

— Графе! — сказав Морель, здригнувшись. — Що вам прийшло до голови?

— Я кажу, що ви хотіли зробити собі смерть — говорив граф — і ось є доказ на те, що я кажу.

І приступивши до стола, відсунув на бік картку паперу, яку Морель поклав на лист, котрий писав, та взяв лист в руки.

Морель скочив, щоби вирвати сей лист з його рук, але Монте Крісто зловив його руку у повітрі і здержав.

— Бачите, ви хотіли покінчити з собою — сказав граф — і ви написали про се в сім листі.

— Нехай! — відповів Морель, прибравши знов спокійну міну. — Нехай буде, що я думаю обернути сей пістоль проти себе. Хто мені в сім перешкодить? Хто поважить ся мені перешкодити? Коли я се говорю, всі мої надії завмерли, моє серце розбите, моє життя згасло, все довкола мене є сумне і жалібне, земля перемінилася в попіл, кождий людський голос ранить мене. Коли я говорю се, то смерть є добродійством для мене; як би я мав дальше жити, я втрачу свій розум, збожеволю. Пане, скажіть мені — коли я говорю се, коли се є очевидне, що я терплю муку, коли сльози

капають з мого серця, чи може хтось сказати, що роблю эле, чи схотів би хтось спинити мою утечу від сего терпіння? Скажіть мені, пане, чи стати вас на таку відвагу?

— Так, Морель — сказав Монте Крісто з холодом, який різко відбивався від схвильованя Мореля. — Так, і я зроблю се.

— Ви? — крикнув Морель, вибухаючи злістю. — Ви, що дурили мене пустими надіями, що годували мене і тїшили марними обіцянками, коли я міг її спасти, або бодай бачити, як вона вмиралаб на моїх руках, ви, що маєте претенсію до посідання всіх богацтв знання, ви, що граєте ролю Провидїня, а не могли найти навіть антидоту на отрую, підсунену молодій дівчині! Я, правду кажу, що ви викликалиб у мене милосерде, якби не були наповнили мене обуренем.

— Морель!

— Так, ви кажете, щоби відложити маску на бік, і я се зроблю, будьте спокійні! Коли ви заговорили до мене на цвинтарі, я відповів вам, — моє серце було змякло; коли ви прийшли сюди, я позволив вам увійти. Коли одначе ви позволяєте собі за багато, коли приходите провокувати мене в тій кімнаті, в якій я замкнув ся, як в гробі, коли ви видумали для мене нову тортуру після того, як я думав, що вже перебув усі, графе Монте Крісто, мій удаваний добродію, загальний стороже, будьте вдоволені, що будете свідком смерти свого приятеля — і з демонічим реготом Морель скочив за пістолем.

Монте Крісто, блідий, як дух, однакож з очима, що кидали блискавиці, поклав руку на пістолі і сказав до Максиміліяна:

— Я вам повторю, що ви не убете себе.

— То стримайте мене! — відповів Морель, кидаючи ся знов вирвати пістолі з рук графа, та як і перше його намагане, так і се, було даремне, бо руки графа були як сталеві.

— Так, я стримаю вас.

— Та хто ви є, що присвоюєте собі се тиранське право порядкувати свобідними та розумними ествами?

— Хто я є? — повторив граф. — Слухайте. Я є одинокий чоловік на світі, що має право сказати вам: „Морель, син вашого батька не сміє нині вмерти“.

І Монте Крісто, немов переображений, маєстатично, заложивши руки наперед себе, зробив кілька кроків до Максиміліяна. Покорений проти своєї волі майже божеською повагою того чоловіка, Максиміліян подав ся назад.

— Чому ви говорите про мого батька? — вистогнав. — Чому ви мішаєте спомин про него з нинішніми справами?

— Бо я є той самий, що спас жите вашого батька, коли він хотів зробити собі смерть, як і ви отсе хочете. Я є той чоловік, що післав калитку вашій сестрі, а „Фараона” до Мореля. Я — Едмонд Данте, що бавив вас дитиною на своїх колінах.

Морель кинув ся знов крок назад, в голові йому закрутило ся, дух сперло, відтак всі сили його опустили і з голосним викликом він звалив ся з ніг та упав на підлогу перед графом Монте Крісто. Нараз у тій дивній натурі зайшла зміна, нагла і основна. Максиміліян встав, вискочив з кімнати, став над сходами і закричав на ціле горло:

— Юліє! Юліє! Емануїл! Емануїл!

Монте Крісто старав ся також вийти, та Максиміліян був би радше вмер, чим мав би випустити зі своїх рук клямку дверей, якими замкнув графа.

Юлія, Емануїл і кілька слуг надбігли перелякані, почувши крик Максиміліяна. Максимілін взяв їх за руки і, отворивши двері, захлипуючи ся від сліз, крикнув:

— Падайте на коліна! Падайте на коліна! Се наш добродій! Се той, що спас нашого батька! Се...

Хотів додати „Едмонд Данте”, та граф вхопив його за руку і так стиснув її, що він спинив ся.

Юлія кинула ся в обняття графа, Емануїл обняв його, як ангела-спасителя, Максиміліян знов упав на коліна і кланяючись, вдарив своїм чолом до підлоги.

Тоді сей чоловік з зелізним серцем, граф Монте Крісто, почув, що його серце розширило ся в грудях, якась полумінь бухнула з його горла до очий; він схилив голову і заплакав.

Через хвилюк нічого не було чути в кімнаті крім хлипаня. Відтак Юлія подумала щось, вибігла з кімнати, збігла по сходах на долину, забігла до сальону і з радістю дитини піднесла кришталеву кулю, що прикривала калитку, яку дав їй незнакомий на Мейляньській вулиці.

Тимчасом Емануїл, перериваючи свої слова, говорив до графа:

— О, графе, як могли ви, чуючи так часто, як ми говорили про свого невідомого добродія, і бачучи, яку почесність і вдячність для него маємо — як могли ви так довго таїти ся перед нами? О, се було жорстоко супроти нас, і — смію сказати — навіть супроти вас!

— Слухайте, мій друже — сказав граф — я можу вас так називати, бо ви, не здогадуючись сего, були моїм другом через одинайцять літ — відкрите сеї тайни спричинила одна велика подія, про яку ви не знаєте. Бог мені свідком, що я хотів сховати її у своїм серці через ціле своє життя, однакж ваш швагер Максиміліян вирвав її в мене силоміццю і за се, я певний, він тепер жалує.

Тут граф оглянув ся і бачучи, що Морель, ще на колінах, опер голову о крісло, додав низьким голосом, потиснувши значучо Емануїлову руку:

— Уважайте на него!

— Чому? — спитав здивовано Емануїл.

— Не можу сего пояснити, але уважайте на него.

Емануїл оглянув ся довкола і побачив пістолі. Його очі затримали ся на них і він показав на них пальцем. Монте Крісто спустив голову на долину і Емануїл пустив ся до пістолів.

— Лишіть їх — сказав Монте Крісто.

Підійшов до Мореля і взяв його за руку. Бурливе зворушене, що перед хвилиною було потрясло серцем Мореля, уступило вже; на його місци запанувало повне отупінє.

Вернула Юлія, держучи в руці шовкову калитку, а слізи радости спливали по її лиці, як каплі ранньої роси.

— Ось є наша памятка — сказала. — Не думайте, що вона буде нам менше дорога тепер, коли ми вже знаємо, хто є наш добродій!

— Моя дитино — сказав Монте Крісто, запаленівшись, — позвольте мені взяти назад сю калитку. Коли вже знаєте моє лице, то я хотів би, щоби ви памятали мене тільки любовю, якої, сподію ся, не поскупите для мене.

— О — промовила Юлія, притискаючи калитку до свого серця — ні, ні. Прошу вас, не беріть її, бо якогось нещасного дня ви лишите нас, чи не так?

— Ви добре вгадали, пані — відповів Монте Крісто. — За тиждень мене не буде в сїм краю, де так багато людей, що заслуговували собі на пімсту неба, жили щасливо, тоді як

мій батько згинув з голоду і жалю.

Оповідуючи свій відїзд, граф дивився на Мореля і заважив, що слова „мене не буде в сїм краю” не пробудили його з отупіння. Тоді він зрозумів, що мусить звести ще одну боротьбу проти жалю свого друга. Він взяв Емануїла і Юлію за руки і сказав до них з ласкавою повагою батька:

— Мої дорогі приятелі, лишіть мене самого з Максиміліяном.

Юлія побачила, що може втічи з дорогою памяркою, яку граф Монте Крісто, видно, призабув і тому потягнула свого мужа до дверей.

— Лишім їх — сказала.

Граф остав сам один з Морелем, який дальше не ворухився, як статуя.

— Максиміліяне — сказав Монте Крісто, дотикаючи ся пальцем його рамени — чи ви вже прийшли до себе?

— Мабуть, бо починаю знов відчувати біль.

Граф прикусив губи і задумався.

— Максиміліяне, Максиміліяне — сказав по хвилі — думки, яким ви піддаєтеся, не є гідні християнина.

— О, не бійтеся, мій друже — сказав Морель, підносячи голову і усміхаючися до графа з невимовним сумом. — Я вже більше не буду посягати на своє жите.

— Отже не будемо більше мати пістолів, ані другої зброї?

— Ні, я найшов ліпший лік на свій смуток, чим куля, або ніж.

— А то що таке?

— Мій смуток убіє мене сам.

— Мій друже — сказав Монте Крісто так само зі смутком — послухайте мене. Одного дня в хвилі розпуки, такий яку ви переживаєте, бо вона провадила до такої самої постанови, я так само, як ви, хотів зробити собі смерть. Одного дня ваш батько, так само в розпуці, хотів себе убити. Як би хтось був сказав до вашого батька в ту хвилю, коли він підніс пістоль до своєї голови, як би хтось був сказав мені, коли я у своїй вязниці відсував на бік страви, яких я не кушав через три дні, як би хтось сказав був тоді нам: „Жий, бо прийде день, коли ти будеш щасливий і будеш тішити ся житем”, то без уваги на те, хто би нам так сказав, ми булиб прийняли його слова з усміхом недовіря, а пре-

цінь кілька разів ваш батько благословив жите, обіймаючи вас. Кілько разів я сам...

— А! — сказав Морель, перериваючи графови — ви втратили тільки свою свободу, мій батько втратив тільки своє майно, але я, я втратив Валентину.

— Дивіть ся на мене, Морель — сказав Монте Крісто з повагою, яка так часто робила його великим і переконуючим. — Дивіть ся на мене. В моїх очах нема сліз, в моїх жилах нема горячки, хоч я бачу ваше терпінє, Максиміліяне, я котрий люблю вас, як рідного сина. Чи не говорить вам се, що смуток є як жите і що завсїгди треба дивити ся за чимсь наперед? Отже коли я тепер взиваю вас, коли розказую вам жити, Морель, то тільки в переконаню, що колись ви будете мені дякувати за те, що я спас ваше жите.

— О, небо! — крикнув Морель. — О, Боже! Що ви говорите, графе? Вважайте. Ви хиба ніколи нікого не любили!

— Дитино! — усміхнув ся граф.

— Я міркую: так, як я любив. Бачите, я був жовніром, від коли дійшов до мужеського віку. Я дійшов до віку дваїцять девять лїт без любови, бо нї одно з почувань, які я коли перед тим мав, не заслугувало на імя любови. Маючи дваїцять девять лїт, я побачив Валентину і через два роки я її любив, через два роки я бачив записані в її серці, як у книжці, всі чесноти дочки і жінки. Графе, мати Валентину було безмежним щастем, нечуваним — щастем занадто великим, занадто повним, занадто божественним для сего світа. А що світ не позволив мені на те щастє, графе, то без Валентини лишає ся для мене на землі тільки пустка та розпука.

— Я кажу вам надїяти ся — вкинув граф.

— Отже вважайте, повторяю, бо ви хочете мене перекопати, а як би вам се вдало ся, то я втрачу розум, бо ви переконалиб мене, що я ще побачу Валентину.

Граф усміхнув ся.

— Мій друже, мій батьку — сказав Морель схвильовано — третій раз кажу: Вважайте, що говорите, бо сила, яку ви маєте наді мною, лякає мене. Зважте свої слова, поки їх вимовляєте, бо в моїх очах вже яснійше і мое серце відживає. Уважайте, бо заставите мене вірити в надприродні сили. Я послухаю вас, коли скажете мені піднести камінь з гроба, в котрім похована дочка Яїра; я буду ходити по філях, як

апостол, коли покажете мені рукою, аби я ходив по філях. Уважайте, що говорите, бо я послухаю вас.

— Надійте ся, мій друже — повторив граф.

— А — сказав Морель, падаючи з височин одушевлення в пропасть зневіри — а, ви граєте ся зі мною, як ті добрі, а в дійсности самолюбні матері, що заспокоюють своїх дітей солодкими словами, бо їх крик дратує їх. Ні, мій друже. Я помилив ся, коли перестерігав вас. Не бійте ся; я сховаю свій біль у серці так глибоко, я так його пристрою, що вам не схоче ся навіть співчувати зі мною. Пращайте, мій друже, пращайте!

— Навпаки — сказав граф — від тепер ви мусите жити зі мною, не смієте мене опускати, а за тиждень ми лишимо Францію за собою.

— І ви все ще кажете мені надіяти ся?

— Я кажу вам надіяти ся, бо я знаю спосіб вилічити вас.

— Графе, ви додаєте мені більше смутку. Ви думаєте, що сей удар викликав у мені звичайний жаль і ви хотілиб вилічити його звичайним способом, зміною сцени.

Морель потряс головою зі згірливим недовірем.

— Що я можу більше сказати? — спитав Монте Крісто. — Я маю віру в той лік, котрий пропоную, і я вас тільки прошу, щоби ви дозволили мені поспробувати його.

— Графе, ви тільки продовжите мою муку.

— Отже -- сказав граф — ваш слабкий дух не погоджує ся навіть на ту пробу, о яку я прошу? Слухайте, чи не знаєте ви, чого може доказати граф Монте Крісто? Чи не знаєте ви, що він має під своїми руками многі земні сили? Чи не знаєте, ви, що він має на стільки віри в Бога, що може діставати від него чуда, а Бог казав, що з вірою чоловік може пересувати гори? Чекайте на чудо, якого я сподію ся доконати, або

— Або? — повторив Морель.

— Або вважайте, Морель, щоби я не назвав вас невдячником.

— Змилуйте ся наді мною, графе.

— Я тільки маю милосердя над вами, Максиміліяне, що — слухайте уважно — що як не вилічу вас до місяця, вважайте на мої слова, як не вилічу вас точно до місяця, до дня і години, Морель, то сам покладу перед вас набитий пістоль та ще й горнятко найбільше смертоносноі італійської отруї,

отруї далеко певнійшої, чим та, котрою убито Валентину.

— Ви мені се обіцяєте?

— Так, як чоловік чоловікови, бо й я, як я вам сказав, хотів умерти. О, як я нераз хотів заснути вічним сном.

— Та чи ви напевно мені се обіцяєте? — питає Морель здивовано.

— Не тільки обіцяю, але присягаю вам! — сказав Монте Крісто, наставляючи руку до Максиміліяна.

— Отже до одного місяця ви обіцяєте мені своєю честю, що як я не потішу ся, то ви позволите мені взяти своє жите в свої руки і, щоб я з ним не зробив, не назвете мене невдячним?

— За місяць до одного дня і години — і ся дата нехай буде святою, Максиміліяне. Я не знаю, чи ви памятаєте, що се пятий день вересня. Нині якраз десять літ, від коли я спас жите вашого батька, котрий також хотів смерті.

Морель вхопив руку графа і поцілував її. Граф не противив ся сему відданню почеси для него, вважаючи, що во на йому належала ся.

— За місяць — говорив дальше Монте Крісто, — найдете на столі, при котрім будемо сидіти, добрі пістолі і приємну смерть, але зі своєї сторони мусите мені приобіцяти, що перед тим часом не поважите ся наложити руку на себе.

— О, я на се також присягаю.

Монте Крісто притягнув Максиміліяна до себе і через хвилю держав його в своїх обіймах.

— А тепер — сказав — від нині ви перепроводжуєте ся до мене і будете жити у мене. Ви можете замешкати в апартаменті Гайде. Нехай мій син заступить мені дочку.

— А з Гайде що стало ся? — спитав Морель.

— Вона виїхала минувшої ночі.

— Лишила вас?

— Ні, вона буде чекати на мене. Отже збирайте ся, аби перепроводити ся до мене. А тепер випровадьте мене з сего дому так, щоби ніхто сего не бачив.

Максиміліян опустил голову і виповнив розказ, як дитина, або як апостол.

РОЗДІЛ СІМ.

Розлука.

Перший поверх дому на вулиці Сен Жермен де Пре, який Альберт та пані Морсерф вибрали собі на мешкане, а який становив один комплетний малий апартамент, був винаймлений якомусь дуже таємничому чоловікові. Сам сторож дому не бачив ніколи лица того чоловіка, бо в зимі його борода була все схована в одній з тих великих червоних хусток, яку носять панські фірмани в зимні ночі, а в літі він завсїгди мусїв чистити собі ніс в хустку, коли підходив до дому.

Наперекір звичаєви, за тим паном не слїджено, бо була чутка, що се якась значна особистість, яка не терпить імпертиненції; тому його інкогніто строго шановано. Його поява в домі була досить правильна, хоч часами являв ся скорше, або пізнійше від звичайного часу; звичайно, чи в зимі, чи в літі він приходив до свого мешканя около четвертої години по полудни, але ніколи там не ночував. Пів до четвертої в зимі дискретний слуга, що мав нагляд над сим малим мешканєм, розпалював вогонь в мешканю; в літі той самий слуга уставляв леди на столї.

В четвертій годині до того мешканя прибував його таємничий господар. Двайцять мінут пізнійше приїздила карита перед дїм і з карити злазила пані у чорнім, або темно синім убраню, завсїгди закрита серпанком. Вона переходила до дверей як тїнь і бігла на гору по сходах так тихенько, що навіть не було чути її кроків. Ніхто ніколи не питав її, куди вона йде. Тому й її лице, як лице пана, було зовсім невідоме сторожеви. На горі спинювала ся пані при перших дверях і стукала в двері в умовлений спосіб. Двері отвирали ся, аби паню впустити, і зараз замикали ся та заригльовували ся з середини.

Такі самі остророжности були при виходї, як і при входї в дїм. Пані виходила перша, завсїгди закрита серпанком, і ховала ся у своїй каритї, яка в ту хвилю зникала за найблизшим рогом вулиці. Відтак за яких двацять мінут пан ви-

ходив також, який рівнож старався заховати своє лице в хустку, або хустину.

В день після того, як Монте Крісто був у Дангляр, в день після похорону Валентини, таємничий мешканець прийшов в десятій годині рано, а не в четвертій по полудні. Майже зараз за ним — без звичайного опізнення — з'явилася карита і та сама пані побігла до гори сходами. Отворилися двері, але поки господар мешкання мав час їх замкнути, пані крикнула:

— О, Лукіяне, о, мій друже!

В такий спосіб сторож довідався по раз перший, що ім'я пана було Лукіян, однак він був примірний слуга і постановив не сказати сего нікому, навіть своїй власній жінці.

— Ну, що сталося, моя дорога? — спитав пан, котрого ім'я занепокоєна пані так виявила.

— О, Лукіяне! Чи можу я тобі довірити?

— Певно, що можеш. Що сталося? Твій лист нині рано збив мене зовсім з пантелику. Той поспіх, сей горячково написаний лист, що се має значити?

— Лукіяне, сталося щось небувале! — сказала пані, глядячи на Дебрея допитливо. — Пан Дангляр виїхав минулої ночі!

— Виїхав! Пан Дангляр виїхав? Куди-ж він виїхав?

— Я не знаю.

— Що кажеш? Не знаєш? Як то? Він виїхав, щоби не вернути?

— Без сумніву. В десятій годині вночі його коні відвезли його до Шарентонської рогатки, там чекав на него поштовий віз, він всів у него зі своїм льокаєм, кажучи фірманови, що їде до Фонтенебльо.

— Отже чому кажеш...

— Чекай, він лишив мені лист.

— Лист?

— Так. Читай!

Баронова витягнула з кишені лист і подала його Дебреєви.

Дебрей спинився на хвилику перед читанням, немов би хотів вгадати його зміст, а може надумуючись, що зробити без уваги на те, що в листі буде написано. Та плян, видно, повстав у него в протягу кількох хвиль, бо зачав читати

лист, котрий так занепокоїв баронову, а котрий звучав, як слідує:

„Пані і найвірнійша жінко.”

Не думаючи нічого, Дебрей спинився і глянув на баронову, а та запаленіла по вуха.

— Читай! — сказала.

Дебрей читав:

„Коли дістанеш се, то вже не буде у тебе мужа! О, не лякайся, ти втратиш його лише так само, як втратила свою дочку. Я міркую, що буду подорожувати одною з трицяти, або сорока доріг, що провадять з Франції. Я винен Тобі якесь вияснене свого кроку, а що Ти є жінка, котра досконало його зрозуміє, то я Тобі даю се вияснене. Отже слухай: Нині рано зажадала в мене одна особа, аби я заплатив їй п'ять мільонів; я заплатив. Зараз за тим прийшла инша особа, котра також зажадала в мене п'ять мільонів; сего вірителя я відсунув до завтра і я маю намір виїхати нині, щоби втіти від того завтра, яке булоб мені дуже неприємно переживати. Ти розумієш се, моя найдорожша подруго, правда? Кажу, що Ти се розумієш, бо Ти так само обзнакомлена з моїми справами, як і я; точніше говорячи, я думаю, що Ти знаєш їх ліпше від мене, бо я не знаю, що сталося з поважною частиною мого майна, колись зовсім показьного, а я певний, пані, що Ти про се дуже добре поінформована. Бо жінки мають непомилний інстинкт, вони можуть вияснити навіть найчуднішє якоюсь альгебраїчною калькуляцією, котру самі видумали, однакж я, котрий розумію тільки свої власні числа, не знаю нічого більше поза те, що одного дня ті числа мене обманули. Тобі дивний мій наглий випадок? Не осліпив Тебе блиск того, як мое золото нагло стопилося? Признаюся, що я сам не бачив нічого крім вогню; сподіймося, що хоч Ти найшла трохи золота між попелом.

„З тою потішаючою думкою лишаю Тебе, пані і дуже розумна жінко, без ніяких закидів совісти за те, що покидаю Тебе. Тобі лишають ся приятелі тай попід, про який я щойно згадав, а понад все свобода, котру я спішу повернути Тобі. І тут, пані, мушу додати ще слівце пояснення. Як довго я сподівав ся, що Ти працюєш для добра нашого дому і шастя своєї дочки, я філософічно замикав свої очі, коли, однакж, Ти перемінила сей дім у одну велику руїну, я не хочу бути фундаментом багатства иншого чоловіка. Коли я женив ся, Ти була богата, але слава Твоя не була добра. Вибач мені, що говорю так без обиняків, однакж сей лист є призначений тільки для Тебе і я не бачу, чому я маю числити ся зі словами. Я старав ся помножити наше майно і воно постійно зростало через послідних п'ятнадцять літ, аж надзвичайні і несподівані катастрофи нагло перевернули його і я можу чесно сказати, що було се без моєї провини. Ти, пані, старала ся тільки збільшити своє майно і я переконалий, що се Тобі вдало ся. Отже я лишаю Тебе такою, якою Тебе взяв, — багатого, але дуже мало поважаною. Будь здорова! Я також маю намір робити від тепер на свій власний рахунок. Прийми мое признане за примір, який Ти мені давала і за яким я думаю пійти.

Твій дуже відданий муж,

Барон Дангляр.”

Баронова уважала, як Дебрей читав сей довгий і болючий лист, і бачила, як він, помимо того, що панував над собою, змінив ся пару разів на лиці. Коли скінчив читати, зложив лист і прибрав задуману міну.

— Ну? — спитала баронова Дангляр з легко зрозумілим неспокоєм.

— Ну, пані? — повторив механічно Дебрей.

— Які думки піддає тобі сей лист?

— О, дуже прості, пані. Він піддає мені думку, що п. Дангляр відїхав з якимись підозріннями.

— Певно, що так; але чи се все, що ти можеш мені сказати?

— Не розумію — промовив Дебрей з прошибаючим холодом.

— Він мене лишив, лишив, аби ніколи не вернути!

— О, пані, не думайте сего!

— Кажу тобі, що він вже не верне. Я його знаю. Він неподатний в своїх постановах, коли вони є в його інтересі. Як би я могла бути йому до чогось придатна, то він був би взяв мене з собою. Він лишає мене в Парижі, бо наша розлука буде відповідати його цілям. Отже він мене лишив і я свободна на завсїгди.

Дебрей не відповідав і лишив її в стані нервового ожидання.

— Ну — спитала вона нарештє. — Ти нічого мені не кажеш?

— Гм, хиба поставлю вам питанє: що думаєте робити з собою?

— Я хотїла про се спитати тебе — відповіла баронова, спинюючи бите свого серця.

— О, ви хотїли в мене поради?

— Так, я хотїла ради — сказала пані Дангляр.

— Гм, якби ви хотїли прийняти мою раду — сказав Дебрей — то я порадив би вам виїхати в подорож.

— В подорож? — повторила баронова здивовано.

— Певно! Пан Дангляр каже, що ви багаті і маєте повну свободу. По моїй думці, вам абсолютно потрібно усунути ся з Парижа по подвійній катастрофі: зникнене панни Дангляр і пана Дангляр. Се важне, аби світ думав, що ви покинені і бідні, бо жінці банкротів ніколи не простить ся, коли вона буде задержувати позори заможности. Вам потрібно остати

в Парижі тільки на яких два тижні, щоби оповідати людям що ви покинені, оповісти приятелькам подробиці свого покинення, а вони вже перекажуть другим. Відтак ви можете лишити свій дім, лишити свої дорогоцінності і другі цінні речі а кожді уста будуть вихвалювати вашу безінтересовність. Тоді вони будуть знати, що ви справді покинені і бідні, бо тільки я один знаю ваше дійсне фінансове становище, а я готов навіть зречи ся своїх рахунків, як чесний партнер.

Страх, з яким баронова, бліда і нерухома, слухала сего, вирівнювала холодна байдужність, з якою говорив Дебрей.

— Покинена! — повторила пані Дангляр — справді я покинена! Правду говорите, пане, і ніхто не може сумнівати ся про моє становище.

Отсе були одинокі слова, якими ся жінка, така гарна і така залюблена, могла відповісти Дебреєви.

— За те ви є багаті — навіть дуже багаті — говорив дальше Дебрей, витягаючи з кишені папери, котрі розложив на столі.

Пані Дангляр не звертала на него уваги, занята цілковито успокоюванем свого серця і спинюванем сліз, які готів були полляти ся з очий. Наконець перемогла її самоповага і вона хоч не вспіла цілковито опанувати свого схвилювання, то бодай не допустила до того, щоб хоч сльоза капнула з її очий.

— Пані — сказав Дебрей — отсе вже близько шість місяців нашої спілки. Ви достарчили сто тисяч лїрів капіталу. Наша спілка зачала ся в цвітні. У травні ми зачали свої операції і в протягу місяця заробили чотириста п'ятьдесять тисяч лїрів. В червні зиски виносили дев'яťсот тисяч. В липні ми додали мільон сімсот тисяч лїрів; як пригадуєте собі, був се місяць еспанських бондів. В серпні ми стратили з початку місяця триста тисяч лїрів, однакож на 13-го ми надолжили собі за се. Тепер бачимо, що наші рахунки, рахуючи від першого дня нашої спілки до вчора, коли я їх замкнув, виказують капітал двох мільонів чотириста тисяч лїрів, то значить, мільон двіста тисяч для кожного з нас. Тепер, пані — сказав Дебрей, предкладаючи рахунки у методичний спосіб біржевого посередника — остає ще в моїх руках вісімдесять тисяч лїрів, як процент від тих грошей.

— Але — сказала баронова — я думала, що ви не вкладали грошей на процент.

— Вибачте мені, пані — відповів холодно Дебрей. — Я мав ваш дозвіл робити се і я користав з него. Отже з тих гроший сорок тисяч становлять вашу пайку в додатку до сто-тисяч, які ви дали мені на початок, або разом мільон триста сорок тисяч лірів — отсе ваша пайка. Тепер, пані, я був на стільки обережний, що вибрав вашу пайку з банку перед-вчора; я, бачите, хотів бути постійно готовий здати вам свої рахунки. Ось тут ваші гроші, половина у банкнотах, а друга половина чеками, платними оказателеви.

При сих словах Дебрей показав на скринку побіч стола. Відтак встав, отворив скринку і сказав:

— Ось вам, пані, вісімсот банкнотів, кождий по одній тисячці лірів. До сего я додаю дивіденду двайцять пять ти-сяч лірів. На решту готівки маєте мій чек до банкира, а що тим банкиром не є п. Дангляр, то ви дістанете всі гроші до одного цента.

Пані Дангляр взяла механічно чек, дивіденду і купу бан-кнотів. Здавляючи в собі жаль, вона сховала банкноти в ка-литку, дивіденду і чек поклала в нотатку і випростувавши ся бліда та німа ожидала словечка розради. Та даремно чекала.

— Тепер, пані — сказав Дебрей — ви маєте поважне майно, дохід около 60,000 лірів на рік, а се є за богато для жінки, котра не може тут жити виставно бодай один рік. Ви можете заспокоювати всі свої забаганки, а зрештою, як би найшли свій дохід невистарчаючим, то можете, з уваги на минувшину, уживати мого доходу; я готов служити вам — позичкою.

— Дякую вам, пане, дякую — відповіла баронова. — Ви знаєте, що сума, яку ви мені виплатили, є далеко більша, чим те, що може вимагати бідна жінка, яка на якийсь час має усунути ся від світа.

Дебрей був на хвильку здивований, однакж зараз по-хопив ся і вклонив ся з міною, немов би говорив:

— Як собі хочете, пані.

Пані Дангляр до того часу ще сподівала ся чогось, та коли побачила байдужність Дебрея, його поклін і значучу мовчанку, що за тим запанувала, то підняла голову і без зло-сти, без одного слова, але й без вагання, отворила собі двері і збігла по сходах на долину, навіть не сказавши слова пра-щання тому, котрий міг з нею в такий спосіб розходити ся.

— Ба! — сказав до себе Дебрей, коли вона вийшла. —

Се гарно говорити, але вона остане дома, буде читати романи та спекулювати при картах, бо на біржу ходити не зможе.

Відтак взяв свою книжку з рахунками і з найбільшою увагою посчеркував всі суми, які щойно виплатив.

— Остає мені мільон шістьдесять тисяч лірів — сказав до себе. — Шкода, що панна Віефорт умерла! Вона була відповідна для мене під кожним зглядом і я був би з нею оженив ся.

Він спокійно почекав, поки минуло двацять мінут по відході пані Дангляр, і тоді вийшов з дому.

Асмодей*), ся чортівська особистість, яку був би створив якийнебудь чоловік з уявою, колиб Ле Саж не випередив його у своїм славнім творі, — був би мав незвичайно цікаве видовище, як би був підніс дах маленького дому при вулиці Ст. Жермен де Пре, де Дебрей розраховував ся з панею Дангляр. Понад кімнатами, де Дебрей ділив ся двома мільонами і пів з панею Дангляр, були інші кімнати, замешкалі особами, які відігравали визначні ролі в подіях, що тут описані. В тих кімнатах жили Альберт і Маркида.

Маркида дуже змінила ся в кількох послідних днях. Не тому, що в часах свого достатку убирала ся так величаво, що неможливо було її пізнати, як убрала ся просто і убого; вона й не попала в той стан пригноблення, коли неможливо його закрити. Ні, зміна в Маркиді була та, що її очи вже не були ясні, її уста не усміхали ся, а в її словах було вагане, коли попередно вони пили свobodно. Не убожество зломало її духа, ані не брак відваги зробив її убожество тяжким.

Уступивши з визначного становища, яке займала, загублена в сфері, яку сама собі обібрала, як особа, що вийшла з ясно освіченої кімнати у кромішню пiтьму, Маркида виглядала на королеву, що упала з палати в якусь нору і зведена до крайної нужди, не могла призвичаїти ся ні до глиняних начинь, з яких була приневолена їсти, ані до смирної прічі, яка заняла місце її ліжка. Хороша Каталянка і благородна графиня втратила рівночасно і гордий погляд і чаруючий усміх, бо не бачила кругом себе нічого крім злиднів.

Стіни її мешканя були обвішані тими сивими паперами, які вибирають економічні властителі домів, щоби на них не

*) Асмодей; один зі злих духів, в котрих вірять Жиди. Письменник Ле Саж написав оповідане „Чорт на двох патиках”; в нiм він представив Асмодея, як він підносив дахи Мадриту і тішив ся, приглядаючись на грихи мешканців того міста.

видно було бруду, підлоги не були встелені коврами, меблі звертали на себе увагу своєю убогістю, одним словом усе разило очі, призвичаені до краси і елегантії.

Пані Морсерф жила там, від коли покинула палату свого мужа. Постійна мовчавість дому вражала її, однак, бачучи, що Альберт все обсервував її лице, аби впевнитися про її почування, вона силувала себе удержувати на лиці монотонний усміх, що дуже різнився від тої солодкості, яка попередно опромінювала її лице; се було світло без тепла.

Альберт також чувся нїяково. Призвичаєний до роскоші, він не міг так легко призвичаїтися до свого теперішнього положення. Коли виходив на вулицю без рукавиць, то не знав, що зробити зі своїми руками; коли йшов вулицею, то без перестанку глядів на свої черевики. Однак, ці дві благородні та розумні душі, зв'язані нерозривним вузлом материнської та синівської любови, могли зрозуміти себе без говорення. Вони жили ощадно грішми, які могли дістати від приятелів, та остаточно дійшло до того, що Альберт мусів сказати своїй матері:

— Мамо, ми вже не маємо грошей.

Маркида ніколи не знала нужди. Вона в своїй молодості жила в убожестві, однак, між нуждою і убожеством є велика різниця. Між Каталянцями Маркида хотіла нераз тисячі різних річей, однак, вона ніколи не була без того, що було найконечнішим до життя. Як довго сіти були добрі, вони ловили рибу, а як довго була риба до продажу, вони могли купувати нитки на роблене нових ситий. Тепер було інакше. Приходила зима і Маркида не мала вогню в тій холодній та нагій кімнаті, — вона, що була призвичаєна до тепло оґрітого великого мешкання. Вона не мала ані одної квітки в кімнаті, а колись її мешкане консерваторією коштовних екзотичних квітів можна було назвати. Все таки вона мала свого сина. Сповнюване своїх обов'язків супроти себе піддержувало їх обоїх.

— Мамо — говорив Альберт в ту хвилину, коли пані Данґляр сходила сходами на долину — може-б ми обрахували свої багатства. Я хочу капіталу на здійснене своїх плянів.

— Капіталу! — відповіла Маркида з сумним усміхом.

— Так, мамо, капіталу. Три тисячі лірів. Після мого пляну ми моглиб провадити гарне життя на тих трох тисячах лірів.

— Дитино! — зітхнула Маркида.

— Мамо — сказав Альберт — я, на жаль, пропустив за багато ваших грошей, щоби знати їх вартість. Три тисячі лірів — се мабуть величезна сума, але я думаю побудувати на тій основі чудесне забезпечене нашої будучности.

— Ти так кажеш, любий сину, та чи ти думаєш, що ми повинні прийняти тих три тисячі лірів? — спитала Маркида, запаленівшись.

— Я думаю, що так — відповів Альберт певним голосом. — Ми приймемо їх тим більше радо, що доси ще не маємо їх. Ви знаєте, що вони закопані в городі малого домику при Мейлянській вулиці в Марсильї. З двома сотками лірів ми можемо дістати ся до Марсильї.

— З двома сотками лірів? Що ти говориш, Альберте?

— Щодо сего то я певний. Я розпитував про діліжанси та кораблі і зробив обчислене. До Шальон ви поїдете у купе — бачите, мамо, я трактую вас як королеву — се буде коштувати 35 лірів.

Альберт взяв олівець і написав:

Купе	35	лірів
3 Шальон до Ліону, парохом	6	"
3 Ліону до Авіньону, знов парохом	16	"
3 Авіньону до Марсильї	7	"
Подорожні видатки, около	50	"

Разом 114 лірів

— Скажім, що се буде сто двацять — додав Альберт з усміхом. — Бачите, який я щедрий, чи не так, мамо?

— Ну, а як ти, сину?

— Я? та-ж бачите, що я зарезервував для себе 80 лірів. Молодий чоловік не вимагає роскоші. Крім сего я вже звичаений до подорожованя.

— Почтовим возом і з льокаєм.

— Як небудь, мамо.

— Ну, нехай би вже й так було. Але де дістати тих 200 лірів?

— Ось вони є, а крім того ще других двіста лірів. Я продав свій годинник за сто лірів, а перстені і другі річи за триста. Як то добре, коли бодай є що продати. Та мені всего того непотрібно. І я тепер думаю, що ми багаті, бо замість сто чотирнайцяти лірів, яких вам потрібно на дорогу, маєте двіста п'ятьдесять.

— Однакож ми винні щось за сей дім.

— Трийцять лірів, однакож я заплачу їх зі своїх 150 лірів, се само собою зрозуміле. А що я потребую на свою подорож тільки 80 лірів, то бачите, що я плаваю в роскошах. Та се ще не все. Що ви на се скажете, мамо?

Альберт виняв маленьку калитку з золотими заціпками, останок старих примх, а може й памятка від якої з тих таємничих та серпанком закритих пань, що нераз стукали до його дверей. З тої калитки виняв Альберт банкнот на сто тисяч лірів.

— Що се? — спитала здивовано Маркида.

— Тисяча лірів, мамо. О, вони зовсім добрі.

— Але звідки ти їх дістав?

— Слухайте, мамо, і не піддавайте ся зворушенню. — Альберт встав, поцілував свою маму в оба лиця, відтак став перед нею. — Не можете собі представити, мамо, які ви гарні! Ви найкраща і найблагородніша жінка, яку я коли бачив!

— Дорога дитина! — промовила Маркида, даремно силуючись спинити сльози, що заблестіли в кутиках її очий.

— Ви потребували стати нещасливою, щоби моя любов для вас змінила ся в обожане.

— Я не є нещаслива, коли маю при собі свого сина — сказала Маркида. — І я не буду нещаслива так довго, поки він при мені.

— Га, ми прийшли до сего — сказав Альберт — і тут починає ся проба. Ви знаєте рішене, до якого ми прийшли, мамо?

— Ми прийшли до якогось рішення?

— Так. Рішено, що ви маєте замешкати в Марсилії, а я маю виїхати до Африки, де заслужу собі на право уживати те ім'я, котре тепер ношу, замість того, яке я відкинув.

Маркида зітхнула.

— Ну, мамо, я вчора пристав до спегісів — додав Альберт, опускаючи очі, немов трохи засоромлений. — Я думав, що моє тіло є моею власністю і що я маю право продати його. Вчора я взяв місце иншого. Я продав себе за більше, чим думав, що я вартую — сказав стараючись усміхнутись — я дістав дві тисячі лірів.

— Отже та тисяча лірів... — зачала Маркида, здригаючись.

— Є половиною суми, мамо. Друга половина буде заплачена за рік.

Маркида піднесла до гори очі з виразом, який булоб неможливо описати, а сльози, що були доси стримувані, скріплені тепер зворушенням, поплили свобідно по її лиці.

— Ціна його крові! — прошептала до себе.

— Так, колиб мене убито — сказав Альберт, сміючись. — Однакож впевняю вас, мамо, що я маю сильний намір боронити свою особу і я ніколи немав навіть на пів такого сильного наміру жити, як тепер.

— Милостивий Боже!

— Крім сего, мамо, чому маєте ви припускати думку, що я буду убитий? Чи Ляморісієра, або Нея вбили? Чи Шангарнієра вбили? Або чи вбили Бедо, чи й Мореля, котрого так добре знаємо? Кажу вам, які ви раді будете, коли побачите, як поверну у вишиванім однострою! Я думаю, що буду виглядати в нім чудово і я вибрав сей полк більше задля сего.

Маркида зітхнула, намагаючись усміхнути. Віддана мати відчула, що вона не повинна дозволити, аби ціла вага самопосвяти падала на її сина.

— Отже тепер розумієте, мамо — говорив далі Альберт. — Отсе приходить вам звиж чотири тисячі лірів. Ними ви можете жити бодай два роки.

— Так думаєш? — спитала Маркида.

Сї слова промовила вона таким жалібним голосом, що їх дійсне значіне не оминуло Альберта. Він почув, як забило ся його серце, і беручи руку своєї матери у свою, сказав мягко:

— Так, ви будете жити!

— Я буду жити! Отже ти мене не опустиш, Альберте?

— Мамо, я мушу йти — сказав Альберт спокійним, але рішучим голосом. — Ви мене за надто любите, щоби хотіли, аби я оставав при вас безужиточним дармоїдом. Крім сего я вже записав ся.

— Ти будеш слухати своєї власної волі, мій сину, а я — я буду слухати волі Божої.

— Не о мою власну волю тут розходить ся, мамо, тільки, подумайте, се є конечність. Чи ми обоє не є в розпуці? Що значить жите для вас? Нічо. Що значить жите для мене? Дуже мало без вас, мамо, бо вірте мені, що як би не ви, то

я був би перестав жити в той день, коли довідав ся про свого батька і рішив покинути його ім'я. Я буду жити, коли приобіцяєте мені ще надіяти ся, а коли признаєте мені привілей дбати про вашу будучність, то се подвоїть мою силу. Тоді я піду до губернатора Альжіру; в него золоте серце і він цілою душею жовнір. Я оповім йому свою сумну історію. Я попрошу його, щоби від часу до часу звернув на мене своє око, а коли він дотримає своє слово і зацікавиться мною, то до шістьох місяців я буду офіцером, або згину. Коли стану офіцером, моя будучність запевнена, бо буду мати досить гроший для нас обоїх, а крім сего ім'я, яким ми обоє будемо гордити ся, бо се ваше власне ім'я. А коли буду убитий, ну, то, мамо, можете також вмерти, як хочете, і наша недоля дійде до кінця через свій надмір.

— Се добре — відповіла Маркида повеселівши. — Твоя правда. Докажім тим, котрі слідають за нашими кроками, що ми бодай гідні їх співчуття.

— Однакож не піддаваймо ся сумним припущенням — сказав Альберт. — Я впевняю вас, що ми є а радше будемо дуже щасливі. Ви є жінкою рівночасно повною відваги, як і резигнації. Я став невибагливим у своїх вимогах. Раз стану до служби, то буду богатим. Раз ви станете в домі Данта, то будете спокійні. Стараймо ся, прошу вас, стараймо ся бути веселими.

— Так, стараймо ся, бо ти повинен жити і бути щасливим, Альберте.

— Оттак полагоджена наша розлука, мамо — сказав Альберт, удаючи спокій. — В дорогу можемо вибрати ся нині. Я найму вам місце так, як ми згодили ся.

— А ти, мій дорогий сину?

— Я остану тут ще на кілька днів; мусимо при звичаїти ся до розлуки. Я хочу ще дістати деякі рекомендації та набутти деякі інформації про Африку. У Марсилії я вас знайду.

— Га, нехай так буде! Ходім — сказала Маркида, обвиняючи довкола себе одинокий шаль, який взяла з собою, а який випадково показав ся цінним чорним кашміром.

Альберт зібрав скоро свої папери, задзвонив до господаря, щоби заплатити йому належних трийцять лірів і подавши рамя своїй матери, зійшов сходами на долину. Перед ним сходив по сходах хтось инший і почувши за собою шелест шовкової сукні, обернув ся.

— Дебрей! — сказав здивовано Альберт.

— Ти, Морсерф! — відповів міністерський секретар, спинивши ся на сходах. Здивоване побороло бажане задержати його інкогніто; зрештою він був вже пізнаний. Се було дійсно несподіваною річею найти у сім невідомім місци молодця, котрого нещастя нарobili стільки розголосу в Парижі.

— Морсерф! — повторив Дебрей. Відтак, завваживши в півсумраку ще молоду фігуру та чорний вельон пані Морсерф, додав з усміхом: — Вибачай, я тебе лишу, Альберте.

Альберт зрозумів його думку.

— Мамо — сказав, звертаючись до Маркиди — се є п. Дебрей, секретар міністра внутрішних справ, колись мій приятель.

— Як то „колись”? — простогнав Дебрей.

— Я кажу так тому, що тепер я не маю приятелів і не повинен мати. Я дякую вам, пане, що ви мене пізнали.

Дебрей підійшов і щиро стиснув руку Альберта.

— Вір мені, дорогий Альберте — сказав зі всім зворушенням, яке був в силі відчути — вір мені, що я дуже співчуваю з тобою у твоїм нещастю і як можу в який небудь спосіб послужити тобі, то я до твоїх услуг.

— Дякую, пане — відповів Альберт усміхаючись. — Серед всіх наших нещасть ми все ще таки на стільки багаті, що не потребуємо допомоги ні від кого. Ми виїзджаємо з Парижа і коли заплатимо собі подорож, то ще остане нам пять тисяч лірів.

Кров вдарила в лице Дебрея, котрий мав в своїй калитці один мільон, і хоч його уява не була бистра, він мимоволі подумав, що в сім домі було дві жінки; одна з них, справедливо знеславлена, лишила його убогою, хоч вона й винесла з него півтора мільона лірів, друга, вдарена несправедливо, вийшла великою зі свого нещастя і багатою, по мимо своїх пятьох тисяч. Ся паралеля захитала його чемність; філософія ілюстрована приміром збила його з ніг. Він муркнув кілька чемних фраз і вибіг на двір.

Того дня урядники і писарі в міністерстві не мало перетерпіли з причини поганого гумору міністерського секретаря. Однакож до вечера він був вже власителем гарного дому, положеного при бульварі Маделен і з доходом пятьдесять тисяч лірів.

Слїдуючого дня, якраз як Дебрей підписував контракт купна, а саме в п'ятій годині по полудни, панї Морсерф, обцілувавши горячо свого сина, вступила в діліжанс, який замкнув ся за нею. В банківім домі Ляфіта в однім із маленьких луковатих вікон, поміщених над кожним столом, був укритий чоловік, який приглядався, як Маркида всїдала у діліжанс. Він бачив, як діліжанс рушив і як Альберт відступив від него. Тодї він взяв ся рукою за чоло, захмарене сумнівами.

— Ах — сказав він до себе — як маю я привернути щастє, котре я відібрав від тих бідних невинних людей? Боже поможи мені!

РОЗДІЛ CVII.

Вертеп льва.

Один відділ тюрми, де передержують найбільше небезпечних і очайдушних вязнів, назвали самі вязні вертепом льва, може тому, що многі з вязнів, які там пересиджують, мають зуби, які нераз перегризаять крати, а то й самих дозорців. Се вязниця в нутрі вязниці. Стїни там є два рази грубші, чим другі стїни. Крати оглядають уважно що дня дозорці, яких геркулїчні постави та холодний, немилосерний вигляд показує, що вибрано їх на те, аби панували над своїми підвладними силою постраху та бистротою ума.

Подвіре сего відділу замикають великанські стїни, через які сонце світить скїсно, коли взагалї є ласкаве увійти в сю пропасть морального та фізичного калїцтва. По сїм подвірїю проходжують ся від рана до ночі блїді, зажурені, похилені, як тїни, люди, котрих справедливїсть держить під сталєю, яку острить. Часом можна їх бачити, як говорять до себе, однакож частїйше вони ходять самїтно і слїдять за дверми, що часом отвїрають ся, аби закликати когось з сего сумного зборища, або вкинути в него якогось свїжого відпадка суспїльности.

Вертеп льва має свою спеціальну витальню. Се довгий чотирокутник, подїлений подвійними кратами, уставленими

в віддаленню трох стіп одні від других. Се на те, щоби відвідуючі не могли подати руки вязневи, ані передати їм якої небудь річи. Се бідна, вогка, навіть відразлива кімната, головно коли подумаємо, які страшні сходи там відбувалися. Все таки, хоч яке страшне се місце, то воно є немов раєм для людей, котрих дні почислені; для них се така рідкість, щоби вони вийшли із вертепу льва де-инде, як не на страчене, до темниці, або на галери.

На описанім подвір'ю можна було побачити молодого чоловіка, що ходив з руками схованими у кишенях. Між мешканцями вертепу він викликав немало зацікавлення. Крій його одіня показував, що се мусів бути якийсь елегантний панич, якби не те, що одіне було подерте на шматочки. Та видно, що одіне не було сходжене. Части, що задержалися неподертими, виглядали ще як нові. Вязень присвячував немало уваги своїй сорочці, котра одначе втратила немало своєї краски, від коли він опинився в тім вертепі.

Молодий вязень чистив собі черевики, витираючи їх крайчиком хустинки, на якій були вишиті ініціали з короною. Деякі мешканці вертепу льва приглядалися з заінтересованем, як молодий вязень поряdkував свою тоалету.

— Наш князь прикрашує себе — сказав один злодій.

— Він природно гарний — сказав инший. — Йому аби гребінь та трохи помади, то перевисшив би всіх панів у білих рукавичках.

— Його свитка виглядає як нова і черевики вилискують ся. Се честь для нас мати таких модних товаришів. Але ті жандарми не розуміють ся на делікатности. Се ганьба, як вони подерли на нїм одіне.

— Він мусить бути якась важна особа. Се не хто будь так убирає ся. А який він ще молодий!

Між тим предмет сеї бесіди приближив ся до віконця, на яке спер ся один з дозорців.

— Слухайте, пане — сказав — позичте мені дваццять лірів. Я вам вскорі віддам, ви на мені не ризикуєте. Вважайте, що я маю свояків, в котрих є більше мільонів, чим у вас лірів. Прошу, позичте мені дваццять лірів, щоби я перебрав ся. Я не можу бути завсїгди так убраний. Се встид, щоби князь Кавальканті був так убраний.

Дозорець відвернув ся і здвигнув раменами. Він навіть

не засміяв ся, як був би се зробив хто инший на його місци. Він вже не від одного чув такі підмовлюваня, тому і сих не хотів слухати.

— Слухайте — говорив дальше Андрій. — Ви чоловік без серця; я постараю ся, що ви втратите се місце.

Від сих слів дозорець вже обернув ся і вибухнув головним сміхом. Тоді підійшли ближе инші вязні і стали півколесом.

— Я вам говорю — балакав своє Андрій — що за сю малу сумку я можу дістати свитку та кімнату, в котрій приймав би визначного гостя, котрого ожидаю кожного дня.

— Правда, правда — заговорили другі вязні. — По їм видно, що він якийсь пан.

— Ну; то позичте йому двацять лірів — сказав дозорець, спираючись на друге рамя. — Ви не повинні відмовити своєму товаришеви.

— Я не є товариш сим людям — сказав гордо Андрій. — Ви не маєте права мене ображати.

Злодії глянули один на одного і зачали воркотіти. Буля нависла над головою вязня-аристократа. Деякі зачали кричати: *La savate!* Се значило, що би вибити його черевиком (сават значить по французьки черевик), однакож під тим розуміло ся черевик з залізною підковою. Инші пропонували покарати його „ковалом”; при сїм роді кари набирало ся в хустину піску, камінчиків, або й дрібних монет і било ся тим засудженого на кару по голові, або по плечах. Инші говорили, що би його виправити батогом.

Андрій побачив, що за далеко загнав ся, обернув ся до своїх товаришів, моргнув, покрутив язиком верх зубів в роті і цмокнув. Се був масонський знак, котрого навчив його Кадерус. Між злочинцями були деякі масони і вони зараз пізнали сей знак. Вони зрозуміли, що гордий аристократ є один з їх організації. Хустина упала на землю і черевик з залізною підковою вернув ся на ногу свого властителя. Дали ся чути голоси, що сей пан має рацію. Він має право убирати ся, як йому мило.

Товпа відступила.

Дозорець був такий приголомшений таким оборотом справи, що вхопив Андрія за руки і зачав оглядати його, підозріваючи, що несподіване покорене мешканців вертепу льва було наслідком чогось поважнішого, чим незамітно-

го знаку. Андрій не ставив опору, позволив себе оглядати. В ту хвилю через віконце дав ся чути голос інспектора:

— Бенедетто!

Дозорець спинив свої оглядини.

— Мене кличуть — сказав Андрій.

— До витальні! — сказав той самий голос.

— А, бачите, що до мене приходять люди! О, мій дорогий пане, ви переконаєте ся, чи можна обходити ся з Кавалькантим, як з простим чоловіком!

І Андрій перейшов через подвіре, як чорна тінь, та зник за дверми, лишаючи своїх товаришів і навіть дозорця здивованими.

Ніхто не був більше здивований покликанем його до витальні, чим сам Андрій. Хитрий молодець, діставши ся до тюрми, замість використовувати враз з другими свій привілей писання листів до своїх знайомих, аби старали ся його освободити, задержував вперту мовчанку. Він говорив собі:

— За мною мусить бути якась сильна особа. Все на те вказує: моє несподіване багатство, легкість, з якою я поборював всякі перепони, несподівана родина і славне ім'я, яке мені дістало ся. На мене дощем падало золото і отвирали ся з усіх боків знамениті вигляди на подруже. Нещасливий склад обставин, або неприсутність мого протектора прибили мене, але се не буде на завсїгди. Рука, що була наді мною, простягне ся знов, щоби спасти мене в саму ту хвилю, коли мені буде виглядати, що падаю в пропасть! Пощо маю ризикувати нерозважними листами? Вони можуть обидити мого протектора. Він має два способи, щоби витягнути мене з біди. Він підкупством може приготувити мені таємничу утечу, або може своїм золотом підкупити судіїв. Не буду робити ні говорити нічого, поки не буду переконаний, що він зовсім мене покинув, а тоді...

Андрій придумав плян, що був досить хитрий. Нещасний хлопець був неустрашимий в напастованю, але шорсткий в обороні. Він був призвичаєний до вязниць і до всякого рода злиднів, однакж закоштувавши багатства, відчував дуже болючо те, що був обдертий, брудний і голодний. Якраз в тій хвилі огірчення закликав його голос інспектора до витальні. Серце Андрія забило ся з радости. Се бу-

ло за скоро на відвідини слідчого судії, а за пізно на відвідини директора вязниці, або лікаря, отже се мусить бути гої гість, котрого він надіяв ся.

Тимчасом через крати кімнати, в яку запроваджено Андрія, він побачив счудуваними очима темне та інтелігентне лице Бертучія, який оглядав з зацікавленем зелізні крати, обковані двері та тїнь, що порушувала ся з другого боку крат.

— А! — промовив Андрій з найбільшим здивованем.

— Добрий-день, Бенедетто — сказав Бертучіо придуманим голосом.

— Ви? ви? — говорив молодець, оглядаючи ся з перестрахом.

— Не пізнаєш мене, нещасний?

— Тихо! тихо! — просичав Андрій, який знав, що за деїкатні уха мають стїни. — На милість Божу, говоріть ти́йше!

— Хочеш говорити зі мною, чи не так? — сказав Бертучіо.

— О, так.

— Добре! — Бертучіо сягнув рукою до кишені і дав знак до дозорця, котрого було видно через віконце в дверях.

— Читай — сказав.

— Що се є? — спитав Андрій.

— Розпоряджене, щоби відпровадити тебе до кімнати і лишити, аби ти міг свобідно розмовляти зі мною.

— О! — крикнув Андрій, підскачивши з радости. Відтак в думці додав: — В тім є рука мого невідомого протектора! Він мене не забув. Вони хочуть тайни, бо маємо говорити без свідків. Я розумію. Бертучія прислав мій протектор.

Дозорець говорив через хвилю з кимсь старшим, відтак отворив зелізну фіртку через крати і запровадив Андрія до кімнати на першім поверсі. Кімната була вибілена, як то звичайно у вязницях, однакож вона виглядала вязневи на величаву, хоч в ній були тільки піч, ліжко, крісло та стіл. Бертучіо усів на крісло, Андрій кинув ся на ліжко. Дозорець усунув ся.

— Ну — сказав Бертучіо — що маєш ти мені тепер сказати?

— А що ви? — спитав Андрій.

— Лицює, щоби ти вперед щось сказав.

— О, ні. Ви мусите мати щось багато до говорення, коли шукали за мною і прийшли до мене.

— Га, нехай буде й так. Бачу, що ти дальше йшов дорогою злочину. Ти рабував, ти убивав.

— Добре! Коли ви взяли мене до приватної кімнати тільки на те, щоби мені се сказати, то шкода вашої мови. Я все те знаю. Є одначе дещо, з чим я ще не познакомлений. Я волів би про се говорити, коли ласка. Хто післав вас сюди?

— Чекай, чекай, ти занадто спішиш ся, Бенедетто.

— Так, я приходжу до річи. Шкода даремних слів. Хто післав вас?

— Ніхто.

— Як ви знали, що я в тюрмі?

— Я пізнав тебе вже якийсь час тому, коли ти, як випещений панич, сїдав на коня на Елізейських Полях.

— На Елізейських Полях? От і зближаємо ся до річи. Тепер вже можемо й говорити про мого батька!

— А хто-ж я є?

— Ви, пане? Ви мій прибраний батько. Однакож я думаю, що се не ви дали в мою розпорядимість сто тисяч лірів, які я пропустив в останніх чотирох, чи п'ятих місяцях. Се не ви зробили якогось італійського панка моїм батьком. Се не ви впровадили мене в світ і запросили мене на один обід в Отейль, котрий я немов ще й тепер їм в товаристві найвизначніших людей з Парижа, пр. одного королівського прокуратора, з котрим, на жаль, я занедбав заприятелити ся, бо тепер він був би мені дуже придав ся. Одним словом ви за мене не зложите одного, або двох мільйонів запоруки, коли відкрила ся моя фатальна тайна. Ну, говоріть, чесний Корсиканче, говоріть!

— Що ти хочеш, щоби я тобі сказав?

— Я вам поможу. Ви говорили тепер про Елізейські Поля, чи не так, мій прибраний батьку?

— Так.

— Отже на Елізейських Полях мешкає один дуже багатий пан.

— Той, в котрого домі ти рабував та допустив ся душегубства?

— Мабуть так.

— Граф Монте Крісто?

— Ви сказали його імя. Отже, чи маю я побігти в його обнятя, притиснути його до свого серця і крикнути, як се роблять на сцені: „Тату! тату!”

— Не жартуй! — відповів поважно Бертучіо — і не відваж ся тут вимовляти се імя так, як ти відважив ся його вимовити.

— Ба! — сказав Андрій, трохи заскочений повагою Бертучія. — А чому ні?

— Бо особа, що носить се імя, має занадто багато ласки в небі, щоби була батьком такого нужденника, як ти!

— Ви дуже гарно до мене говорите.

— Але дуже погано буде, як не будеш уважати!

— Погроза! Я погроз не бою ся. Я скажу . . .

— Чи ти думаєш, що маєш до діла з такими карликами, як ти сам? — спитав Бертучіо таким спокійним голосом і з таким твердим поглядом в оці, що Андрія се досягло до самої душі. — Чи ти думаєш, що маєш до діла з галерниками, або новиками в світі? Бенедетто, ти упав в страшні руки; вони готові отворити ся для тебе; використай їх. Не грай ся з громом, який вони відложили на хвилику на бік, але який вони можуть в кожній хвилі знов підняти, коли схочеш випередити їх рухи.

— Мій батько — я буду знати, хто мій батько! — сказав впертий хлопець. — Нехай і згину, але довідаю ся про се. Що для мене значить скандал? Яке майно, яку репутацію я маю? Ви великі люди тратите завсїгди щось через скандал, помимо своїх мільйонів. Ну, хто є мій батько?

— Я прийшов, аби тобі се сказати.

— А — сказав Бенедетто — і його очи заіскрились з радости.

Та в ту-ж саму хвилю отворили ся двері і дозорець сказав до Бертучія:

— Вибачте мені, пане, але слїдчий судія чекає на вязня.

— І так кінчить ся наша розмова — воркнув Андрій. — До чорта!

— Я верну завтра — сказав Бертучіо.

— Добре! Жандарми, є до ваших услуг. Ага, мій дорогий пане, лишіть при дверях кілька корон для мене, щоби я мав за що дістати пару річий, котрих мені дуже потрібно.

— Се буде зроблено — відповів Бертучіо.

Андрій протягнув руку. Бертучіо пошукав своєю в кишени і задзвонив кількома монетами.

— Отсе я розумію — сказав Андрій, стараючись усміхнутися. — Досить! До побачення завтра!

— Завтра! — відповів Бертучіо.

РОЗДІЛ CVIII.

Представник закона.

Як памятаємо, священик Бусоні остав сам з п. Ноартіе в кімнаті смерті, отже старець зі священиком були одинокими сторожами тіла молодої дівчини. Може се була християнська наука священика, а може його незвичайна ласкавість, може його переконуючі слова, що привернули рівновагу старця, досить того, що після його розмови зі священиком, його безмежна розпука зробила місце спокійній резигнації, яка задивувала всіх, що знали його горяче привязане до Валентини.

Віефорт не навідував ся до свого батька після того, як вмерла Валентина. Цілий дім перемінив ся. З'явив ся новий льокай для Віефорта, новий слуга для Ноартіе. Пані Віефорт приняла дві нові наймички. Новий був і сторож дому і фірман. І вся нова прислуга утворила немов свіжу перегороду між членами сеї проклятої родини.

Суд лави заприсяжених мав отворити ся за два, або три дні. Віефорт замкнув ся у своїй канцелярії і кинув ся з горячковим запалом до приготовлювання обвинувачення проти Кадерусового убийника. Ся справа, як і інші, з котрими був звязаний граф Монте Крісто, викликала в Парижі велике заінтересоване. Докази були справді не цілком переконуючі, бо вони основували ся на кількох словах, написаних втікачем з галери перед смертю, а ним-же могла руководити й ненависть, або пімста супроти колишнього товариша. Однакож королівський прокуратор мав вироблений погляд на сю справу. Він був переконий, що Бенедетто був винен і він сподівав ся віднести з сеї трудної справи

триумф, самотню радість для свого замерзлого серця.

В такий спосіб справа була приготована завдяки постійній праці Вієфорта, який хотів, щоб вона була першою на лістї для надходячої сесії лави заприсяжених. І він мусїв тепер відокремлювати ся від людей ще більше, чим звичайно, аби сховати ся від великого числа просьб за картами вступу до судової салї в день процесу. Час, який минув від смерті Валентини, був такий короткий, сум, що навис над домом, був такий недавній, що ніхто й не дивувався, що батько був такий зайнятий обов'язками своєї професії, які були його самотньою радістю проти смутку.

Раз лише бачив Вієфорт свого батька. Се було в день після того, як Бертучіо відвідав другий раз Бенедетта, аби сказати йому ім'я його батька. Прокуратор, зажурений і прибитий, зійшов на город свого дому і задумавшись, збирав паличкою умираючі галузки рож, що були засаджені попри хідник. Припадково він підняв свої очі на дім, звідки доходив до нього голос його сина, котрий галасливо бавив ся в своїй кімнаті. В ту хвилину він завважив в однім з отворених вікон п. Ноартіє. Старого уставлено там, щоб він міг потішити ся послідними проміннями сонця, що давали ще трохи тепла, а тепер спочивали на умираючих квітках та червоних листках дикого винограду, що пнявся по балконі.

Очі старого були звернені на місце, котрого Вієфорт зразу не міг розпізнати. Та в очах старого було стільки ненависти, стільки жорстокости, стільки дикої нетерпеливости, що Вієфорт, пізнавши значіне того погляду, зачав оглядати ся, аби побачити, на що сей погляд звернений. І тоді він побачив, що під купкою лип, які тепер були вже без листя, сиділа з книжкою в руках пані Вієфорт, однакж замість читати, гляділа, усміхаючись любо, на свого сина, бо кидала назад до нього елястичну галку, котру він вперто кидав через вікно своєї кімнати у город. Вієфорт зблід; він зрозумів значіне погляду свого батька.

Ноартіє глядїв довгий час в такий спосіб на паню Вієфорт, та нагло перенїс свій погляд на її мужа. Вієфорт почув на собі удар тих громоносних очий. Пані Вієфорт, не-свідома всеї тої ненависти, яка палала над її головою, держала в ту хвилину галку свого сина в руці і давала йому знаки, аби поцілунком відкупив її в неї. Едвард просив довгий

час, мабуть рахуючи собі, що поцілунок для матери є великою ціною за клопіт, який він мусить підняти, щоб дістати назад галку, однакж нарешті рішив ся, вискочив через вікно на город і побіг до матери. Його чоло було мокре від поту. Пані Вієфорт утерла йому чоло, поцілувала його і відіслала назад до хати з галкою в одній руці а бомбонами в другій.

Притяганий якоюсь непоборимою силою, Вієфорт зачав йти до дому. Очи Ноартіє провадили його, а в них була така огненна ясність, що Вієфорт відчував, як вони прошибали його наскрізь. В тім погляді можна було відчуті глибокий докір, як і страшну погрозу. Відтак Ноартіє підняв свої очи до неба, немов пригадував йому забуту присягу.

— Добре, тату — сказав Вієфорт під вікном. — Все добре. Будьте терпеливі ще один день. Що я сказав, те зроблю.

Ноартіє успокоїв ся по тих словах і звернув свої очи байдужно в иншім напрямі. Вієфорт скоро розщепив на собі свиту, яка немов давила його і потягнувши спітнілою рукою по чолі, увійшов до дому.

Ніч була холодна і тиха. Ціла родина поклала ся спати, тільки Вієфорт сидів і робив. Робив до п'ятої години рано, переглядаючи послідні питання, які день перед тим ставили вязневи слідчі судії, порівнював зізнання свідків і робив кінцеві замітки до обвинувачення, що було одним з найбільше енергічних і найлучше уложених, які він коли писав.

На другий день, в понеділок, отворила ся сесія лави заприсяжених. Ранок був сумний і хмарний. Слабе, сиве світло ранку застало Вієфорта при столі. Він здригнув ся, як світло випалило ся і лампа зачала гаснути. Пальці Вієфорта були мокрі і при світлі погасаючої лампи червоні, немов би намачав їх у крові. Він отворив вікно. Воздух, воґкий від мраки, скупав його голову і відсвіжив память.

— Нині — сказав він до себе — нині чоловік, що має в руках вимір справедливости, мусить вдарити, де лише є провина.

Мимоволі його очи пошукали за вікном кімнати батька, де бачив його попереднього дня. Вікно було заслонене, однакж образ батька був такий живий в його думці, що він заговорив до замкненого вікна, немов би воно було отворене і немов би в нїм доси був грізний старець.

— Так — сказав Вієфорт — будьте спокійні.

Його голова опала на груди і в такій позиції він перейшов ся по кімнаті. Відтак кинув ся, як був убраний, на софу, не так щоб спати, як щоби дати спочинок тілу, завялому та задеревілому від довгого сидження.

Постепенно всі в домі побудили ся і Вієфорт почув зі своєї студії гамір, що є признакою життя в домі — отвиране і замикане дверей, голос дзвінка, котрим пані Вієфорт кликала служницю, веселі крики свого сина. Вієфорт також задзвонив; його новий льокай приніс йому часописи і попри них горнятко чоколяди.

— Що ти мені приніс? — спитав Вієфорт.

— Горнятко чоколяди.

— Я не жадав його. Хто казав тобі його принести?

— Пані Вієфорт. Вона казала, що ви будете мати багато до говорення підчас процесу за душегубство і що вам треба чогось, що піддержувало-б вашу силу.

Льокай поклав горнятко на столику, найблизшим до софи і вкритім, як все инше, паперами. Відтак вийшов.

Вієфорт глядів на горнятко хвилю з сумом, відтак нервово вхопив горнятко і випив його вмістимість одним духом. Хто був би не дивив ся на се, то сказав би, що він сподівався, що в горняти є отруя і що він бажав, аби смерть освободила його від обовязку, який був для него тяжший від смерті. Пізнійше встав і перейшов ся по кімнаті з усміхом, на який страшно було-б глядіти. Чоколяда була нешкідлива і Вієфортові вона не зашкодила.

Прийшла година снідання, але Вієфорт не прийшов до стола. Прийшов до него знов льокай.

— Пані Вієфорт бажає пригадати вам, пане — сказав — що якраз вибила одинайцята година, а процес зачинає ся в дванадцятій.

— Ну — сказав Вієфорт — і що з того?

— Пані Вієфорт є убрана. Вона готова вийти і бажає знати, чи може пійти з вами, пане.

— Куди-ж вона думає пійти?

— До Палати Справедливости.

— По що?

— Пані каже, що дуже хотіла би слухати процесу.

— А! — сказав Вієфорт значучо. — Вона хоче прислухувати ся.

Слуга відступив назад і сказав:

— Коли хочете пійти самі, пане, то я піду і скажу пані.

Віефорт мовчав хвилику, притиснувши нігтями своє бліде лице.

— Скажи пані — сказав нарешті — що я хотів би з нею поговорити і що прошу, аби зачекала на мене в своїй кімнаті.

— Добре, пане.

— Відтак прийдеш убрати мене і побрити.

— Зараз, пане.

Льокай зник і майже зараз вернув ся. Побривши свого пана, він убрав його на чорно. Скінчивши, сказав:

— Пані сказала, що буде ожидати пана, скоро тільки він збере ся.

— Я йду до неї.

Віефорт взяв папери під руку а капелюх в руку і попрямував до апартаменту своєї жінки. При дверях спинив ся на хвилику, щоби втерти своє мокре, бліде чоло. Відтак увійшов.

Пані Віефорт сиділа на отоманці і негерпелизо перекидала картки часописів та журналів, які молодий Едвард для розривки зараз дер, не чекаючи навіть, поки мама картку прочитає. Вона була убрана, аби вийти на вулицю. Її капелюх стояв коло неї на кріслі, на руках мала рукавиці.

— А, ви тут, пане — сказала своїм природно спокійним голосом. — Та чого ви такі бліді? Ви робили цілу ніч? Чому ви не прийшли на снідане? Ну, візьмете мене з собою, чи я маю пійти десь з Едвардом?

Пані Віефорт поставила багато питань, щоби дістати відповідь бодай на одно. Однакж Віефорт помимо сего остав німий і холодний, як статуя.

— Едвард — сказав він намість відповіді. — Йди бави ся до сальону. Я хочу тут поговорити з мамою.

Пані Віефорт задрожала на вид сего холоду свого мужа, задрожала від його різкого голосу і такого незвичайного вступу. Едвард підняв голову, поглянув на маму і бачучи, що вона не потверджує батькового розказу, зачав стинати голову своїм оловяним жовнірам.

— Едвард! — крикнув Віефорт так строго, що хлопець аж підскочив. — Ти не чуєш мене? Йди!

Хлопець, непризвичаений до того, щоби до него так го-

ворили, встав і зблід, — тяжко сказати, чи зі страху, чи злости. Батько підійшов до него, взяв його за руку і поцілував його в чоло.

— Йди — сказав — йди дитино.

Едвард вибіг. Вієфорт підійшов до дверей, замкнув їх за дитиною і зариглював.

— О, Господи! — сказала жінка, стараючись відгадати думки свого чоловіка і при тім усміхнути ся. Однакож лице її чоловіка замерзло, як лід. — Що стало ся?

— Жінко, де ти держиш ту отрую, котрої звичайно уживаєш? — сказав королівський прокуратор без вступу, ставши між жінкою і дверми.

Пані Вієфорт почула ся так, як чує ся жайворонок, коли побачить над собою яструба, що падає на него. Вона видала з себе хрипливий, урваний голос, — ні оклик переляку, ні зітхнене — і смертельно зблідла.

— Пане — промовила по хвилі — я, я не розумію.

І як в першім пароксизмі переляку вона встала зі софи, так у другім, мабуть сильнішим від першого, упала знов на софку.

— Я питаю тебе — говорив Вієфорт зовсім спокійним тоном — де ти укриваєш отрую, при помочи котрої убила мого тестя, пана Сен-Меран, мою тещу, паню Сен-Меран, слугу Бароа і мою дочку Валентину?

— О, пане — крикнула пані Вієфорт, заломивши руки — що ви говорите?

— Не тобі питати, тільки відповідати.

— Чи маю відповідати своєму мужеві, чи представникови закона? — простогнала пані Вієфорт.

— Представникови закона, представникови закона, пані. Страшно було глядіти на смертельну блідість тої жінки, муку в її лици, дрожане цілого її тіла.

— О, пане! — простогнала, — о, пане!

Се була ціла її відповідь.

— Не відповідаєш! — крикнув Вієфорт. За тим додав з усміхом, що був страшніший, чим його злість: — Отже се правда! Ти не заперечуєш!

Пані Вієфорт зробила рух.

— Ти не можеш сего заперечити! — додав Вієфорт, протягаючи до неї руки. немов би хотів її зловити в ім'я справедливости. — Ти доконала тих злочинів з безсоромною

вмілістю, яка одначе могла обманути тільки тих, котрих любов до тебе засліпила. Від смерти пані Сен-Меран я знав, що труїтелька живе в моїм домі. Д-р Аріні перестеріг мене про се. По смерти Бароа (Господи прости мені!) мої підозріння звернули ся проти ангела! Та від смерти Валентини всяка непевність усунула ся з моєї думки, тай не тільки з моєї, але й з думки других. Отже твій злочин, відомий двом людям, підозрілий многим, стане незадовго публичним і як я тобі перед хвилиєю сказав, ти вже не говориш до свого мужа, тільки до представника закона.

Жінка укрила лице в своїх долонях.

— О, пане — вистогнала. — Прошу, не вірте підозрінням.

— А, ти ще й боїш ся правди? — крикнув Вієфорт згіржливо. — Я завважував завсїгди, що душегуби є самі боягузи. І ти мала відвагу бути свідком смерти двох старих людей та молодой дівчини, що погибли від твоєї руки?

— Пане, пане!

— Ти боїш ся — говорив далше Вієфорт зі зростаючим обуренем — але ти могла рахувати, одну за одною, мінути чотирох передсмертних мук, ти, що приготовляла пекольні пляни і підсувала отрую з такою вправою і спритом. А чи, приготовляючи все так спритно, думала ти про ще одну річ, чи думала ти, до чого се допровадить, коли виявлять ся твої злочини? О, се неможливо! Ти муїла приготувити собі якусь певнійшу, більше таємну і убійчу отрую від других, щоби при її помочи втечи від кари, яка тебе чекає. Ти се зробила, так бодай сподїю ся.

Пані Вієфорт заломила руки і упала на колїна.

— Я розумію — сказав Вієфорт — ти признаєш ся, однакож признане перед судїями, признане зроблене в послїдну хвилю, витиснене, коли злочину не мож вже заперечити, таке признане не зменшує кари, яка належить ся виновникови!

— Кара! — крикнула пані Вієфорт — кара, пане? Ви вже два рази вимовили се слово!

— Вже-ж що кара! Чи ти сподївала ся, що оминеш кару через те, що чотири рази провинила ся? Чи думаєш, що не буде кари, бо ти жінка того, що домагає ся кари? Ні, моя панї, ні! Шибениця чекає душегубку, хто-б вона не була, хиба що, як я вже сказав, труїтелька була на стїльки осторожна, що задержала для себе кілька крапель найбільше убійчої отруї.

Пані Вієфорт дико закричала і огидний, неопанований переляк показався на її лиці.

— Не лякайся шибениці, не лякайся! — сказав Вієфорт. — Я не хочу тебе знеславити, бо се булоб знеславлене для мене самого. Ні, коли ти мене зрозуміла, то розумієш, що ти не маєш умерти на шибениці.

— Ні, я не розумію. Що се значить? — простогнала нещасна жінка, цілковито збита з пантелику.

— Я розумію, що жінка першого королівського прокуратора в столичнім місті не повинна своєю ганьбою сплямити чисте ім'я, що вона не сміє за одним ударом позбавити чести свого мужа і своєї дитини.

— О, ні! О, ні!

— Добре. І се похвально з твоєї сторони. Я дякую тобі за се!

— Дякуєте мені? За що?

— За те, що ти тепер сказала.

— Але що-ж я сказала? О, моя голова ходором ходить. Я вже не можу нічого зрозуміти! Мій Боже, Мій Боже!

Вона встала зі збуреним волосем, з піною на устах.

— Ти відповіла на питане, котре я поставив тобі, коли лише увійшов в сю кімнату, а се питане було: „Де ти перетримуєш отрую, котру звичайно уживаєш?”

Пані Вієфорт піднесла руки до гори і конвульсійно вдарила одною рукою об другу.

— Ні, ні — закричала — се не може бути, ви сего не хочете!

— Я, моя пані, не хочу, щоби ти згинула на шибениці. Розумієш?

— О, милосердя, милосердя!

— Все, чого я бажаю, то задосить-учинення. Я є на те на землі, щоби карати! Всяку иншу жінку, хоч би се була й сама королева, я післав би за отсе в руки ката, але з тобою я милосерний. До тебе я говорю: Чи не сховала ти для себе кілька крапель найпевнішої, найбільше убійчої, найшвидшої отруї?

— Простіть мені! Позвольте мені жити!

— Проч!

— Не забувайте, що я ваша жінка!

— Ти душегубка!

— В ім'я неба!

— Ні!

— В ім'я тої любови, яку ви колись мали для мене!

— Ні, ні!

— В ім'я нашої дитини. О, задля нашої дитини pozwolte мені жити!

— Ні, ні, ні, кажу тобі. Коли позволю тобі жити, то ти котрогось дня убеш і його, як поубивала других!

— Я! Я малаб вбити свого сина! — крикнула допроваджена до крайної розпуки мати, біжучи до Вієфорта. — Я вбила-б свого Едварда! Ха! Ха! Ха!

Страшний, демонічний сміх закінчив речене і опісля сам перейшов у хрипке харкотане.

Пані Вієфорт упала до ніг свого мужа. Він приступив до неї.

— Вважай — сказав. — Коли повернувши, побачу, що справедливість не дістала задосить-учинення, то я своїми власними устами зроблю на тебе донос і своїми власними руками тебе заарештую!

Вона слухала, заперши в собі дух, переможена, збита з ніг. Тільки її очі блистіли і з них видно було страшну полумінь, що її палила.

— Розумієш мене? — спитав Вієфорт. — Я йду до суду домагати ся кари смерти для душегуба. Коли вернувши, застану тебе живою, то будеш спати сеї ночі в тюрмі.

Пані Вієфорт зітхнула. Її нерви втратили силу і вона упала на підлогу. Королівський прокуратор немов відчув милосерде. Він поглянув на ню вже не так строго, вклонився їй і сказав повільно:

— Пращай, жінко, прашай!

Се прашанє вдарило паню Вієфорт як ніж ката. Вона зімліла. Королівський прокуратор вийшов і замкнув за собою двері.

РОЗДІЛ СІХ.

3

Лава заприсяжених.

Афера Бенедетта, як то загально називано, була величезною сенсацією. Ходячи до Кафе де Парі, Бульвар де Ган

і Бульонського Ліска в короткім періоді своєї величі, ложний Кавальканті придбав собі не мале число приятелів. Часописи описували його різні пригоди, як молодця з „висшого товариства” і як втікача з галер, а що кождий, хто був особисто познакомлений з князем Кавалькантим, був зацікавлений його дальшою судьбою, то всі хотіли за всяку ціну бути на його процесі.

В очах многих Бенедетто був як не жертвою, то бодай приміром недоцільности закона. В Парижі виділи Кавалькантія, його батька, і надіяли ся, що він зявиться, аби обстати за своїм сином, що пішов на бездорожа. Многі, котрі нічого не знали про його першу появу в домі Монте Кріста, були приємно вражені його поважними манерами, панським виглядом та знанем світа, яке виявляв старий патрицій, бо він справді грав добре ролю аристократа, коли мовчав. Що до самого обвинуваченого, то многі памятали його, як такого милого, такого гарного і щедрого, що воліли думати про него, як про жертву якоїсь змови, бо чи-ж то раз так буває на сїм світі, що велике майно викликає в других заздрість та злобу?

З тих причин усі спішили до суду, деякі щоби видіти видовище, інші щоби робити замітки. Від семої години рано стояла вже товпа при залізній брамі суду, а на годину перед отворенем процесу саяла була вже битком набита.

Був один з тих чудових осінних днів, які немов є відплатою за погані дні в літі. Хмари, котрі Віефорт завважив перед сходом сонця, зникли зовсім; погода була найкращою, яка може бути у вересні.

Бошамп, один з королів преси, який через те всюди мав свій престіл, оглядав ся на всі боки. Він завважив Шатот-Рено та Дебрея, яким вдало ся дістатись до середини і заняти місця перед судовим возьним, а не за ним, як то звичайно повинно бути. Урядовець пізнав міністерського секретаря та міліонера і щоби показати їм свою пошану, згодив ся стерегти їх місця, коли вони пішли до Бошампа.

— Ну — сказав Бошамп — от і побачимо свого приятеля!

— І справді — відповів Дебрей. — От які то князі бувають! До чорта з тими італійськими князями!

— Та ще й чоловік, що міг покликати ся на Данта, як

на свого генеальога*) і миг рахувати своїх предків від Божественної Комедії”.

— Шляхецтво шнура! — сказав Шато-Рено флегматично.

— Він буде засуджений, чи ні? — спитав Дебрей.

— Мій дорогий друже, я думав, що ми повинні тобі ставити се питанє. Ти знаєш такі річі ліпше, чим ми. Ти бачив минувшої ночі президента у міністра?

— Так.

— Що-ж він казав?

— Щось, що вас здивувалоб.

— То говори скоро, щоби ми не чекали.

— Він сказав, що Бенедетто, котрого уважають за дуже хитрого, є в дійсности дуже підрядний і дурний драб, зовсім негідний експериментів, які будуть робити по його смерті на його френологічних органах.

— Ба — сказав Бошамп — але він грав ролю князя дуже добре.

— Так, для тебе, бо ти, Бошампе, не любиш тих нещасних князів і завсігди радуєш ся, як можеш найти у них якийсь недостаток, однакож я не дав ся обманути, бо я відчуваю благородність інстинктом і занюхаю аристократичну родину, як який геральдичний пес.

— То ти не вірив в його князівство?

— Я вірив у князівство, але не в князя.

— То се ще не так зле — сказав Дебрей — все таки я вам кажу, що він міг дуже добре увійти з многими людьми. Я стрічав його навіть в домах міністрів.

— А, так! — засміяв ся Шато-Рено. — Так ніби міністри розуміють ся на князях!

— Добре кажеш, Шато-Рено — сказав Бошамп і також засміяв ся.

— Однакож — сказав Дебрей до Бошампа — коли я говорив з президентом, то ти може говорив з королівським прокуратором.

— Неможливо було. Послідного тижня п. Віефорт замкнув ся від людей — і се зовсім природно. Сей ланцюх домашних нещасть, що скінчив ся дивною смертю його дочки...

*) Генеальог — чоловік, котрий досліджує походжене осіб, або родин, чоловік, що пише генеальогію, тоб то історію роду, вичислює предків та їх дітий в тім порядку, як вони по собі приходили.

— Дивна?! Що ти маєш на думці, Бошампе?

— О, так. Чи ти удаєш, що в міністра не завважили всего того? — сказав Бошамп, втискаючи шкло на око, де воно одначе не хотіло оставати.

— Мій дорогий пане — сказав Шато-Рено — позволь звернути увагу, що ти навіть на половину не вмієш так обходити ся з тим шклом, як Дебрей. Дай йому лекцію, Дебрей.

— Чекай — сказав Бошамп — я певно не помилив ся.

— Що таке?

— Се вона!

— Вона? Хто?

— Казали, що вона втікла.

— Панна Евгенья? — спитав Шато-Рено. — Або що? Вона вернула?

— Ні, але її мати.

— Пані Дангляр? Нонсенс! Неможливо! — сказав Шато-Рено. — Тільки десять днів по утечі її дочки, а три дні по банкруцтві її чоловіка?

Дебрей злегка запаленів і кинув очима туди, куди дивив ся Бошамп.

— Та що говориш? — сказав — От, якась засіткована пані, якась чужинецька княгиня, може мати Бенедетта. Однакож ти говорив якраз про дуже інтересну річ, Бошампе.

— Я?

— Так. Ти говорив про дивну смерть Валентини.

— А так, правда. Та що се є, що пані Віефорт нема тут?

— Бідна жінка! — сказав Дебрей. — Вона певно занята дестильованем мастий для шпиталів, або робленем косметиків для себе та приятельок. Знаєте, що вона пускає два до трох тисячі корон на рік на сю розривку? Але се справді дивно, що її тут нині нема. Я був би рад її бачити, бо вона мені дійсно подобає ся.

— А я не люблю її — сказав Шато-Рено.

— Чому?

— Не знаю чому. Чому ми любимо? Чому ми ненавидимо? Не люблю її, бо маю до неї антипатію.

— Значить, інстинктивно.

— Нехай буде й так. Однакож вернім до того, що ти говорив, Бошампе.

— Отже — сказав Бошамп — чи ви не цікаві знати, панове, з якої причини в домі Вієфорта вмирають так нагло?

— Добре кажеш: скоро — замітив Шато-Рено.

— Справді — потвердив Дебрей. — Признаю ся, що мені не сходить з очий сей дім, удекорований вже через три місяці на чорно. Передвчера говорила мені пані про се в злуці з Валентиною.

— Що за пані? — спитав Шато-Рено.

— Жінка міністра — розуміє ся!

— О, вибачай! Я ніколи не заходжу до міністрів. Лишаю се князям.

— Так, передвчера пані питала мене про се і я не знав, що відповісти. Як знаєте що, то скажіть мені, щоби я передав їй інформацію.

— Га, панове, причина, чому люди так скоро вмирають в домі п. Вієфорта, є та, що в тім домі живе душегуб — сказав Бошамп.

Оба його співбесідники здрігнули ся, бо ся думка приходила вже й їм в голову.

— А хто є той душегуб? — спитали оба рівночасно.

— Малий Едвард!

Дебрей і Шато-Рено зареготали ся, але се не збентежило бесідника. Він говорив дальше:

— Так, панове; Едвард є вже зовсім вправлений в штуці убиваня.

— Не жартуй.

— Я зовсім не жартую. Я наймив вчера слугу, що якраз покинув дім Вієфортів. Маю намір відправити його завтра, бо їсть дуже багато, мабуть хоче відбити собі за те, що багато постив в своїх попередних панів зі страху. Отже, слухайте.

— Ми слухаємо.

— Як виглядає, то сей хлопчина дістав якось в свої руки флящину отруї і вживає її від часу до часу проти кожного, хто йому в якийсь спосіб негодить. Насамперед пан і пані Сен-Меран стрітили його невдоволене, отже він дав їм по три крапельки того еліксіру — три краплі вистарчили. Відтак навинув ся бравий Бароа, старий слуга діда Ноартіє; він, знаєте, часом картав хлопця; хлопець дав і йому три краплі еліксіру. Відтак прийшла черга на бідну Валентину; вона не робила йому пакости, але він їй зазидував, отже

вляв і її три краплі свого еліксіру, а для неї, як і для других, се був кінець.

— Та що ти нам якусь байку говориш? — сказав Шато-Рено.

— Се казка з якогось іншого світа — сказав Дебрей.

— Ви не вірите мені? Ну, то спитайте мого слугу, або радше того, що завтра вже не буде моїм слугою. Про се говорив цілий дім.

— А сей еліксір? Де він є? Що се є?

— Хлопець сховав його.

— Але де він його дістав?

— В лабораторії своєї матери.

— Що-ж то, мати передержує у себе отруї?

— Як я знаю? Ви мене питаєте, як королівський прокуратор. Я тільки повторюю те, що чув. Більше сказати не можу.

— Але-ж се неможливе!

— Ні, друже, се зовсім не є неможливе! Забуваєш ту дитину з вулиці Рішелю, яка находила приємність в убиванню своїх братів та сестер в той спосіб, що вбивала їм в уха шпильки, коли вони спали?

— Дай спокій, Бошампе — сказав Шато-Рено. — Я заложив би ся, що ти не віриш ані в одно слово з того, що нам оповідаєш. Однакж я не виджу тут графа Монте Крісто. Що се є, що його тут нема?

— Він трохи збентежений — сказав Дебрей — і йому ніяково показувати ся публично, бо-ж Кавальканті обманув його. Як довідую ся, то він прийшов до него з фалшивими кредитними листами і натягнув його на позичку сто тисяч лірів.

— А що є з Морелем? — спитав Бошамп.

— Я три рази ходив до него, щоби з ним побалакати — сказав Шато-Рено — і не можу застати його дома. Його сестра сказала мені, що не бачила його вже два, або три дні, але не була занепокоєна. Вона була певна, що з ним все гаразд.

— А, я тепер пригадую собі — сказав Бошамп. — Монте Крісто не може бути в суді!

— Чому?

— Та-ж він актор в драмі.

— Як-то? Він також когось убив? — спитав Дебрей.

— Ні, навпаки; він є той, котрого хотіли вбити. Ви не знаєте, що Бенедетто убив свого приятеля Кадеруса якраз, коли він виходив з дому Монте Кріста? Ви не знаєте, що в домі графа найдено славну покровавлену камізельку Кадеруса з листом, через який спинилося підписане контракту подружжя Бенедетта? Ось там вона, та камізелька, на столі, покровавлена, частина доказу.

— А, се добре!

— Пс, тихо! Суд починає ся. Вертаймо на свої місця!

В салі запанував рух. Возьний закликав своїх протегованих на зарезервоване місце, інший урядовець закликав острим голосом, що процес починає ся.

РОЗДІЛ СХ.

Обвинуваченє.

Судії заняли свої місця серед найповажнійшої мовчанки. Засіли заприсяжені судії. Королівський прокуратор, п. Вієфорт, предмет загальної уваги — можна навіть сказати загального подиву — усів у фотели і повільно, поважно оглянув ся довкола себе. Всі гляділи з подивом на те поважне і строге лице, котрого спокою особисті нещастя не могли захитати. Вигляд чоловіка, для якого чужі були всі людські зворушення, викликав переляк.

— Жандарми — сказав президент суду — приведіть обвинуваченого.

По сих словах загальна увага збільшилася ся. Всіх очі звернули ся до дверей, котрими мав увійти Бенедетто.

Двері вскорі отворили ся і показав ся обвинувачений. Всі присутні віднесли однакове вражінє; вираз його лица не обманув нікого. Лице обвинуваченого не мало на собі сліду того глибокого зворушення, котре припинює бите серця і додає блідість лицу. Його руки спочили граціозно, — одна на капелюсі, друга заложена за білу камізельку; вони не дрожали. Його очі були спокійні, навіть ясні.

Увійшовши в салю суду, він уважно кинув оком по судіях і помічниках, стримав свій зір на президентови суду, а відтак на королівським прокураторови.

При боці Бенедетта став адвокат, що мав провадити його оборону. Адвоката назначив суд, бо Андрій не хотів уважати на такі подробиці, немов не приписуючи їм ніякого значіння. Адвокат був молодий чоловік, біловолосий; його лице зраджувало сотню разів більше зворушення, чим лице в'язня.

Президент сказав прочитати обвинувачене, виписане розумним та безпощадним пером Вієфорта. Підчас сего читання, яке забрало немало часу, публична увага постійно звертала ся до Бенедетта, котрий заховував ся зі спартанською байдужністю. Вієфорт ніколи ще не був такий ясний і вимовний.

Злочин був представлений в найживіших красках. Попередне жите в'язня, його переміна, його постійна злочинність з вчасного віку — все те було представлене з усім таланом, який знане людського життя могло достарчити такому умови, як ум королівського прокуратора.

Силою самого сего вступу Бенедетто був вже пропащий на завсїгди в публичній опінії, навіть поки оголошено законний присуд. Та Андрій не звертав уваги на обвинувачення, що падали на него одні за другими.

Вієфорт, що приглядався йому уважно, студіюючи своїм звичаєм його психольогію, даремно намагав ся приневолити його, аби опустил очі в долину. Наконєць читане скінчило ся.

— Обвинувачений — сказав президент — яке є твоє ім'я і прізвище?

Бенедетто встав.

— Вибачте мені, пане президент — сказав чистим голосом — однакж, як я бачу, ви прибираєте такий порядок допитів, після якого я не можу йти за вами. Я говорю — і постараю ся доказати, що маю підставу до сего, що я є у виїмковім положенню. Тому я прошу, щоби ви дозволили мені придержувати ся иншого порядку в моїх відповідях. Се не перешкодить мені дати відповідь на всі питання.

Здивований судія глянув на заприсяжених, а ті в свою чергу звернули очі на королівського прокуратора. Всі присутні виявили здивоване, та Андрій оставав цілком незворушений.

— Твій вік? — сказав президент. — Чи можеш відповісти на се питанє?

— На те питанє, як і на інші, я дам відповідь, пане президенте, коли прийде на те черга.

— Твій вік? — повторив президент.

— Маю двацять один літ, а радше буду мати за кілька днів, бо я вродив ся в ночі 27 вересня, 1817.

Вієфорт, що був на ту хвилю занятий робленєм якихсь записок, підніс голову, коли почув сю дату.

— Де ти уродив ся? — допитував президент.

— В Отейль, коло Парижа.

Вієфорт другий раз підніс голову, глянув на Бенедетта, немов би дивив ся на голову Медузи, і зблід. Бенедетто тимчасом граціозно утер собі губи делікатною хустинкою.

— Твоя професія?

— Зразу я був обманцем — відповів спокійно Андрій — потім я став злодієм, а тепер став душегубом.

Гамір, а радше буря обурення піднесла ся з усіх сторін салі. Самі судії були немов приголомшені і заприсяжені давали явно признаки невдоволення з цинізму, який так трудно було погодити з видом модного паничика. Вієфорт притиснув руку до чола, котре було зразу бліде, а тепер стало червоне. Відтак нагло став на ноги і оглянув ся довкола, немов би стратив розум. Йому забракло воздуха.

— Ви може потребуєте чогось, пане королівський прокураторе? — спитав Бенедетто зі своїм наймиліїшим усміхом.

Вієфорт не відповів, тільки усів, а радше кинув ся назад на фотель.

— А тепер, вязню, чи згодиш ся сказати своє ім'я? — спитав президент. — Брутальна щирість, з якою ти вичислив свої злочини, гордість, з якою ти їх виявляєш і за яку я обов'язаний тебе строго упінути зі сторони суду — так в ім'я моральности, як і з поваги для людства — се були мабуть твої причини, щоби здержати ся з виявленєм свого імени. Ти хотів своїм іменем викликати більше вражінє по вичисленю своїх злочинів.

— Се чудово, пане президенте, як вірно ви прочитали мої думки — сказав Бенедетто найсолодшим голосом і з найчемнішою міною. — Отсе є справді причина, чому я просив вас обернути порядок ваших питань.

Здивованє публики дійшло до найвисшого степеня. Тепер вже не було нічого удаваного в поведінці обвинуваче-

ного. Зацікавлена публіка ожидала грому, що мав впасти із нутра чорної хмари.

— Отже — сказав президент — яке твоє ім'я.

— Не можу вам сказати свого імені, бо не знаю його; однакж знаю ім'я свого батька і він може вам його подати.

Віефорта немов осліпила якась болюча блискавка. Каплі гірконого поту можна було бачити, як падали з його лиця на папери перед ним. Він пересував їх перед собою дрожачими руками.

— Так скажи ім'я свого батька — сказав президент.

В салі **запанувала така тишина, що можна було чути лет мухи.** Всі завмерли в ожиданю.

— Моїм батьком є королівський прокуратор — сказав спокійно Андрій.

— Королівський прокуратор? — повторив приголомшений президент суду, не завважуючи схвильованя, яке показало ся на лиці Віефорта. — Королівський прокуратор?

— Так, і як хочете знати його ім'я, то я вам його скажу — він називає ся Віефорт.

Експльозія, котру так довго здержувано із почутя поваги для суду, вибухла тепер, як грім, з грудий всіх присутних. Сам президент суду не старав ся спинити руху товпи. Оклики, обиди на адресу Бенедетта, котрий оставав незворушений, енергічні рухи, неспокій жандармів, насмішки шумовиня між товпою — що завсїди готове показати ся на верху підчас всякого заворушеня — все те тревало пять мінут, поки судії та возні вспіли привернути спокій. Серед гамору чути було, як крикнув президент суду:

— Чи ти, обвинувачений, граєш ся зі справедливістю і відважуєш ся між своїми співгорожанами показати примір нечуваної корупції?

Кілька осіб кинуло ся до Віефорта, який майже сховав ся у своїм фотели, старали ся його потїшити, піддержати на дусі, заявляли йому свою симпатію і обурене на безсоромність вязня.

Наконець привернено спокій в салі суду, лише в однім місци був ще неспокій і гамір. Казали, що якась панї зімліла, але її дали фляшечку з солями до нюханя і вона прийшла до себе.

Підчас сего гамору Бенедетто стояв звернений усміхне-

ним лицем до товпи. Відтак, сперши ся білою рукою на дубове поруче своєї лавки, сказав з милою міною:

— Панове, нехай Бог боронить, щоби я хотів обидити суд, або зробити якесь непотрібне заворушене в присутності таких поважаних панів. Питають мене про мій вік, я кажу. Питають мене, де я вродив ся, я кажу. Питають мене про мое ім'я, а я не можу його дати, бо мої родичі мене покинули. Та хоч я не можу подати свого власного імени, бо не маю ніякого, то можу сказати бодай ім'я свого батька. Тепер я повторюю, що мій батько називає ся Вієфорт і я готовий доказати се.

В міні молодця була енергія, було переконане, була щирість, яка заставила товпу мовчати. Всіх очі звернули ся на хвилику на королівського прокуратора, котрий сидів без руху, немов би який грім обернув його в камінь.

— Панове! — сказав Андрій, заставляючи всіх своїм голосом і постановою до мовчанки. — Я винен вам докази і пояснення на те, що сказав.

— Але-ж — сказав президент подразненим голосом — у своїм зізнанню ти назвав себе Бенедеттом, сказав, що ти сирота, і подав Корсику, як свій край.

— Я сказав, що хотів, щоби сеї заяви, яку я тут зробив, не сховано, бо я певний, що так булоб стало ся. Тепер я повторюю, що я уродив ся в Отейль, в ночі, 27 вересня 1817 і що я є сином королівського прокуратора Вієфорта. Хочете дальших подробиць? Я вам їх дам. Я уродив ся в домі ч. 28 при вулиці Фонтен, в кімнаті, обвішаній червоним дамаском. Мій батько взяв мене на руки, говорячи моїй матері, що я неживий. Обвинув мене в плахту, на котрій були вишиті знаки Г і Н, виніс мене на город і там закопав мене живцем.

Дрожане потрясло всіми присутніми, коли побачили, що певність вязня зростала враз з тим, як зростав переляк Вієфорта.

— Та як ти довідав ся про всі ті подробиці? — спитав президент.

— Скажу вам, пане президенте. Чоловік, що заприсягнув пімсту проти мого батька і довгий час шукав за нагодою, аби його вбити, сховав ся був тої ночі в городі, в котрім мій батько мене закопав. Він був схований в хащах. Він бачив, як мій батько закопав щось в землі і підчас сего вдарив його ножем. Відтак, думаючи, що мій батько зако-

пав якийсь скарб, відгребав закопане і найшов мене живим. Сей чоловік заніс мене до притулку для найдених дітей, де записане мене під числом 57. Три місяці пізніше його сестра приїхала з Роліано до Парижа і признавши мене за свого сина, взяла мене з собою. Отже, як бачите, я уродився в Парижі, але був вихований на Корсиці.

Запанувала на хвильку мовчанка, підчас котрої можна було думати, що судова саля порожня, так тихо в ній було.

— Говори даліше! — сказав президент.

— З охотою — сказав Бенедетто. — Я був би жив щасливо з тими добрими людьми, котрі мене дуже любили, однакж мої **лихі схлониности** взяли верх над чеснотами, які моя прибрана мати старала ся засадити в моїм серци. Я ставав що раз гіршим, аж допустив ся злочину. Одного дня, коли я кляв Провидіне за те, що зробило мене таким лихим і призначило мені таку долю, мій прибраний батько сказав мені: „Не хули Бога, нещасний хлопче, бо не зі злости дав тобі Бог житє. Злочин є твого батька, не твій. Твій батько призначив тебе для пекла, колиб ти вмер, а на лиходійство, колиб тобі яким чудом було привернене житє”. Після сего я перестав зневажати Бога а проклинав свого батька. Отсе є причина, чому я сказав ті слова, які берете мені за зле. Отсе є причина, чому я обузив усіх присутних. Коли се є додатковий злочин, карайте мене, але коли я переконав вас, що від дня мого уродження моя доля була сумна, гірка і пожалування гідна, то пожалійте мене.

— А твоя мати? — спитав президент.

— Моя мати думала, що я не жив; вона невинна. Я не хотів знати її імени і я його не знаю.

На ту хвилю вибух проразливий крик з середини ґрупки, що окружала паню, яка перед тим зімліла, а тепер попала в гістерію. Її винесено до сінний; густий серпанок, що закривав її лице, зсунув ся і показало ся, що то була пані Данґляр.

Помимо свого нервового потрясеня, шуму в голові і божевілья, що огортало його думку, Віефорт пізнав її і встав.

— Докази! Докази! — сказав президент. — Памятай, що на сю сїть страховищ треба дати як найяснійші докази.

— Докази? — сказав Бенедетто, сміючись. — Ви хочете ще доказів?

— Так.

— Ну, то гляньте на пана Вієфорта і тоді питайте мене за доказами.

Всіх очі звернули ся на королівського прокуратора, а сей, не могучи знести на собі стільки очий, звернених на него самого, ступив наперед, спотикаючись, як п'яний, став по середині перед трибуналом з розбуреним волосем, з лицем подовбаним нігтями. Всі присутні заперли в собі дух зі здивованя.

— Тату! — сказав Бенедетто. — Мене питають за доказами. Чи хочете, щоби я дав докази?

— Ні, ні — простогнав Вієфорт хрипким голосом; — ні, се є злишне!

— Як то злишне? — крикнув президент. — Як се розуміти?

— Розумійте се так, панове, що я не можу довше бороти ся проти сего смертельного тягару, який мене роздавлює. Я є — я бачу се — в руках караючого Бога. Не потрібно доказів! Все, що сказав сей молодий чоловік, є правда.

Сумна, пригноблююча мовчанка, як та, що попереджує страшну бурю, запанувала в суді. Деякі присутні трясали ся з обридженя.

— Що? Пане Вієфорт — крикнув президент — ви не піддаєте ся якійсь галюцинації? Що? Ви не сходите з розуму? Мені здає ся, що обвинувачене таке страшне, таке несподіване і таке дивне захитало вашу рівновагу. Успокойте ся, застановіть ся!

Королівський прокуратор опустил голову. Його зуби дзвонили, немов би він мав сильний напад горячки, однак же його лице було смертельно бліде.

— Я є цілковито свідомий, пане — сказав Вієфорт! — Тільки моє тіло терпить, як можете собі уявити. Признаю себе винним всього того, що сказав проти мене сей молодий чоловік і від сеї хвилі я стаю до розпорядимости королівського прокуратора, який займе моє місце.

Сказавши сі слова хрипким, придушеним голосом, він пішов, спотикаючись, до дверей, які судовий возний механічно отворив перед ним. Всі зібрані в суді заніміли, слухаючи обвинуваченя і сповіди, що стали кульмінаційною точкою ряду подій, які в останніх тижнях потрясли Парижем.

— Ну — замітив Бошамп — і як тут казати, що драма не є природною!

— Господи! — сказав Шато-Рено. — Я вже волів би скінчити свою кар'єру, як Морсерф. Пустити собі кулю в голову — се приємність в порівнянню з такою катастрофою.

— Отже він допустив ся душегубства — сказав Болшамп.

— А я хотів оженити ся з його дочкою! — сказав Дебрей. — Добре вона зробила, що вмерла. Бідна дівчина!

— Засідане відкладаєть ся, панове — оповістив президент — справу переносить ся на слідуючу сесію. Справу розслідить ся на ново і передасть ся її иншому судії.

Щодо Андрія, то він, більше самопевний і більше вдоволений, чим коли, вийшов з салї в товаристві жандармів, які мимоволї зачали відносити ся до него з повагою.

— Ну, що тепер думаєш про се, мій друже? — спитав Дебрей возьного, всовуючи йому в руку люїдора.

— Будуть оправдуючі причини — відповів той.

РОЗДІЛ CXI.

Покута.

Помимо натовпу в судї, Вієфорт вийшов без перепон; перед ним розступали ся. Є щось потрясаючого у великих нещастях, що навіть в найгірших періодах історії товпа зразу відчуває симпатію до того, кого стрітила велика катастрофа. Неодного невинного убивають в розрухах, однакож злочинців рідко коли ображають підчас процесу. Оттак Вієфорт перейшов через товпу цікавих без перешкоди. Хоч він признав ся до провини, його охороняв його смуток. Є випадки, коли люди інстинктивно розуміють ся, хоч розум не може сего витолкувати. В таких випадках найбільшим бєсідником є той, хто висловлює ся найприроднійше.

Трудно булоб описати стан отупіння, в яким Вієфорт вийшов з палати справедливости. Кождий його пульс бив горячково, кождий нерв був напружений, кожда жила напұхла і кожда часть його тіла терпіла инакше, чим другі части, побільшуючи його муку в сотеро. Дорогу коритарями на двір найшов через привичку. По дорозї скинув свою судову тогу, не з уваги на пристойність, тільки тому, що вона стала тягарем на його раменах, сорочкою тортур. Доволікши ся

аж до вулиці Дофіна, побачив свою кариту, збудив дрімаючого фірмана, отвираючи сам собі двері, кинув ся на подушки і показав пальцем в напрямі Фобур Ст. Оноре. Карита поїхала.

Вся вага упавшого щастя, котре будував цілий свій вік, упала Віефортови на голову. Тягар немов роздавив його. Він вже не видів наслідків, не думав про їх розміри, він лише відчував їх. Він не міг думати про вихід, як холоднокровний душегуб. Думка про Бога була в глибині його душі.

— Боже! — говорив він до себе, не знаючи, що говорить. — Боже! Боже!

Він бачив тільки Бога у тім всім, що стало ся. Карита котила ся скоро. Повертаючи ся неспокійно на подушках, він зачув, що щось його тисне. Сягнув рукою, щоби усунути сей предмет. Се був вахляр, котрий пані Віефорт забула в кариті. Сей вахляр збудив в ній спомин, що блиснув в його умі, як блискавиця у пільмі. Він подумав про свою жінку.

— О! — йойкнув, якби розпалене залізо впекло його в серце. В останній годині тільки його власне нещасте було в него на думці; тепер ще один предмет, не менше страшний, пригадав ся йому. Його жінка! Він поставив ся до неї, як невблаганий судія. Він засудив її на смерть і вона, прибита жалем, перелякана, засоромлена вимовністю його мнимої чесноти, бідна, слаба жінка, не маючи оборони перед найвисшою, абсолютною силою, — вона може в сю пору приготувляє ся до смерті! Година минула, від коли він оголосив їй свій присуд. В сю хвилю вона, без сумніву, розважає над своїми злочинами, молить Бога прощення за свої гріхи, може навіть пише лист, благаючи на колінах прощення в свого безгрішного мужа, — прощення, яке вона має купити своєю смертю! Віефорт знов застогнав зі страху і розпуки.

— Ах! — сказав до себе. — Ся жінка пішла на дорогу злочину тільки через приставане зі мною. Я носив зі собою заразу злочину і вона заразила ся, як якою холерою, тифом, чумою! А я ще й покарав її! Я смів їй казати: „Покай ся і вмирай!” О, ні, ні! Вона має жити. Вона буде зі мною. Ми утечемо, лишимо Францію, підемо на край світа Я страшив її шибеницею? Великий Боже! як смів я казати їй таке слово! Та-ж шибениця чекає мене також! Так, ми утечемо. Я їй до всього признаю ся. Я буду їй щодня говорити, що я також допустив ся злочину! О, що за подруже. Тигр

з гадюкою! Гідна жінка такого мужа, як я! Вона мусить жити, щоби моя ганьба зменшувала її ганьбу.

Віефорт вдарив у вікно з переду карити і розбив його.

— Скорше! Скорше! — крикнув голосом, що потряс фірманом як електрика. Коні летіли до дому.

— Так, так — повторяв Віефорт, приближаючись до дому — ся жінка мусить жити; вона мусить покутувати і виховувати мого сина, саодинокого, що побіч незнищимого старого батька лишає ся з руїни моєї родини. Вона його любить, вона задля него доконувала сих злочинів. Серце матери, що любить свою дитину, не є до кореня эле, вона буде жалувати своїх вчинків. Ніхто не буде знати, що вона провинила ся; злочини, що мали місце в моім домі, хоч вони тепер є предметом публичного заінтересованя, будуть з часом забуті, а як які мої вороги навіть будуть їх памятати, ну, то додам їх до лісти своїх злочинів. Що се буде значити, як додасть ся один, два, або три більше? Моя жінка і дитина втічуть з сеї пропасти; вона буде жити і буде ще щаслива, бо з нею буде її дитина, в котрій концентрує ся вся її любов. Я зроблю добре діло і мойому серцю буде лекше.

І королівський прокуратор зітхнув лекше, чим зітхав коли вже за довгий протяг часу.

Карита спинила ся при дверях дому. Віефорт вискочив з карити і побачив, що слуги були здивовані його скорим поворотом; нічого більше не міг на їх лицах прочитати. Ніхто з них не говорив до него; вони тільки відступили на бік, як звичайно, щоби він перейшов. Переходячи попри двері Ноартіє, він завважив через пів-отворені двері дві особи, однакож йому не було цікаво, хто відвідує його батька, його тягнуло дальше.

— Бач — сказав, йдучи сходами до кімнати своєї жінки — тут ще нічо не змінило ся.

Він замкнув за собою двері від сходів.

— Ніхто не сміє нам перешкодити — сказав до себе. — Я можу розмовити ся з нею свобідно, обвинувачу себе і скажу...

Приближив ся до дверей, діткнув ся кришталевої клямки, вона подала ся під його рукою.

— Не замкнені! — прошептав — все добре.

Увійшов до кімнати, в котрій спав Едвард. Хлопець ходив в день до школи, але-мати не розставала ся з ним в ночі.

Вієфорт кинув оком по кімнаті.

— Тут нема нікого — сказав. — Вона мусить бути в своїй спальні.

Пустив ся до дверей, вони були заригльовані. Спинив ся і мороз пішов йому поза шкіру.

— Гельоізо! — закликав.

Здавалось йому, немов би в кімнаті пересунув хтось крісло.

— Гельоізо! — повторив.

— Хто там? — спитав голос тої, за котрою шукав. Голос виглядав йому на слабший, чим звичайно.

— Отвори двері! — крикнув Вієфорт — отвори, се я.

Однакож помимо його просьби, помимо тону занепокоєня, який був в його голосі, двері оставали замкнені. Вієфорт вдарив в них сильно кулаком і вони відскочили.

У вході до кімнати, що провадила до її будуару, стояла пані Вієфорт. Була випростувана, бліда, її лице стягнене, очи страшно блистіли.

— Гельоізо! Гельоізо! — промовив Вієфорт — що стало ся? Говори!

Молода жінка витягнула до него руку, бліду і напружену.

— Стало ся, пане! — промовила з дрожанем, яке немов роздирало їй горло. — Чи треба ще що більше?

І з тим упала на підлогу.

Вієфорт підбіг до неї і вхопив її руку, яка конвульсійно стискала кришталеву пляшечку з золотою накривкою. Пані Вієфорт була мертва. Вієфорт, збожеволілий зі страху, відступив назад до порога, не могучи відірвати очий від трупа.

— Мій син! — крикнув нагло. — Де є мій син? Едвард! Едвард!

Він кликав Едварда з таким переляком в голосі, що слуги повибігали на гору.

— Де є мій син? — спитав Вієфорт. — Треба його забрати з сего дому, щоби він не видів...

— Його нема на долині — відповів льокай.

— Може він в городі. Пійди і поглянь.

— Ні, пане. Пані посилали за ним пів години тому. Він пішов до їх кімнати і не сходив більше на долину.

Холодний піт виступив на чоло Вієфорта. Його ноги задрожали, в голові йому зашуміло.

— Він в кімнаті пані Вієфорт? — прошептав до себе і повільно обернувся, втираючи одною рукою своє чоло, а другою спираючись на стіну. Аби увійти до кімнати, він мусить знов побачити трупа своєї нещасної жінки. Аби закликати Едварда, він мусить збудити відгомін тої кімнати, що перемінила ся в гріб. Сказати в ній слово — се те саме, що порушити тишину гробу. Вієфорт почув, що язик в його устах спараліжований.

— Едвард! — простогнав він — Едвард!

Хлопець не відповідав. Де-ж міг він бути, коли він увійшов в кімнату своєї матери і не виходив з неї більше? Вієфорт зробив крок вперед. Труп пані Вієфорт лежав напекерек порога до кімнати, в якій мусить бути Едвард. Сей труп немов стеріг входу, нерухомі очі дивили ся страшно, на устах замерла страшна, таємнича іронія. Через отворені двері було видно частину будуару, п'яно й синю сатинову софку.

Вієфорт зробив два або три кроки вперед і побачив лежачого на софці хлопця — мабуть спав. Нещасний Вієфорт крикнув з радости, йому здавало ся, що промінь світла блиснув у пропасть темноти і розпуки. Треба було тільки переступити через трупа, увійти в будуар, взяти дитину на руки і втечи з нею далеко, далеко.

Вієфорт не був вже чоловіком, що у виделікатнілій корупції представляє тип цивілізації: се вже був тигр, смертельно зраний і з зубами поломаними у боротьбі перед смертю. Він вже більше не бояв ся дійсности, тільки фантомів*). Він перескочив через трупа, немов би се був розпалений вогонь. Вхопив хлопця на руки, притиснув до себе, потряс ним, зачав будити, та хлопець не відповідав. Вієфорт притиснув горячі губи до його лиця, воно було бліде і холодне, як лід. Тіло було взагалі якесь дивно заціпеніле. Вієфорт приклав руку до серця дитини, воно не било. Дитина не жила. Зложена картка упала з грудей Едварда.

Вієфорт, як вражений громом, упав на коліна. Дитина усунула ся з його рук і покотила ся на підлогу до матери. Вієфорт підняв папірець і пізнавши письмо своєї жінки, перебіг по ній скоро своїми очима. Там було написано:

„Ти знаєш, що я була доброю мамою, бо задля свого сина я пустила ся на злочин. Добра мати не може покинути своєї дитини.”

*) Фантом — привид, марево.

Вієфорт не хотів вірити своїм очам. Не хотів вірити своєму розумови. Він поповзав на колінах до трупа дитини і оглянув його як оглядає львиця своє мертве львиня. Нараз прошибаючий крик добув ся з його грудий.

— Боже! — крикнув він. — О, Боже!

Дві жертви перелякали його. Він не міг знести виду двох трупів. До того часу він здержував ся. Тепер він встав, його голова угнула ся під тягарем жалю і смутку і отрясаючи піт з чола, він, котрий не мав ніколи милосердя для нікого, рішив ся пійти до батька, щоби бодай йому оповісти про своє нещасте і при його боці виплакати ся.

Він зійшов по східцях до кімнати свого батька і зайшов до середини. Там сидів старий батько у своїм кріслі і слухав уважно та приязно, як щось оповідав йому священник Бусонї, котрий, як звичайно, виглядав на холодного і спокійного. Вієфорт, завваживши священника, підніс голову до чола. Він пригадав собі відвідини в него після обіду в Отейль, а відтак візиту, яку зложив йому священник сам в день смерти Валентини.

— Ви тут, отче? — обізвав ся до него. — Чи ви ніколи не появляєте ся инакше, як товариш смерти?

Бусонї обернув ся і завваживши схвильоване на лици прокуратора та дикий блеск в його очах, догадав ся зараз, що сцена в судї вже відбула ся. Поза те він не знав нічого більше.

— Я приходив молити ся над тілом вашої дочки — відповів. •

— Так, але чого ви тут нині?

— Я прийшов сказати вам, що ви вже достаточо відпокутували свій гріх і що від тепер я буду молити Бога, щоби простив вам так, як я простив.

— Добрий Боже! — крикнув Вієфорт, відступаючи назад переляканий — та-ж се не голос отця Бусонї!

— Ні! — Священник скинув перуку з голови, потряс головою і волосе тепер оісвободжене упало чорними масами довкола його мужеського лица.

— А, се лице графа Монте Крісто! — вимовив королівський прокуратор збентежено.

— Ви ще не цілком вгадали, пане королівський прокураторе. Ви мусите завернути ся дальше назад.

— Сей голос! сей голос! де я його колись чув?

— Ви чули його перший раз в Марсилії двайцять-три роки тому — в день вашого шлюбу з панною Сен-Меран. Пригадайте собі свої папери.

— Ви не о. Бусоні! Ви не граф Монте Крісто! О, Господи! То ви сей ворог, скритий, неблаганий, смертельний! Я мусів вас скривдити в якийсь спосіб в Марсилії. О, недоле моя!

— Так, так! — сказав граф, перехрестивши свої руки на широких грудях. — Ви на правильній стежці. Шукайте, шукайте!

— Та що я вам зробив? — крикнув Вієфорт, котрого ум зачав хитати ся між свідомістю і божевілём — що я вам зробив? Скажіть мені! Говоріть!

— Ви мене засудили на страшну, повільну смерть. Ви убили мого батька; ви позбавили мене свободи, любови і щастя.

— Та хто-ж ви є? Хто ви?

— Я — мара того нещасника, котрого ви погребали в темниці Шато д'Іф. Тій марі, що наконець вийшла з його гробу, дав Бог маску Монте Кріста і прикрив її діамантами та золотом, щоби ви не пізнали її до нинішнього дня.

— А! Я вже вас пізнаю! Я вас пізнаю! — крикнув королівський прокуратор. — Ви є...

— Я є Едмонд Данте!

— Ви є Едмонд Данте! — крикнув Вієфорт, ловлячи графа за руку. — А-ну ходіть зі мною.

І він потягнув Монте Кріста за собою на гору. Сей, не знаючи, що стало ся, пішов за ним без опору, припускаючи якусь нову катастрофу.

— Ось, Едмонде Данте! — сказав Вієфорт, показуючи на трупи своєї жінки та дитини. — Бачите, чи я вже досить спокутував за вас?

Монте Крісто зблід на сей страшний вид. Він почув, що перейшов поза границі пімсти і не може вже сказати:

— Бог є за мною і зі мною.

З чутем неописаного жалю він кинув ся на тіло дитини, отворив її очі, попробував її пульс і відтак кинув ся з нею до кімнати Валентини та замкнув двері за собою і зариглював.

— Моя дитино! — крикнув Вієфорт — він забрав з собою тіло моєї дитини! О, прокля́н тобі, горе, смерть тобі!

Він пустив ся йти за Монте Крістом, однакож неначе в сні спинив ся на місци. Його очі дивили ся, немов би мали вискочити зі своїх ямок. Він вхопив шкіру на своїх грудях, аж кров показала ся на його нігтях. Жили на його висках напухли, немов би мали потріскати, або заляти вогнем його мозок. Се трівало кілька мінут, аж довершило ся страшне перевернене мозку. Тоді він страшенно крикнув, відтак шалено зареготав ся і кинув ся бігом на долину по сходах.

Чверть години пізнійше отворили ся двері кімнати Валентини і в них показав ся граф Монте Крісто. Блідий, з мутними очима і тягаром на серці, благородні черти його лица, звичайно такі спокійні і погідні, були притьмлені смутком. В своїх руках він держав дитину, котрої його знане не могло вже збудити до життя. Зігнувши одно коліно, він з повагою поклав хлопчика побіч матери, сперши його голову на її груди. Відтак встав і вийшов, а стрітивши слугу на сходах, спитав:

— Де є пан Вієфорт?

Слуга, замість відповісти, показав на город. Монте Крісто побіг сходами на долину і дійшовши до вказаного місця, побачив Вієфорта, окруженого слугами, з рискалем в руках, як шалено копав землю.

— Се не тут! — крикнув. — Се не тут!

І поступив дальше та зачав копати знов.

Монте Крісто підійшов до него і сказав тихим голо-
сом:

— Пане, ви справді втратили сина, однакож..

Вієфорт перервав йому. Він або не чув, або не розумів.

— О, я його найду! — крикнув. — Можете казати, що його тут нема, але я його найду, хочби мав копати за ним до кінця світа!

Монте Крісто відступив назад з перестрахом.

— А! — сказав. — Та він збожеволів.

І немов би побоював ся, щоб мури проклятого дому не завалили ся на него, вибіг на вулицю, припускаючи по раз перший сумнів, чи мав право зробити те, що зробив.

— О! досить вже того, досить того — сказав до себе. — Треба ратувати останки.

Увійшовши до свого дому, він стрітив Мореля, котрий блукав, як який дух.

— Приготовляйте ся, Максиміліяне — сказав з усміхом.
— Ми завтра виїжджаємо з Парижа.

— Не маєте тут нічого більше до роботи? — спитав Морель.

— Ні — відповів Монте Крісто. — Дай Боже, щоби я вже не за багато наробив!

РОЗДІЛ СХІІ.

Відїзд.

Описані події були темою розмов у цілім Парижі. Емануїл з жінкою говорили про них з правдивим здивованем у своїм маленькім мешканю при вулиці Меслей. Вони мимоволі сплїтали разом три скоро по собі слїдуючі, наглі і несподівані катастрофи Морсерфа, Дангляря та Вієфорта. Максиміліян, що відвідував їх, був присутний підчас сеї розмови, але майже не чув її, закопаний у своїм звичайнім смутку.

— Справді — говорила Юлія — можна собі уявити, Емануїле, що сї люди, вчера ще такі багаті, такі щасливі, немов забули в своїм достатку про якогось лихого духа, що літав над ними і, як ті духи в казках, що злостять ся, як їх не запросити на якесь весіле, або хрестини, сей дух з'явив ся нагло, щоби пімстити ся за їх недбалість.

— Дивна вязка нещасть! — потакнув Емануїл, думаючи про Морсерфа та Дангляря.

— А які муки! — додала Юлія, думаючи про Валентину, але з' делікатністю, питомою жінкам, здержуючись від згадання сего імени в присутності свого брата.

— Як се Бог їх так покарав — сказав Емануїл — а коли у їх власнім житю не було колись якогось страшного гріху, то вони хиба були прокляті.

— Не видавай осуду занадто скоро, Емануїле — сказала Юлія. — Коли мій батько одного разу держав пістоль в руці і готовий був зробити собі смерть, то чи був би хтось оправданий сказати: „Сей чоловік заслужив собі на таке”?

— Так, але Господь не допустив до уїпадку твого батька, як і не дозволив Авраамови принести в жертву Ізаака.

До патріярха, як і до вас, він післав ангела, котрий спинив крила смерти.

Емануїл заледви промовив сі слова, коли дав ся чути голос дзвінка, знак, що прийшов якийсь гість. Майже в тій самій хвилі отворилися двері кімнати і на порозі з'явився граф Монте Крісто. Емануїл і Юлія крикнули з радості, Максиміліян підніс голову, але зараз знов її опустив.

— Максиміліяне — сказав граф, немов не завважуючи ріжного вражіння, яке його поява викликала на сім маленькім гуртку — я шукаю за вами.

— Шукаєте за мною? — повторив Морель, немов пробуджуючись зі сну.

— Так — сказав Монте Крісто. — Чи не згодилися ми, що я маю взяти вас зі собою і чи не казав я вам вчора приготувляти ся до подорожі?

— Я готов — сказав Максиміліян. — Я якраз для того тут прийшов, щоби їх попрощати.

— Ви куди їдете, графе? — спитала Юлія.

— Насамперед до Марсилії, пані.

— До Марсилії! — здивували ся обоє молодята.

— Так, і беру вашого брата з собою.

— О, графе — сказала Юлія — чи вернете ви його нам виліченого із його мелянхолії?

Морель відвернув ся, аби сховати своє змішане.

— То ви завважаєте, що він невеселий? — спитав граф.

— Так — відповіла Юлія — і я дуже побоюю ся, що він не находить веселости в сім домі.

— Буду старати ся його розвеселити — приобіцяв граф.

— Я радий вам товаришити, пане — сказав Максиміліян. — Отже прощайте, мої любі! Будь здоров, Емануїле! Будь здорова Юлечко! Будьте здорові!

— Що то значить „будьте здорові”? — промовила невдоволено Юлія. — Лишати нас так несподівано, без ніяких приготовань до подорожі, навіть без пашпорта?

— Непотрібні опізнювання тільки збільшують смуток розлуки — сказав Монте Крісто. — Максиміліян, без сумніву, приготував собі усе, що потрібне йому до подорожі, бодай я порадив йому все приготувити.

— Я маю пашпорт і мое одїне є спаковане до подорожі — сказав спокійно, але сумно Максиміліян.

— Добре! — сказав з усміхом Монте Крісто. — По тих

скорих приготуваннях можна пізнати добре сдисциплінованого жовніра.

— Але лишати нас так без хвилики упередження — жалувала ся Юлія. — Ви не дали нам навіть дня, ані години перед своїм відїздом.

— Моя карита, панї, є пере ддверми і я мушу бути в Римі за п'ять днів.

— То Максиміліян їде також до Риму? — крикнув Емануїл.

— Я їду, куди тільки граф захоче мене попровадити — сказав Морель з сумною усмішкою. — Я належу до него через сей місяць.

— О, Господи, як дивно він говорить, графе! — сказала Юлія.

— Максиміліян їде зі мною — сказав граф в найласкавійший і найбільше переконуючий спосіб — тому не потребує непокоїти ся за свого брата.

— Отже ще раз прашай, дорога сестричко! Прашай, Емануїле! — повторив Морель.

— Його недбалість і байдужність беруть мене за серце — сказала Юлія. — О, Максиміліяне, Максиміліяне, ти щось ховаєш перед нами!

— Пусте! — промовив Монте Крісто — побачите, що він верне до вас веселий, усміхнений і радий.

Максиміліян глянув невдоволено, майже сердито на графа.

— Рушаймо в дорогу — сказав граф Монте Крісто.

— Поки відїдете, графе — сказала Юлія — дозвольте нам виразити вам все, що колись...

— Панї — перервав граф, вхопивши обі її руки у свої — все, що ви моглиб сказати, ніколи не дорівнялоб тому, що я читаю у ваших очах; думки у вашім серці я вповні розумію. Як добродії в оповіданнях, я повинен був лишити вас і вже більше не показувати ся, однакож се булаб чеснота понад мою силу, бо я слабкий і самолюбний чоловік, я люблю, як мої ближні поглядають на мене щиро, ласкаво і вдячно. І коли тепер відходжу, посуваю своє самолюбство до того, що скажу: Не забувайте мене, мої приятелї, бо може вже більше мене не побачите.

— Більше вас не побачимо! — крикнув Емануїл, підчас коли в очаю Юлії блиснули дві сльози. — Більше вас не

побачимо? В таких разі се не чоловік, тільки якийсь ангел, що лишає нас. Сей ангел збирає ся вернути до неба після своєї появи на землі для роблення добра.

— Не говоріть так — відповів скоро Монте Крісто — не говоріть так, мої приятелі. Ангели ніколи не помиляють ся; небесні сотворіня можуть спинювати свої вчинки там, де хочуть, щоби вони кінчили ся. Судьба не є сильнішою від них, навпаки вони перемагають судьбу. Ні, Емануїле, я тільки чоловік і ваші похвали є незаслужені а слова богохульні.

Він притиснув свої губи до руки Юлії, яка кинула ся йому в обійми, простягнув руку до Емануїла. Відтак вирвав ся з того дому, притулку спокою і щастя, і дав знак Максиміліянови, який пішов за ним спокійно, мовчки, з тою байдужністю, котра не покидала його від смерти Валентини.

— Приверніть мого брата до щастя і веселости — шепнула Юлія до Монте Кріста.

Граф у відповідь стиснув її руку, як се зробив одинацять літ тому на сходах, що провадили до канцелярії Морея.

— Ви ще не втратили віри у Синбада Моряка? — спитав її, усміхаючись.

— О, ще ні! — була скоро відповідь.

— В таких разі спіть спокійно і не тратьте віри в Бога.

Почтовий віз чекав. Чотири сильні коні толочили землю з нетерпеливості, підчас коли коло сходів стояв Алі, спітнілий і видно, що умучений довгим ходом.

— Ти був у старого? — спитав його граф по арабськи. Алі дав знак потакнення.

— І поставив перед ним лист так, як я тобі говорив?

Алі з пошаною дав знак, що зробив се.

— А що він сказав, чи радше, що він зробив?

Алі став так, щоби на него падало світло і щоби його пан міг його добре бачити, і зручно наслідуючи лице старого Ноартіе, примкнув свої очі на той лад, як се робив Ноартіе, коли хотів сказати „так”.

— Добре! Він приймає — сказав Монте Крісто. — Тепер можемо їхати.

Сі слова він заледви вимовив, як карита була вже в руху а копита коний вибивали іскри на мурованій дорозі.

Максиміліян усів у своїм кутку, не говорячи ані слова. Минуло пів години, коли карита нагло спинила ся; граф як-

раз потягнув за шовковий шнурочок, прив'язаний до пальця Алі. Мурин зараз зліз і отворив двері карити.

Була прегарна місячна ніч. Вони виїхали якраз на вершок горбка, з якого видно Париж, як темне море, на котрім блискають мільйони світел, немов фосфоричні філії. Граф виліз. На знак його руки карита поступила кілька кроків вперед. Граф, заложивши руки, глядів кілька хвиль на Париж. Дивлячи ся на сей модерний Вавилон, який однаково займає релігійного ентузіяста, як і матеріяліста та богохульника, він шептав до себе:

— Велике місто! Не минуло й шість місяців, від коли я увійшов в твої брами. Я вірю, що Божий Дух справив мої кроки до тебе і що він також дає мені спромогу відійти з тебе з триумфом. Тайну причину моєї присутности внутр твоїх стїн я повірив тільки тому, що має силу читати в моїм серци. Тільки Бог знає, що сили, яка мені дістала ся, не уживав я для свого особистого добра, або якоїсь безпотрібної ціли. О, велике місто! У твоїм нутрі найшов я те, за чим шукав; як терпеливий майнер, я копав глибоко у твоїх внутренностях, щоби з них викорінити зло. Тепер моя робота є скінчена, моя місія довершена; тепер ти мені не можеш принести ні болю, ні приємности. Пращай, Париже, прашчай!

Поглянувши ще раз по широкій долині, потягнувши рукою по своїм чолі і усів знов в кариту. Двері за ним замкнули ся і карита скоренько зникла по другім боці горбка серед хмари пороку.

Дві милі віхала карита і ніхто не промовив ані слова. Морель щось мріяв. Монте Крісто дивив ся на него.

— Морель — сказав граф нарешті. — Чи не жалуете ви, що поїхали зі мною?

— Ні, графе. Однакж лишати Париж...

— Як би я був думав, що вас жде в Парижі якесь діло, то був би вас там лишив.

— Гріб Валентини є в Парижі і виїздити з Парижа є для мене так, як би я другий раз її втратив.

— Максиміліяне — сказав граф. — приятелі, котрих ми втратили, не спочивають глибоко в землі; вони є сховані глибоко у наших серцях. Так нам призначено, щоби ми були завсїгда в їх товаристві. Я маю двох приятелів, котрі в сей спосіб ніколи мене не покидають. Один з них — мій батько, другий — той, що наділив мене знанем. Їх душі живуть в

мені. Я раджу ся їм, коли маю сумніви і коли роблю що доброго, то завдячую се їм добрій раді. Слухайте голосу свого серця, Морель, спитайте його, чи повинні ви показувати мені дальше свою мелянхолію.

— Мій друже — сказав Максиміліян — голос мого серця є дуже сумний і обіцяє мені саму недолю.

— Ослаблена думка бачить все завсїгди, як через чорну сітку. Душа творить свої власні горизонти. Ваша душа притемнена і послїдовно небозвід будучности виглядає вам на бурливий і безнадійний.

— Може се й правда — згодив ся Максиміліян і знов попав у свою задумчивість.

Подорож відбула ся з тою дивною скорістю, яку міг завсїгди добути граф Монте Крісто своєю необмеженою силою. Міста зникали за ними, як які тіни на дорозі. Дерев, порушуваних першими вітрами осени, виглядали, як великани, що шалено летіли їм на стрічу і відтак так само шалено втікали, стрітившись.

Слїдуючого ранку вони були в Шальон, де чекав на них графів паровий корабель. Не втративши ані хвилики, карита виїхала на поміст корабля і корабель поплив рікою. Корабель був збудований для скорої плавби; колеса по його боках виглядали на крила і корабель дотикав ся ними води, як птиця в леті. Морель не був невразливий на чуте вдоволення, яке звичайно мають люди, що скоро їдуть; вітер, що від часу до часу підносив волосе на його чолі, хвилево немов розганяв хмари, що там були нагромаджені.

Враз з тим, як збільшувало ся віддалене між подорожними і Парижем, майже надлюдська повага показувала ся у графа; можна було взяти його за вигнанця, що їде відвідати рідний край. Незадовго показала ся їм очам Марсилія, Марсилія повна життя і енергії, Марсилія молодша сестра Тири і Картагіни, яка унаслідила по них пановане над Середземним Морем, Марсилія, що зі старістю зростає в силу. Сильні спомини збудили ся в них на вид тої круглої вежі, форту св. Миколая, на вид порту з пристанями з цегли, де колись дітьми грали ся.

Якраз рушав корабель до Альжіру. На покладі папував звичайний в такій хвилі рух. Пасажири зі своїми рідними та приятелями натовпили ся на покладі. Одні тихо і жалісно прашали ся, деякі плакали, інші голосно виявляли

свої почування і разом творили видовище, яке мусіло зворушити навіть тих, котрі щодня на подібне приглядають ся. однакж все те не могло збити з дороги думки, яка опанувала Максиміліяна в хвилю, коли він став ногою на широкім хіднику пристани.

— Ось тут — сказав він, сперши ся тяжко на рамя графа Монте Крісто — тут є місце, де стояв мій батько, коли Фараон увійшов до порту. Ось тут він кинув ся в мої обняття, коли ви спасли його від смерти та неслави. Я ще чую його сльози на моім лиці, а він тоді був не самотній, що плакав, бо багато з тих, що дивили ся на нас, також плакали.

Монте Крісто мило усміхнув ся і сказав:

— А я тоді був там.

Він показав рукою на ріг вулиці. Коли він се казав, якраз з того місця, котре він показував, дав ся чути зойк, повний гіркого жалю. Монте Крісто побачив жінку, що махала рукою до одного пасажира на покладі корабля. Монте Крісто поглянув зі зворушенням на жінку, яку і Морель мусів би був завважити, як би його очі не були звернені на корабель.

— О, Господи — крикнув Морель. — Ні, я не помиляю ся! Сей молодий чоловік, що махає капелюхом, сей хлопець в однострою — та-ж то Альберт Морсерф!

— Так — відповів Монте Крісто — я пізнав його.

— Як то? Та-ж ви дивили ся в другий бік.

Граф усміхнув ся, як се він робив звичайно, коли не хотів відповідати, і знов звернув свої очі на засітковану жінку, яка вскорі зникла за рогом вулиці. Тоді обернув ся до Максиміліяна.

— Дорогий Максиміліяне — сказав — ви не маєте що робити в сій околиці?

— Мушу пійти помолити ся на гробі свого батька — відповів Максиміліян дрожачим голосом.

— Ідіть і зачекайте там на мене. Я незадовго там прийду.

— Лишаєте мене самого?

— Так, я також маю до виконання синівський обов'язок.

Морель дозволив, щоби його рука упала на руку, яку простягнув граф, відтак з безмежно мелянхолійним лицем лишив графа і звернув свої кроки на схід від міста.

Монте Крісто хвилю стояв, поки Максиміліян не зник з очей, відтак поволи пустив ся до Мейляньської вулиці, аби

відшукати дімок, який з початку сеї повісти став відомий нашим читачам. Він все ще стояв в тіні дерев, попід котрі проходжують ся мешканці Марсилії, і був вкритий величезним виноградом, котрий розпростер свої старі та почорнілі галузи по кам'янім фронті, спаленім на жовто пекучим сонцем полудня.

Дві кам'яні сходи, сходжені многими ногами, провадили до дверей, зроблених з трох дощок, які, не будучи ніколи познакомлені з фарбою, ні з політурою, розділювали ся що року, щоби сходити ся знов з приходом вогкої пори року. Сей дімок, помимо своєї дряхлости і старости, був ще веселий і мальовничий. Він виглядав ще так само, як тоді, коли там мешкав старий Данте; ріжниця була лише ся, що старий мешкав на піддашу, підчас коли граф віддав тепер цілий дім для розпорядимости Маркиди.

Жінка, котру граф бачив, як вона з жалем прашала корабель, увійшла до сего дому. Вона заледви замкнула двері за собою, коли на розі вулиці появив ся граф Монте Крісто. Сходжені сходи були його старі знакомі; він знав лучше, чим хто, як отворити сі старі двері цвяхом з великою головою, який служив до підношування клямки в середині. Він увійшов, не стукаючи в двері і не даючи ніякої іншої признаки своєї присутности, як найблищий приятель, або як господар дому.

При кінці хідника, вилуженого цеглами, видно було маленький городець, скупаний в соняшнім світлі і багатий в теплоту та світло. В тім городці найшла Маркида в місци, яке вказав їй граф, суму гроший, про яку він в своїй делікатности сказав, що сховав її там перед двацять чотирма роками. Дерев на городі можна було побачити із сходів вхідних дверей.

Входячи в дім, Монте Крісто почув зітханє, подібне до риданя. Він глянув в напрямі, звідки доходив голос, і там в альтанці з ямину побачив сидячу Маркиду зі спущеною в долоні головою. Плакала. Відсунула свій серпанок і, думаючи, що вона сама в присутности неба, сховавши лице в долоні, дала повну свободу сльозам, які так довго здержувала в присутности сина.

Монте Крісто зробив кілька кроків вперед. Камінчики затріщали під його ногами. Маркида піднесла голову і крикнула з переляку, побачивши чоловіка перед собою.

— Пані — сказав граф — се не є в моїй силі привернути вам щастє, однакож я хочу принести вам потіху. Чи приймете її від приятеля?

— Я справді нещасна — відповіла Маркида. — Сама у світі. Маю тільки сина і той мене лишив.

— Він має благородне серце, пані — відповів граф — і він поступив правильно. Він відчуває, що кождий чоловік має обовязок супроти свого краю. Деякі віддають йому свій талан, инці знанє; одні дають йому свою працю, другі розум, инші кров. Все те є для одної ціли. Як би він був остав з вами, його жите булоб стало ненависним тягарем і вашого смутку він не ділив би з вами. Борючись з труднощами, він буде зростати в силі та чести і доборе ся до щастя. Лишіть його, щоби будував будучність для себе — і для вас, а смію сказати, що віддасьте судьбу в добрі руки.

— О — відповіла бідна жінка, жалібно крутячи головою — щастя, про котре говорите і якого я з глубини своєї душі молю для неґо, я вже не дочекаю ся. Я випила свою гірку чашу недолі до самого споду і я відчуваю, що гріб для мене вже не є далекий. Ви ласкаво поступили собі, графе, що спровадили мене назад на місце, де я колись була щаслива. Людина повинна вмирати там, де була щаслива.

— Ваші слова вражають мене гірко і болючо, бо ви маєте всяку причину, щоби мене ненавидіти — сказав Монте Крісто. — Я був причиною усіх ваших нещасть. Та чому ви не жалуєте мене, замість винувати мене? Ви зробилиб мене ще більше нещасливим . . .

— Я малаб вас ненавидіти, винувати, вас, Едмонде? Ненавидіти, дорікати чоловікови, що пощадив жите мого сина? Бо чи не був се ваш намір убити того сина, котрим Морсерф так гордив ся? О, гляньте на мене і відкрийте, як можете, хоч признаку докору в мене.

Граф подивив ся і задержав свої очі на Маркиді, яка вставши трохи зі свого сидження, витягнула до него обі свої руки.

— О, гляньте на мене! — говорила вона дальше зі зворушаючою мелянхолією. — Мої очі не очаровують вже своєю ясністю, бо давно вже минув той час, від коли я перестала усміхати ся до Едмонда Данта, котрий ожидав мене ось там у вікні піддаша, де жив його батько. Роки смутку зробили пропасть між тими днями і нинішним днем. Обви-

нувачувати вас, Едмонде! ненавидіти вас, мій друже! Ні, я себе обвинувачую, я себе ненавиджу! О, яке з мене нужденне сотворіне! — крикнула, заломлюючи руки і підносячи очи до неба. — Як тяжко мене покарано! Колись я мала побожність, невинність і любов, — три прикмети, що складають ся на щасте ангелів — а я нужденна дійшла до того, що сумніваю ся про Бога!

Монте Крісто приступив до неї і мовчки взяв її руку.

— Ні — сказала вона, вириваючи лагідно свою руку. — Ні, мій друже, не дотикайте ся мене. Ви мене пощадили, однакж зі всіх тих, що попали під вашу пімсту, я була найбільше провинила ся. На них впливала ненависть, лакізмство, самолюбство, але я була нікчемна; через брак відваги я поступила проти свого чуття. Ні, не стискайте моєї руки, Едмонде. Ви думаете над якимсь милим словом — я бачу се — але не кажіть його. Держіть його для кого иншого. Я вже на него не заслуговую. Бачите (при сім вона звернула до сонця ціле своє лице), бачите, недоля посріблила моє волосе; мої очи проляли стільки сліз, що довкола них появили ся пурпурові рамці; моє чоло поморщило ся. Ви, Едмонде, навпаки; ви ще молоді, гарні. Се тому, що ви ніколи не сумнівали ся в ласку Божу, а Бог піддержував вас і скріпляв у ваших хвилях проби.

Коли Маркида говорила се, одна сльоза за другою текла їй по лицю. Серце нещасної жінки краяло ся, коли на память приходили змінчиві події з її життя. Монте Крісто взяв її руку і поцілував з пошаною, однакж вона сама відчула, що то був поцілунок без теплоти, який можна зложити на руку мармурової статуї святого.

— Лучає ся людям в житю така доля — говорила Маркида дальше — що перша похибка руйнує цілу будучність. Я вірила, що ви умерли. Чому я вас пережила? Що се мені помогло, що я вічно за вами жалувала у тайних закутках свого серця? Тільки те, що жінка в трийцять дев'ятім році виглядає, якби їй було пятьдесят лїт. Чому, пізнавши вас, — а я була одинока, що вас пізнала, — чому я могла тоді спасти тільки свого сина? Чи не повинна я була спасти також того чоловіка, котрого я прийняла собі за мужа, хоч як він був провинив ся? Я дозволила йому вмерти! Що я кажу? О, ласкавий Боже, чи не була я причасною до його смерти через свою гидку нечутливість, через свою погорду для не-

го, не памятаючи, або не бажаючи памятати, що то задля мене він став зрадником і злочинцем? Що мені з того, що я товаришила своєму синові аж так далеко, коли тепер покинула його і дала йому самому відіхати до Африки? О, я була підла, труслива, кажу вам! Я зрадила свою любов і як всі зрадники приношу тепер нещасте всім тим, що коло мене!

— Ні, Маркидо — сказав Монте Крісто. — Ні, ви судите себе занадто остро. Ви є жінка благородної думки і ваш смуток розоружив мене. Я був тільки орудієм невидимого і обидженого божества, яке не хотіло здержувати моїх ударів. Беру собі на свідка Бога, перед котрим я падав на коліна щодня через послідних десять днів, що я був би віддав вам своє жите, а з житем ті проекти, що були з ним нерозривно звязані. Однакож — і я кажу се з дрібною гордості, Маркидо — Бог потребував мене і я жив. Погляньте у минувшину і теперішність, старайтеся поглянути в будучність і тоді скажіть, чи я не є орудієм Бога. Найстрашніші нещастя, найлячніші муки, покинене всіми тими, що мене любили, переслідування з боку тих, що не знали мене — отсе були проби моєї молодости. Відтак нагло із неволі, самотности, злиднів я вернув ся до світла і волі, став паном майна такого блискучого, необмеженого, нечуваного, що я мусів би бути сліпим, аби не стати свідомим того, що Бог дав мені його в руки, аби я міг виконувати його незбагними пляни.

— Від того часу я не думав про те жите, для якого ви, бідна жінко, становили колись солодкість. Я не мав ані хвилини спокою, ані одної. Я чув ся так, немов би я був огненною хмарою на небі, котру женуть вітри, аби палила прокляті міста. Як ті авантюристи-капітани, що виправляють ся в крайню небезпечну подорож, я приготовляв собі провізії, я набивав собі рушниці, я збирав всі средства нападу і оборони, я при звичаїв своє тіло до найбільшої невилгоди, свою душу до найтяжших проб, я при звичаїв свою руку до вбивання, очі до того, щоб дивили ся на найбільший біль, свої уста я при звичаїв усміхати ся на вид найстрашніших видоци. Добродушний, довірчивий і вибачливий був я колись, а став мстивий, підступний і злобний та непохитний, як судьба. Тоді я пустив ся на ту дорогу, яка переді мною отворила ся. Я поборював всі перепони і доходив до ціли. Та горе було тим, що ставали мені на дорозі!

— Досить — сказала Маркида — досить, Едмонде! Вірте мені, що та, котра одинока пізнала вас, була також оди-

нокою, котра вас зрозуміла. І як би вона була стала взм на дорозі і ви були роздавили її, як слабке скло, то все таки, Едмонде, вона булаб одушевляла ся вами. Як є пропасть між мною і минувшиною, так є пропасть між вами, Едмонде, і рештою людства і я кажу вам щиро, що порівнане, яке я роблю між вами і другими людьми, буде завсїгди одною з моїх найбільших тортур. Ні, нема на світі нічого, що нагадувалоб вас вартістю і добротою. Тепер попрашайте мене, Едмонде, і розійдїм ся.

— Поки я відійду, Маркидо, чи не маєте о що мене попросити? — спитав граф.

— Я бажаю тільки одного на сїм світі, Едмонде — щастя для мого сина.

— Молїть Бога, щоби пощадив його жите, а я візьму на себе, щоби подбати про його щасте.

— Дякую, дякую, Едмонде!

— Та чи не маєте чого просити для себе, Маркидо?

— Для себе я не хочу нічого. Я живу, так сказатиб, між двома гробами. Один є грїб Едмонда Данте, котрого я втратила давно, давно. Я любила його. Се слово не пасує до моїх зівялих губ, однакож се пам'ять дорога мому серцю і я не хотїлаб втратити її за все, що є на світі. Другий грїб є гробом того чоловіка, що погиб з руки Едмонда Данте. Я одобрюю його вчинок, але повинна молити ся за помершого.

— Ваш син буде щасливий, панї — повторив граф.

— То й я буду така щаслива, якою можу ще бути.

— Однакож які є ваші наміри?

— Сказати, що буду жити тут, як Маркида з давнїйшого часу, і заробляти працею, не можу, бо се не булаб правда, ані ви мені не повірилиб. Я вже не маю сили, щоби робити щось більше, як збувати свої дні на молитві. Та я не буду приневолена робити, бо маленька сума гроший, яку ви закопали і яку я найшла у вказанім місци, вистарчить на мое жите. Може будуть які поголоски про мене, про мое занятє, про мій спосіб житя, але се не буде робити великої ріжницї.

— Маркидо — сказав граф — не скажу сего, щоби вас зганити, однакож ви зробили непотрібну самопопсвату, коли зрекли ся всього майна, пїризбираного паном Морсерфом. Що найменше половина з него, по правді, належала ся вам за вашу чуйність та економїю.

— Бачу, що ви хочете мені запропонувати, але я не можу прийняти сего, Едмонде. Мій син не дозволив би на те.

— Нічо не буде зроблено без повного одобрень Альберта. Я постараюся вивідати його бажання і поступлю відповідно до них. Та коли він буде згідний прийняти мою оферту, чи будете проти сего?

— Знаєте добре, Едмонде, що я вже тепер не та людина, що розважає. Я не маю своєї волі крім волі про ніщо не рішати. Я така прибита тими бурями, що перешуміли над моєю головою, що здаюся на руки Божі. Я живу, бо смерти не судилося ще прийти до мене. Як прийде мені яка поміч, я її прийму.

— О, пані — сказав Монте Крісто — ми не в той спосіб повинні відносити ся до Бога. Бог дав нам свободну волю.

— Не говоріть сего! — крикнула Маркида. — Чи я ма-лаб вірити, що Бог дав мені свободну волю і що від мене залежало, аби я спасла себе від розпуки?

Монте Крісто опустив голову, наляканий силою її смутку.

— Чи не скажете „До побачення“? — спитав по хвилі, простягаючи руку.

— Певно, що скажу вам „До побачення“ — відповіла Маркида, підносячи побожно очи до неба. — Кажу вам се на доказ, що я ще не втратила надії.

І притиснувши свою дряхлу руку до руки графа, Маркида скоро побігла сходами на гору та зникла.

Монте Крісто поволи вийшов з дому і звернувшись до пристані. Та Маркида не виділа його відходу, хоч сиділа в маленькій віконці кімнати, де колись мешкав старий Данте. Вона напружила свій зір, щоби бачити корабель, який ніс її сина на просторе море. Все таки її уста мимоволі тихо шептали:

— Едмонд! Едмонд! Едмонд!

РОЗДІЛ СХІІІ.

Минувшина.

Граф вийшов з тяжким серцем з дому Маркиди. Від смерти малого Едварда в нім зайшла велика зміна. Дійшов-

ши до вершка своєї пімсти довгою та тяжкою стежкою, він побачив по другім боці пропасть сумніву. Більше, розмова, яку він що й но мав з Маркидою, викликала у його серці такі численні спомини, що він чув потребу бороти ся з ними. Чоловік темпераменту графа не міг довго оставати в пригнобленю. Він роздумав собі, що коли тепер він сам майже винувє себе, то він мусів зробити якусь похибку в своїх обчисленнях.

— Я мусів себе обманути — сказав він. — Я дивлю ся на минувшину з неправильного освітлення. Гм, невжеж я йшов хибною стежкою через послідних десять літ? Чи може бути, що закінчене, яке я плянував, є хибне? Чи вистарчає архітектови одна година на доказ, що робота, на якій він основував всі свої надії, була богохульна, коли не неможлива? Я не можу з сим погодити ся; се допровадилоб мене до божевіля. Причина, чому я тепер не є вдоволений, є та, що не уявляю собі ясно минувшини. Минувшина, як і околиця, котрою йдемо, покриває ся мракою, як підємо дальше. Мое становище є таке, як тої особи, що була зрана в сні; вона чує рану, але не може пригадати собі, звідки та рана взяла ся. Ану, ти відроджений чоловіче, ти пробуджений спюху, ти всесильний мрітелю, ти непобідимий мільонере, переглянь ще раз своє минуше жите повне злиднів і недолі, переглянь ще раз всі ті сцени, куди гнала тебе незavidна доля, куди провадило тебе нещастє, де витала тебе розпука. За богато самоцвітів, за богато золота і роскоші відбиває ся тепер в зеркалі, в котрім Монте Крісто старає ся побачити Данта. Сховай свої діаманти, сховай золото, закрий свою велич, заміняй богацтво на убогість, свободу на тюрму, живе тіло на трупа!

Роздумуючи так, Монте Крісто зійшов на вулицю ля Кесері. Се була та сама вулиця, котрою перед двайцять чотирма роками провадили його в ночі мовчазні сторожі. Доми, що нині були такі веселі і оживлені, були в ту ніч темні, мовчазні, позамикані.

— А прецінь се ті самі доми — думав собі Монте Крісто — тільки тепер ясний день, а не ніч; сонце освічує їх і тому вони виглядають так весело.

Вулицею св. Лаврентія пішов до пристані і там всів у прогульковий човен. Погода була чудова і прогулька роскішна. Сонце червоне і палаюче западало в воду. Море

гладке, як зеркало, від часу до часу здригало ся, коли вискакувала рибка, переслідувана невидимим ворогом і шукала безпеченьства у иншім елементі. На краю горизонту можна було бачити білі човни рибаків, або купецькі кораблі, що плили до Корсики, чи Іспанії.

Та помимо сего спокійного неба, помимо гарних човнів, помимо золотого світла, в котрім усе окружене купало ся, граф Монте Крісто, завинений у свою свиту, міг думати тільки про сю страшну подорож, якої подробиці одна за другою пригадували ся тепер його памяти. Самітне світло, що горіло в Каталян, перший вид Шато д'Іф, який сказав йому, куди його провадили, боротьба з жандармами, коли він хотів скочити з човна в воду, його розпука, коли побачив себе побореним, холодний дотик карабіна притисненого до його чола, — все те вернуло тепер до його памяти зі страшною точністю.

Як ті потоки, що висохли від літнього горяча, по осінних бурях поступенно набирають вохкості і пливучої води, так граф чув, як його серце поступенно наповнювало ся огірченням, котре колись було у Едмонда Данте. Він не бачив вже більше ясного неба, ні гарних човнів, ані золотого світла; небо немов затягло ся чорними хмарами, великанська будівля Шато д'Іф виглядала, як марево смертельного ворога. Коли доплили до берега, граф інстинктивно відсунув ся у другий кінець човна і владитель його був приневолений сказати:

— Пане, ми вже дістали ся до берега.

Монте Крісто пригадав собі, що якраз на тім місци, на тім самім камені сіпали ним сторожі, і як шпигане багнету приневольовало його йти в гору. Для Данта подорож була незвичайно довга, але для Монте Кріста вона була за коротка. Кождий удар весел збуджував тисячі думок і споминів, які немов вискакували враз з морською піною.

В Шато д'Іф не було вже ніяких вязнів від липневої революції; там мешкали вже тільки сторожі, що мали недopusкати до пачкарства. Один сторож чекав при брамі, щоби показати гостям сей монумент минувшини, колись місце страховищ. Та хоч граф був ознакомлений з тими фактами, коли увійшов в двері будинку, коли сходив на долину темними сходами, коли опроваджувано його темницями, які просив собі показати, то холодний піт виступав йому на чоло і серце його завмирало. Він спитав, чи не остали ще які з

давних вязничних сторожів; ні, усі пішли на пенсії, або подіставали нові занятя. Сторож, який опроваджував його, був там тільки від 1830 р.

Монте Крісто увійшов в свою власну темницю. Він знов побачив слабе світло, що даремно старалося добутись через вузький отвір. Його очі спочили на місці, де стояло колись його ліжко. Нові камені поза ліжком показували, де була діра, котру вибив священник Фарія. Монте Крісто почув, що дрожить, і усів на колоді, що там була.

— Чи з сею вязницею є звязані ще які історії крім історії про отроєне Мірабо? — спитав Граф. — Чи є які перекази про отсі страшні закамарки, про які не хочеся вірити, що люди могли колись замикати в них своїх ближніх?

— О, так, пане. По правді дозорець Антуан оповідав мені одну історію, звязану таки з отсею темницею.

Монте Крісто здригнувся. Антуан був його дозорцем. Він майже забув його ім'я та лїще, та почувши се ім'я, пригадав собі особу — обросле лице, темний жакет, в руках вязка ключів, яких дзвонене немов знов почув. Граф обернувся, бо представилося йому, що побачив Антуана на коритари, який виглядав на ще темніший при світлі смолоскипу в руках сторожа.

— Ви хотїлиб послухати сю історію, пане?

— Дуже радо, оповідайте — сказав Монте Крісто, при тиснувши рукою серце, аби спинити його бите. Він боявся почути свою власну історію.

— Отсю темницю, як показуєся — зачав оповідати сторож — замешкував свого часу дуже небезпечний вязень, тим більше небезпечний, що був дуже підприємчивий. На той самий час був тут увязнений ще один чоловік; він не був злий, се був якийсь бідний, божевільний священник.

— Ага, божевільний! — повторив Монте Крісто. — А яку манію він мав?

— Він обіцяв мільйони тому, хто випустив би його на волю.

Монте Крісто підніс очі в гору, але не міг бачити неба; кам'яна перегородка була між ним і небом. Він подумав, що не менше груба перегородка була перед очима тих, котрим Фарія обіцяв свої скарби.

— Чи вязні могли себе бачити? — спитав граф.

— О, ні, пане, се було виразно заборонене. Однакж

вони оминали чуйність дозорців і зробили собі діру з одної темниці до другої.

— А хто з них зробив сю діру?

— О, се мусів бути, певно, той молодий чоловік, бо він був сильний і помисловий, підчас коли священник був старий і немічний. Крім сего його ум був занадто ослаблений, аби міг видумати і виконати такий плян.

— Дурні! — воркнув граф.

— Та як би там не було, сей молодий чоловік зробив діру — як і чим, ніхто сего не знає — однакж він її зробив і доси ось там остає слід її, як доказ. Он, бачите?

Сторож приставив смолоскип до стіни.

— А, справді — сказав граф хрипким голосом.

— Наслідок був той, що оба в'язні сходилися з собою, через як довгий час, ніхто сего не знає. Одного дня старий захорував і умер. Вгадайте-ж тепер, що молодший зробив.

— Скажіть мені.

— Він виніс трупа, поставив його на своє власне ліжко і обернув лицем до стіни, відтак увійшов в порожню темницю, заткав діру і зашив себе в мішок, у котрім перед тим був труп. Чи чули ви коли про щось подібного?

Монте Крісто примкнув очі і немов переживав знов все те, що відчував у шорсткім міху, ще вогкім від холодної роси смерти. А сторож оповідав:

— Він мабуть думав собі, що в Шато д'Іф закопували мерців, і міркував, що вони не повинніб тратити багатого часу над гробом в'язня, отже викомбінував собі, що піднесе землю в гробі і так добуде ся на верх. На жаль, порядки, що панували у Шато, розійшли ся з його плянами. Тут не копали ями для мерців, тільки привязували до ніг тяжку гарматну кулю і кидали трупа в море. І се в сім випадку зроблено. В'язня в мішку кинули у воду з вершка скали; трупа найдено на другий день на ліжку і відкрито цілу правду, бо чоловіки, що були призначені до викинення трупа в море, сказали тоді те, чого перед тим не мали відваги сказати, а саме, що в хвилю, як вони кинули мішок з трупом, почули крик, який заглух, коли тіло зникло у воді.

Граф віддихав з трудністю. Холодні краплі поту спливали з його чола, в його серці защеміло.

— Ні — сказав собі. — Сумнів, який я відчув, був тільки початком забуття, та тут рана знов відчиняє ся і серце знов бажає пімсти.

— А вязень — спитав голосно. — Чи чути було щось про него опісля?

— О, ні, розуміє ся, що ні. Ви розумієте, що мусіло стати ся одно з двох. Він мусів упасти лігма і в таким разі упадок з височини 50 стіп повинен був убити його відразу, або упав ногами на долину, а в таким разі вага при ногах мусіла потягнути його на дно, де він, бідачисько, й остав!

— Ви жалуєте його? — спитав граф.

— Певно, що жалую, хоч він і був у своїм живлі.

— Що кажете?

— Чутка була, що се був якийсь морський офіцер, увязнений за заговори з бонапартистами.

— О, правдо! — подумав граф. — Тобі призначено підносити ся понад филі та полумінь. Отже бідний моряк живе в пам'яті тих, що оповідають його історію. Сю страшну історію оповідають собі вечерами і при описі вкинення його в море серед нічної п'тьми переходить людям мороз поза шкіру. Відтак сказав голосно:

— Чи імя того вязня було відоме?

— Було відоме тільки як ч. 34.

— О, Віефорте, Віефорте! — шепнув граф. — Мій дух мусів нераз пригадати тобі про се, коли переслідував тебе в твоїх безсонних годинах!

— Чи бажаєте бачити ще що, пане? — спитав провідник.

— Так, я хотів би бачити ще комірку бідного священика.

— О, кімнату ч. 27.

— Так, ч. 27 — повторив граф, котрому видало ся, немов би почув голос священика Фарії, як він відповідав тими самими словами на питанє, хто він.

— Ходім, пане.

— Чекайте — сказав Монте Крісто. — Я хотів би ще один раз оглянути ся по сій кімнаті.

— Се добре складає ся — сказав провідник. — Я забув другий ключ.

— Йдіть і дістаньте його.

— Я лишу вам смолоскип, пане.

— Ні, не треба. Я виджу на потемки.

— Що? Як ч. 34? Про него говорили, що він так звичаїв ся до темноти, що міг найти голку в найтемнішій куті своєї темниці.

— Йому забрало чотирнайцять літ, щоби дійшов до того — сказав до себе граф.

Провідник відійшов зі смолоскипом. Граф говорив правду. По кількох хвилях він бачив вже все так виразно, як би се було при деннім світлі. Тоді він оглянув ся і тоді аж пізнав цілком свою темницю.

— Так — сказав — ось там є камінь, на котрім я бувало сидів. А там відбитка моїх плечий на стіні. А там знак моєї крові, коли я одного разу бив головою до стіни. А ті числа, як добре я їх памятаю. Я обчислював одного разу вік свого батька, щоби знати, чи застану його ще живим, і вік Маркиди, щоби знати, чи найду її ще свобідною. Покінчивши сі обчислення, я мав через хвилю надію. Та я не числив на голод і невірність.

Гіркий сміх добув ся з уст графа. Він побачив в уяві похорон свого батька і шлюб Маркиди.

З другого боку темниці побачив напис, якого білі букви було ще видно на зеленій стіні.

— „О, Боже — прочитав — заховай мою память!”

— А, так — сказав — се була моя послідна молитва. Я вже більше не молив ся за волею, тільки за памятею. Я бояв ся, що збожеволію і все забуду. О, Боже, ти вислухав мою молитву. Ти заховав мою память! Дякую тобі, дякую!

В ту хвилю показало ся на стіні світло смолоскипу. Надходив сторож. Монте Крісто пішов проти него.

— Ходіть за мною, пане — сказав сторож і попровадив графа підземною доріжкою до иншого входу. Там знов повінь думок звалила ся на графа. Перша річ, на яку впало його око, був полуденник, який священник Фарія нарисував на стіні, щоб при його помочи обчислювати собі час. Відтак побачив останки ліжка, на котрім умер бідний вязень. Вид сего, замість викликати смуток, який граф відчув у своїй темниці, наповнив його серце мягкістю та вдячністю і сльози поплили з його очей.

— От тут держали божевільного священника, пане, а от сюди влазив до него молодий вязень.

Сторож показав на отвір, який остав незабитим.

— З вигляду каменя — замітив він — один вчений пан вгадував, що вязні могли сходити ся з собою через десять літ. Бідні люди! Які довгі мусіли бути їм ті десять літ.

Граф виняв з кишені кілька людіорів і дав їх чоловіко-

ви, що вже два рази пожалував його, не знаючи про се. Сторож взяв їх, думаючи, що се кілька дрібних монет, та світло смолоскипа показало йому їх дійсну вартість.

— Пане — сказав — ви помилили ся. Ви дали мені золото.

— Я знаю се.

Провідник глянув на графа здивовано.

— Пане — промовив, недовіряючи своїм очам — я не можу порозуміти вашої щедрости.

— О, се дуже проста річ, мій друже; я був моряком і ваше оповідане зворушило мене більше, чим яке инше.

— В таких разі, пане, коли ви такі щедрі, я повинен вам також щось дати.

— Що-ж ви маєте, щоби мені дати, мій друже? Черепахи? Робота з соломи? Дякую!

— Ні, пане, ні одно, ні друге. Се щось звязане з сею історією.

— Невже-ж! — крикнув граф здивовано. — Що-ж то таке?

— Слухайте — говорив провідник. — Я сказав собі: „В комірці, де один вязень перебував через п'ятнайцять літ, мусить завсїгда щось остати ся”. І я зачав обстукувати стіни.

— Ага! — сказав Монте Крісто, пригадавши собі два сховки священика Фарії.

— По деяких пошукуваннях я відкрив, що стук був глухий в головах ліжка і під печею.

— Так — сказав граф — і що далше?

— Я підняв камені і найшов...

— Драбину зі шнурка і деякі знаряди?

— Ви звідки про се знаєте — спитав сторож здивований.

— Я не знаю, я тільки так вгадую, бо такі річі звичайно находять ся в комірках вязнів.

— Так, пане, драбина зі шнурка і знаряди.

— І маєте їх ще доси?

— Ні, пане, я продав їх людям, що тут навідували ся і вважали їх за великі дива. Однакож ще щось мені остало.

— Що таке? — спитав граф нетерпеливо.

— Рід книжки, написаної на шматках тканини.

— То йдіть і зараз мені се дістаньте, мій добрий друже, і як се буде те, чого я сподію ся, то будьте спокійні.

— Я побіжу за сим, пане.

Сторож вибіг.

Тоді граф улякнув при боці ліжка, яке смерть замінила для него у престіл.

— О, мій другий батьку! — заговорив він — ти, що дав мені свободу, знане і багатства, ти що, як ества висшого роду, мав знане добра і зла, коли в глибині гробу остає ще щось з нас, що може відповісти на голос тих, що остають на землі, коли по смерті душа колинебудь навідує ся на місця, де жила і терпіла, тоді, о, благородна душе, закликаю тебе на батьківську любов, яку ти мав для мене, на синівську любов, яку я мав для тебе, дай мені якийсь знак, якесь обявлене! **Усунь від мене останки сумніву**, які стануть жалем, коли не перемінять ся у вдоволене.

Граф зігнув голову і зложив руки до молитви.

— Ось, пафе! — сказав голос позаду него.

Монте Крісто здрігнув ся і встав. Провідник держав в руці шматки полотна, на яким священик Фарія виложив всі скарби свого знання. Рукопис був великим твором священика Фарії про королівський рід Італії. Граф вхопив рукопис лакомо і його очі від разу упали на сі слова: „Ти вирвеш зуби дракона і потопчеш лівів своєю ногою, сказав Господь”.

— А — крикнув — се є відповідь для мене. Дякую, батьку, дякую!

І, пошукавши в кишені, виняв звідтам малу калитку, в котрій було десять банкнотів, кождий по тисячі ліврів.

— Ось — сказав — беріть се за сей рукопис.

— Ви се мені даєте?

— Так, але тільки під сим услівем. що не отворіте сего, поки я не віддалю ся звідси.

І притуливши до серця скарб, який що й но найшов, а який був для него вартнійший від найдорозших самоцвітів, він пустив ся скоро до виходу, і дійшовши до човна, крикнув:

— До Марсилії!

Відпливаючи човном, він держав свої очі на понурій тюрмі.

— Горе — сказав — тим, що замкнули мене у тій страшній тюрмі, і горе тим, котрі забули, що я був там!

Коли минав Каталян, граф обернув ся і сховавши голову у своїй свиті, шепнув імя жінки. Побіда була цілковита.

Два рази він переміг свої сумніви. Імя, котре він вимовив майже з любов'ю, було „Гайде”.

Висівши на березі, граф пішов на цвинтар, де, він був певний того, мав найти Мореля. Десять літ тому він також в побожнім настрою шукав гробу, але шукав його даремно. Він, що вернув до Франції з мільйонами, не міг найти гробу свого батька, що згинув з голоду. Морель справді поставив був дерев'яний хрест на гробі, але він перегнив і упав, а грабар спалив його, як палив усе старе дерево на цвинтарі.

Благородний купець був більше щасливий. Він умер в обняттях своїх дітей і вони поклали його побіч його жінки, що відійшла до вічності два роки перед ним. Два великі кавалки мармору, на яких були виписані їх імена, стояли серед маленького прямокутника, обгороджені і отінені чотирма кипровими деревами. Морель опер ся на одно з них, впиливши механічно очі в гроби. Його смуток був такий великий, що він був майже непритомний.

— Максиміліяне — сказав граф — ви повинні глядіти не на гроби, а там — і показав на небо.

— Мертві є всюди — відповів Морель. — Чи не казали ви мені самі сего, як ми виїздили з Парижа?

— Максиміліяне — звернув граф в інший бік — ви згадували мені підчас подорожі, щоби лишити вас на кілька днів в Марсильї. Чи ще хочете лишити ся?

— Я не маю бажань, графе, тільки мені здає ся, що я міг би тут збути час з меншим болем, чим деінде.

— Тим і ліпше, бо я мушу вас лишити; однакж я беру з собою вашу обіцянку, чи не так?

— А, графе, я забуду її.

— Ні, ви її не забудете, бо ви чоловік чести. Ви присягнули і ще раз присягнете.

— О, графе, змилосердіть ся наді мною! Я такий нещасливий!

— Я знав чоловіка, що був далеко більше нещасливий, чим, ви, Морель.

— Неможливо!

— На жаль — сказав Монте Крісто — се є одна з немудрих зарозуміlostий людських, що кождий думає про своє власне нещастє, що воно більше, чим нещастє другого.

— Чи може бути хтось більше нещасливий, чим той, хто втратив все, що любив і чого бажав на світі?

— Слухайте, Морель, і уважайте на те, що я вам скажу. Я знав чоловіка, котрий, як ви, всі свої надії щастя поклав на жінку. Він був молодий; він мав старого батька, котрого дуже любив; мав суджену, котру обожав. Він вже мав стати з нею до шлюбу, коли один з тих каприсів судьби, котрі не раз майже заставляють нас сумнівати ся про доброту Бога, колиб Бог не показав пізнійше, що все провадить до якоїсь висшої цілі, — один з таких каприсів судьби позбавив його любої дівчини, позбавив його будучности, про яку мріяв (в своїй сліпоті він забув, що міг читати тільки теперішність) і закопав його в темниці.

— Е — сказав Морель — з темниці можна вийти за тиждень, за місяць, чи за рік.

— А він оставав там чотирнайцять літ, Морель — сказав граф, поставивши руку на рамя молодця.

Максиміліян здригнув ся.

— Чотирнайцять літ?

— Так, чотирнайцять літ! — повторив граф. — В протягу того часу він мав не одну хвилю розпуки. Він так само, як ви, Морель, уважав себе за найнещасливішого чоловіка на світі і хотів себе убити.

— І що-ж по тім стало ся? — спитав Морель.

— Серед найбільшої його розпуки об'явив ся йому Бог за посередництвом одного чоловіка — бо Бог не творить більше чудес. Зразу він може й не пізнавав в тім безмежного милосердя Божого, бо очі, притьмлені сльозами, не видять ясно відразу, однакж наконєць він став терпеливим і рішив ся чекати. Одного дня він опустив тюрму в дивний спосіб, перемінений, багатий, сильний. Насамперед він захотів побачити свого батька, однакж той батько вже не жив.

— Мій батько також вже не жиє — завважив Морель.

— Але він був далеко нещасливіший син, чим ви, Морель, бо він не міг навіть найти гробу свого батька!

— То бодай остала йому та жінка, котру він любив.

— Милите ся, Морель. Та жінка...

— Умерла?

— Гірше, чим се. Вона стала невірною і вийшла заміж за одного з тих, що переслідували її судженого. Отже бачите, Морель, що він був більше нещасливий від вас.

— А найшов він потіху?

- Він бодай найшов успокоєнє.
- А сподіє ся він коли бути щасливим?
- Він сподіє ся, Максиміліяне.

Голова молодця упала на його груди.

— Маєте мою обіцянку — сказав по хвильці, простягаючи руку до Монте Кріста. — Тільки пам'ятайте...

— 5-го жовтня, Морель, я буду ждати на вас на острові Монте Крісто. 4-го жовтня буде чекати на вас яхт в порті Бастія, він буде називати ся Еврус. Ви скажете своє ім'я капітанови і він забере вас до мене. Добре?

— Розумію, графе, і зроблю так, як кажете, однакож пам'ятайте, що 5-го жовтня...

— Дитино! — відповів граф. — Ви не розумієте вартости слова чоловіка! Я вже двацять разів сказав вам, що як схочете вмерти того дня, то я вам поможу. Будьте здорові, Морель!

— Ви мене лишаєте?

— Так, я маю діло в Італії. Лишаю вас самих, щоб ви бороли ся зі своїм смутком, з тим орлом з могучими крилами, якого Бог посилає до своїх вибраних, аби поставити їх на ноги.

— Отже ви відїжджаєте?

— Зараз. Корабель чекає. За годину буду далеко від вас. Чи відпровадите мене до пристані, Максиміліяне?

— Я цілковито до ваших услуг, графе.

Морель відпровадив графа до пристані. Білий дим виходив з чорного комина, немов би перо повівало, заткане за капелюх. Корабель вскорі відплив і за годину заледви можна було його замітити на горизонті серед вчасної мраки

РОЗДІЛ CXIV.

Пеппіно.

В ту саму пору, як корабель зникав з виду коло Марсильї, чоловік, що їхав поштовим возом з Фльоренції до Риму, якраз минав місточко Аквапенденте. Він подорожував так, щоби і їхати скоро і враз з тим не давати підстави до підозрінь. Той чоловік був одягнений у широку свиту, трохи

пімняту довгою подорожею. Під нею видно було стяжку Гонорового Легіону, ще свіжу і ясну. По ній та по акценті подорожного, коли говорив до почитліона, можна було пізнати, що се Француз.

Інший доказ, що він був уроджений у краю всесвітної мови, був сей, що подорожний не знав інших італійських слів, крім тих, що приходять в музиці: „Алєґро!” кричав він до почитліона, коли той їхав під гору, — „Модерато!”, коли він зїздив в долину. А хто подорожував коли сею дорогою, то знає, що є подостатком горбків на дорозі з Фльоренції до Риму через Аквапенденте. Сї слова звучали дуже смішно людям, до яких були звернені.

Коли доїхали до Ля Сторта, місця звідки насамперед показує ся очам Рим, подорожний не виявив зовсім тої одушевленої цікавості, яка звичайно заставляє подорожних спинити ся, встати і старатись побачити баню на церкві св. Петра, а яку можна побачити скорше, чим що інше. Ні, він тільки витягнув з кишені калитку, виняв з неї зложений папірець і поглянувши на него майже з обожанєм, шепнув:

— Добре! Ще маю його!

Віз їхав через Народню Браму, скрутив на ліво і спинив ся при Еспанським Готели. Наш старий знакомий Пастріні стрітив подорожного в дверях з капелюхом в руці. Подорожний зліз, замовив добрий обід і запитав за адресою фірми Томсон і Френч; сю зараз йому подано, бо вона була найбільше відома в Римі. Вона містила ся при Банковій вулиці, близько церкви св. Петра.

В Римі, як і скрізь, приїзд поштового воза є цікавою подією. Молоді потомки Маріїв та Граків, босі і з повитираними ліктями, з одною рукою під боком, з другою закинутою понад голову, приглядали ся подорожному, поштово-му возови і коням. А що вуличники Риму розуміють кожду мову, а головно французьку, то вони чули, як подорожний замовляв кімнату, обід і наконєць питав за адресою Томсона і Френча. Наслідок того був, що коли подорожний виїшов з готелю з провідником, то від громадки урвительів відділив ся один чоловік і незамічений подорожним і мабуть незамічений провідником, пустив ся йти за чужинцем з такою самою зручністю, якої уживав би парижський агент поліції.

Француз був такий нетерпеливий, щоби дістати ся до

Томсона і Френча, що не хотів навіть чекати, аби запрягли йому коні, тільки сказав, щоби віз здігнав його по дорозі, або чекав на него при дверях банку. І він дійшов до банку скорше, чим прибув віз.

Француз увійшов, лишаючи свого провідника в передсінку. Сей зараз увійшов в розмову з двома-трома з тих цікавих дармоїдів, котрих можна завсїгда стрітити в Римі при вході до банків, церков, руїн, музеїв, або театрів. За Французом увійшов також той чоловік, що слїдкував за ним. Француз застукав у двері і увійшов до першої кімнати. Його тїнь зробила те саме.

— Панове Томсон і Френч? — спитав чужинець.

Льокай встав на знак від довіреного писаря, що поважно сторожив першого бюро.

— Кого маю оповістити? — спитав льокай.

— Барон Дангляр.

— Прошу за мною! — сказав льокай.

Отворили ся двері, через які зникли льокай з бароном. Чоловік, що увійшов за Дангляром, усїв на лавці. Писар писав дальше через слїдуючих пять мінут, чоловік так само заховував абсолютну мовчанку і оставав без руху. Відтак перо писаря перестало совгати ся по папері; він підняв голову і впевнивши ся, що нема нікого більше, сказав:

— А-га, так ти тут, Пеппіно?

— Так — звучала коротка відповідь.

— Ти довідав ся, що від сего великого пана можна щось дістати?

— Для мене нема великої заслуги, коли нас про щось повідомлять.

— Отже ти знаєш, чого він тут є?

— Розуміє ся. Він прийшов вибрати гроші, але я не знаю, скільки.

— Зараз довідаєш ся, друже.

— Дуже добре. Тільки не давай мені ложної інформації, як оноді.

— Що говориш? Про кого? Про того Англійця, що оноді винїс звідси три тисячі корон?

— Ні, він справді мав три тисячі корон і ми їх найшли. Я говорю про російського князя, про котрого ти сказав, що він мав трийцять тисяч лїрів, а ми найшли тільки дваїцять дві тисячі.

— Ви мусіли зле шукати.
— Шукав сам Люїгі Вампа.
— В такім разі він або поплатив свої довги...
— Росіянин?
— Або пропустив свої гроші.
— Се остаточно можливе.
— Се певне. Однакож дай мені робити свої спостереження, бо Француз готов полагодити свої діла так, що я не буду знати суми.

Пеппіно кивнув головою і витягнувши чотки з кишені, зачав шептати молитви, підчас коли писар зник за тими самими дверми, котрими вийшов Дангляр з льокаєм. По упливі десяти мінут писар вернув з опроміненим лицем.

— Ну? — спитав Пеппіно свого приятеля.
— Тіш ся, тіш ся! сума є велика.
— Пять, або шість мілїонів, чи не так?
— Так. Ти знаєш суму?
— На посвідку його ексцеленції графа Монте Крісто?
— Ти знаєш графа?
— А на се вони дали йому кредит в Римі, Венеції та Відни?

— Точно так! — крикнув писар. — Як се є, що ти так добре про все те поінформований?

— Я сказав тобі, що нас повідомлено завчасу.
— Так чого-ж ти приходив до мене?
— Щоби бути певним, що я на слїді того самого чоловіка.

— Так, се він справді! Пять мілїонів, хороша сумка, га, Пеппіно?

— Так.

— Пст! Він вже вертає!

Писар вхопив своє перо а Пеппіно чотки; один був затоплений в писаню, другий в молитвах, коли двері отворили ся. Дангляр яснів з радости. Банкир відпровадив його аж до дверей. Пеппіно висунув ся за Дангляром.

Після інструкцій, карита чекала на Дангляра перед дверми. Провідник отворив широко двері. Дангляр вскочив у кариту, як двайцять-літний парубок. Провідник замкнув за ним двері і усів побіч візника. Пеппіно вчепив ся з заду карити.

— Чи ваша ексцеленція бажають удати ся до церкви св. Петра? — спитав провідник.

— Чого?

— Побачити її.

— Я не приїхав до Риму, аби щось бачити — відповів Дангляр голосно, а по тихо додав: — Я приїхав, аби взяти.

При сім він з вдовolenем поплескав калитку, у яку перед хвилиною вложив лист.

— Отже ваша ексцеленція бажає їхати...

— До готелю!

— Каза Пастріні! — сказав провідник до візника і карита скоренько покотила ся вулицею.

За десять мінут пізнійше барон увійшов до свого апартаменту в готели а Пеппіно всадовив ся на лавці при дверях готелю; одначе перед тим щепнув щось в ухо одному з потомків Марія, що крутили ся коло готелю; сей негайно побіг з найбільшим розгоном дорогою до Капітолю.

Дангляр був умучений і сонний; тому він пішов спати, сховавши свою калитку під подушку. Пеппіно мав трохи свобідного часу; він сів грати в карти зі сторожем, програв три корони, а відтак, щоби потішити ся, випив фляшку вина з Орвіето.

На другий день рано Дангляр збудив ся пізно, хоч і пішов спати так вчасно. Через послідних п'ять, або шість ночий він не багато спав, а як і спав, то не дуже добре. Снідане зїв зі смаком, і не дбаючи за красоту Вічного Міста, замовив почтові коні на полудне. Однакож Дангляр не числив на поліційні формальности та повільність властителя почтових коний. Коні появили ся аж в другій годині, а післанець приніс пашпорт аж в третій.

Приготованя до відїзду зібрали знов громаду цікавих вуличників коло готелю Пастрінія. Барон Дангляр перейшов гордо поміж сею товпою цікавих, які сподіючись дарунку від него, називали його „ваша ексцеленція”. Дангляр називав себе доси тільки бароном, отже чув приємність в тім, як називали його ексцеленцією, тож на радощах розкинув між вуличників кілька монет. Якби був розкинув ще кілька більше, голота готова була величати його „вашою високостею”.

— Котра дорога? — спитав почтилїон по італійськи.

— Анконська — відповів барон.

Пан Пастріні переклав питане і відповідь і коні відїхали гальопом. Дангляр мав намір подорожувати до Венеції, де мав дістати одну частину свого майна, відтак поїхати до

Відня, де мав дістати решту, і там осісти, бо чув, що се веселе місто.

Заледви відїхав три милї за Рим, як денне світло зачало зникати. Дангляр не мав наміру виїздити так пізно. Якби був знав, то був би остав на ніч в місті. Він виставив голову з поштового воза і спитав почтиліона, як довго забере, поки дістануться до найблизшого міста.

— Non capisco*) — звучала відповідь.

• Дангляр опустил голову. Віз котився даліше.

— Спинюся у першій поштовій перестанку — сказав собі Дангляр.

Він все ще відчував те вдоволене, яке мав попереднього вечера і яке дало йому такий добрий сон в ночі. Він простягнувся вдоволено на подушках воза з подвійними пружинами. Віз тягнули чотири добрі коні, що гнали гальопом. Він знав, що коні мали бути змінені у віддаленні сімох миль. Про що-ж мав думати банкир, котрий так щасливо збанкрутував?

Дангляр думав через десять мінут про свою жінку в Парижі, других десять мінут про дочку, що подорожувала собі з панною Армілі; дальших десять мінут думав про своїх кредиторів та про те, як буде пропускати їх гроші. Після сего не мав вже про що думати; він примкнув очі і задрімав.

Від часу до часу сильніше, чим звичайно, потрясене воза заставляло його отворити очі; тоді він завважував, що його все ще з великою скорістю везли тими самими передмістями Риму, так густо закиданими поваленими водопроводами, що виглядали, як гранітові великани, що скаменіли в бігу.

Ніч була холодна, кропив дощик. Для подорожного далеко приємніше було сидіти тихо у теплій кариті, чим виставляти голову через вікно і питати почтиліона, який міг відповісти тільки „non capisco”. Тому Дангляр даліше спав, потішаючи себе, що чейже збудить ся коло поштової перестанку.

Віз спинився. Дангляр подумав, що певно добились вже до довгожданого перестанку. Він отворив очі, поглянув через вікно, сподіваючись побачити себе серед якогось міста, або бодай села, та не побачив нічого більше, крім

*) „Non capisco” значить: Не розумію.

якоїсь руїни, серед якої три або чотири чоловіки ходили як тіни.

Дангляр чекав через хвилику, сподіючись, що покаже ся почтилїон і зажадає заплати за свою часть дороги. Мав намір використати сю нагоду і випитати свого нового візника, однакож коні випряжено, на їх місце впряжено інші і ніхто не домагав ся заплати в подорожного. Здивований Дангляр отворив двері, але якась сильна рука штовхнула його назад і віз покотив ся далше. Барон цілком пробудив ся.

— Ге — крикнув він до почтилїона — *ge! Mio caro**)!

Стілько всього італійської мови навчив ся барон, прислухуючись, як його дочка співала італійські дуети з Кавалькантим. Однакож *mio caro* не відповідав. Дангляр отворив вікно.

— Гей, мій друже — сказав, виставивши голову на двір — куди ми їдемо?

— *Dentro la testa!***) — відповів грубий, розказуючий голос і візник грізно махнув рукою.

Дангляр дорозумів ся, що „*dentro la testa*” значить „сховай голову!” Він послухав, хоч з деяким занепокоєнем. Занепокоєне зростало і думка його, дотепер свобідна і спляча, зачала працювати в такий спосіб, що вже годі було чути сплячість. Його очі набули ту бистрість, яку зразу дають сильні зворушення, а яка відтак слабне через надмірне напружене. Поки перелякаємо ся, ми бачимо правильно; як злякаємо ся, бачимо подвійно, а коли вже цілком опанує нас переляк, то не бачимо нічого більше тільки лихо. Дангляр зауважив, що побіч поштового воза з правого боку їхав на кони гальопом якийсь чоловік у довгій свиті.

— Якийсь жандарм! — подумав Дангляр. — Невже-ж французський телеграфіст перестеріг переді мною папських урядовців?

Він постановив скінчити свою непевність.

— Куди мене берете? — спитав.

— *Dentro la testa!* — відповів той самий голос з такою самою погрозою.

Дангляр оглянув ся на ліво. З тої сторони гальопував на кони другий чоловік.

*) *Mio caro* — мій дорогий.

**) *Dentro la testa* — сховай голову.

— Певно що так! — подумав Дангляр. — Мене арештовано.

Піт виступив йому на чоло і він кинув ся назад на подушки, вже не щоб спати, тільки щоб роздумати. Незадовго опісля засвітив місяць. При його світлі побачив Дангляр руїни водопроводів, ті кам'яні страховища, які вже попередно бачив, тільки перше вони були з правого боку, а тепер вони з лівого боку. Він зрозумів, що їхав назад до Риму.

— Ах, нещастє! — подумав. — Мене певно мають видати французській владі.

Віз котив ся дальше зі страшним розгоном. Минула страшна година. Кожде місце, яке минали, показувало, що вони вертали тою самою дорогою. Нарештє він побачив темну масу, до якої, здавало ся, віз повинен був розбити ся, однак-ож віз скрутив і лишив ту темну масу позаду. Се була одна з башт, що є довкола Риму.

— О, о — крикнув Дангляр. — Ми не вертаємо до Риму. Се не справедливість є в погоні за мною! Добрий Боже! Невже-ж се малиб бути...

Волосє стало йому дубом на голові. Він пригадав собі ті цікаві оповідання, в які так мало хто хотів вірити в Парижі, про римських бандитів. Пригадав собі пригоду, яку оповідав Альберт Морсерф, коли був ще плян, що він має одружити ся з його дочкою.

— Се мабуть бандити! — сказав до себе Дангляр.

Якраз на ту хвилю віз виїхав на щось твердше, чим вси-пана шутром дорога. Дангляр відважив ся поглянути на оба боки дороги і завважив дивні монументи. Тому що в його памяти була тепер пригода Морсерфа, яку пригадав собі з подробицями, він став певний, що вони мусять бути на Аппійській дорозі. На лїво, в свого рода долині, він завважив кругле вижолобленє. Се був цирк Каракалї. На слово чоловіка, що їхав з правого боку воза, віз спинив ся. В ту саму хвилю отворили ся двері з лівого боку.

— Scendi!*) — крикнув розказуючий голос.

Дангляр в одну мить зліз. Він хоч не говорив ще по італійськи, то вже зрозумів се слово. Більше мертвий, чим живий, він оглянув ся довкола. Довкола него стало чотири чоловіки крім почтилїона.

— Di qua**) — сказав один, з чоловіків, сходячи сте-

*) Scendi — значить злази.

**) Di qua — В сей бік.

жечкою, що провадила на бік від Аппійської дороги.

Дангляр пішов за своїм провідником без спротиву і не мав потреби обертати ся, щоби побачити, чи три інші йдуть за ним. Все таки здавало ся йому, що вони ставали в рівнім віддаленню один від одного, як вартові. Йшли так може яких десять минут, підчас яких Дангляр не обміняв ся ані одним словом зі своїм провідником. Наконець Дангляр побачив, що він між горбком і купкою високих хашів. Три чоловіки, заховуючи мовчанку, утворили трикутник, якого осередком був Дангляр. Він хотів говорити, але язик відмовляв ся від руху.

— *Avanti!**) — сказав той самий острій і розказуючий голос.

Сего разу Дангляр розумів і слово і рух, бо чоловік, що йшов за ним, трутив його так сильно, що він повалив ся на свого провідника. Провідником був наш приятель Пеппіно, котрий кинув ся між хаші стежною, яку хиба ящірки, або коти могли уважати за дорогу. Пеппіно спинив ся перед скалою, закритою густою терниною; на пів відсунений камінь показував вхід, через котрий Пеппіно зник, як який лихий дух у казці. Голос і рухи чоловіка, що був позаду Данглєра, казали йому зробити те саме.

Не було більше ніякого сумніву: банкрот був в руках римських бандитів. Дангляр зробив, як чоловік між двома небезпеками, що зі страху робить ся відважним. Незважаючи на своє грубе черево, без сумніву не пристроєне до того, аби перетягати його дірами, котрі можна найти на передмістях Риму, він пересунув ся через отвір, як Пеппіно, і замкнувши очи, упав. Діткнувши ся землі, отворив очи. Перед ним був прохід, широкий, та темний.

Пеппіно, котрий тепер вже мало дбав, чи пізнає його хто, коли він у своїй власній домівці, черкнув сірник і завіттив смолоскип. Два інші чоловіки всунули ся за Дангляром. Тручаючи Данглєра, коли він лише спинював ся, вони прибули легким спадом на середину перехресної дороги, що мала зловіщий вигляд. У стінах були повижолоблювані гроби, одні над другими, і від білого каменя вони відбивали, як великі темні очи, котрі бачимо у головах кістяків.

Вартовий діткнув ся карабіном до його лівої руки і крикнув:

*) *Avanti* — вперед.

— Хто там йде?

— Приятелі! — відповів Пеппіно — приятелі! А де є капітан?

— Там! — показав вартовий понад своє рамя на щось в роді великої кімнати, видовбаної в скалі. Світло з тої кімнати падало на коритар через великий отвір в виді брами.

— Гарна добича, капітане, гарна добича! — сказав Пеппіно по італійськи і вхопивши Дангляра за ковнір, потягнув через отвір до кімнати, котру капітан, як видно, обібрав собі за мешкане.

— Се є той чоловік? — спитав капітан, котрий уважно читав Плутархове „Жите Александра“*).

— Він сам, капітане.

— Дуже добре, покажи мені його.

На сей доволі інпертинентський розказ Пеппіно підніс свій смолоскип до лица Дангляра, так що сей аж кинув ся назад, боячись, щоб той не обсмалив йому лица. Його перелякане лице було страшно бліде і відразливе.

— Сей чоловік змучений — сказав капітан. — Відпровадь його до ліжка.

— О — подумав Дангляр — ліжка — се мабуть один з гробів, видовбаних у стіні, а сон, котрий мене чекає, буде смерть від ножа.

В глибині проходу можна було бачити людей, що вставали зі своїх ліжок з сушеного листя, або вовчих шкір; се були товариші чоловіка, котрого Альберт Морсерф застав при читаню „Записок“ Цезара, а Дангляр при читаню „Житя Александра“.

Банкир застогнав, але пішов за своїм провідником. Він ні не питав, ні не просив ся. Він вже не мав ні сили, ні волі, ні чутя; йшов, куди його провадили. Наконєць побачив себе при якихсь сходах і механічно підняв свою ногу пять або шість разів. Тоді отворено перед ним низькі двері і угнувши голову, щоби не вдарити ся в чоло, Дангляр увійшов в маленьку кімнатку, видовбану в скалі. Кімнатка була чиста, хоч гола, і суха, хоч положена під землею. Постіль, зроблена з висушеного листя і вкрита козячою шкірою, не була упо-

*) Плутарх славний грецький письменник, що писав житєписи славних людей. Він описав житя 46 визначних Греків та Римлян і се є один з найціннійших творів про жите визначних людей в старині. Жив між 50 і 120 р. по Христі. Між иншим він описав жите Александра, царя Македонського.

рядкована, але кинена в куті кімнати. Дангляр, побачивши її, звеселів, зрозумівши, що не грозить йому смерть безпосередно.

— А, слава Богу! — сказав — тут є дійсне ліжко.

— Ессо!*) — сказав провідник і, трутивши Данглера у кімнату, замкнув за ним двері.

Заскрипіла засувка. Дангляр став в'язнем Люїгі Вампи, в катакомбах св. Себастьяна. Дангляр пізнав славного бандита, в котрого існування не хотів вірити, коли Альберт Морсерф оповідав про него в Парижі. Тепер він не тільки пізнав його, але й кімнату, де був замкнений Альберт і яку мабуть удержувано спеціально для різних гостей по неволі. Дангляр роздумував собі про все те і се справляло йому свого роду вдоволене та привернуло йому якийсь степень успокоєня.

Коли бандити не убили його відразу, то видна річ, що вони зовсім не мають на думці його убити, роздумував Дангляр. Вони зловили його в цілі рабунку, а що він мав при собі тільки кілька людіорів, то був певний, що незабаром його випустять. Він пригадав собі, що за Морсерфа жадав Вампа чотири тисячі корон викупу. Рахуючи себе за щось важнішого від Морсерфа, Дангляр сам назначив собі в думці викуп за себе у височині вісім тисяч корон, два рази більше. Вісім тисяч корон — се те саме, що сорок вісім тисяч лірів, а він тепер має п'ять мільйонів і п'ятьдесят тисяч лірів. З такою сумою він певно не дасть собі загинути.

Оттак, успокоївши ся, що найде спосіб освободити себе з підземної в'язниці, бож се майже нечувана річ, щоби був хтось з п'ятьма мільйонами і п'ятьдесять тисячами лірів майна, Дангляр простягнув ся на своїй постелі і обернувши ся два-три рази, заснув з тим самим спокоем, як той герой, про котрого жите читав Люїгі Вампа.

*) Ессо — значить „тут“.

РОЗДІЛ CXV.

Ціна їди у Люїгі Вампи.

Пробуджуємо ся з кожного сну крім того, котрого б'яв ся Дангляр. Він пробудив ся. Для Парижанина, призначеного до шовкових куртин, стін обвішаних аксамітними коврами і запаху палаючого дерева, се пробуджене у печері виглядало, природно, на поганій сон. Та в таких випадках одна хвилька вистарчає, аби перемінити найсильніший сумнів у певність.

— Так, так — сказав собі Дангляр — я в руках тих бандитів, що про них говорив Альберт Морсерф.

Першим його рухом було глибоко відіхнути, аби переконатися, чи він не ранений де. Сего навчив ся він із „Дон Кіхота”, одинокої книжки, з якої щось запам'ятав.

— Ні — сказав вдоволено. — Мене не вбили, ані не ранили. А може мене бодай обрабували?

З тими словами сьгнув руками у кишені. Кишені були нерухані. Сто люідорів, які сховав собі на дорогу з Риму до Венеції, були в кишени а в кишени своєї свити найшов калитку з кредитовим листом на п'ять міл'йонів і п'ятьдесять тисяч лірів.

— Дивні бандити! — сказав. — Вони лишають мені мої гроші та калитку. Я казав минувшої ночі, що вони рахують на мій викуп. Ага, а ось мій годинник! Котра-ж се година?

Годинник Дангл'яра показував пів до шестої. Без годинника Дангляр не мав би ніякого поняття про час, бо денне світло не доходило до його печери. Чи має він зажадати вияснення від бандитів, чи чекати терпеливо, аби вони самі дали якесь вияснене. Послідне представилось Дангляр'ови розумнішим кроком, отже він чекав. Чекав до дванайцятої години. Через цілий той час вартовий стояв при його дверях.

В осьмій годині вартовий змінив ся. Дангляр нагло почув велику охоту побачити особу, яка стерегла його. Він завважив, що кілька промінів не денного світла, тільки лампи, перебивали ся через лихо допасовані дошки дверей. Він підійшов до одної такої шпари, якраз коли сторож відсві-

жував ся, попиваючи горівку, котра з причини шкіряної фляшки, у якій була, розсилала довкола себе запах, що був крайно немилий Дангляррови.

— Фу! — крикнув він, відступаючи у найдальший кут своєї комірці.

В дванадцятій того чоловіка заступив инший і Дангляр, бажаючи побачити його, підійшов знов до дверей. Побачив сильного, величезного бандита з великими очима, грубими губами і плоским носом. Його червоне волосе спадало в непорядку на плечі.

— Сей чоловік — сказав Дангляр — виглядає більше на опира, чим на що инше, однакож я вже за старий та твердий, щоби він міг мною дуже пожити ся.

Дангляр був ще на стільки певний себе, що міг навіть жартувати. В ту саму хвилю вартовий, немов на те, щоб доказати, що він їсть так само, як всі люди, виняв з клунка трохи чорного хліба, сира і цибулі та почав лакомо їсти.

— Нехай то чорт побере — подумав Дангляр, приглядаючись на їду бандита через шпару в дверях. — Я не можу порозуміти, як то люди можуть їсти такий бруд!

Він з обридженем кинув ся на свою постіль, коли одначе понюхав козячу шкіру, якою вона була застелена, пригадав ся йому запах горівки у шкіряній фляшці. Однакож тайники природи є незрозумілі і навіть найпоганійша їда притягає до себе, коли в чоловіка порожний жолудок. Дангляр відчував, що його жолудок ще не зовсім випорожнив ся, та поступенно вартовий зачав виглядати йому на не такого поганого, хліб на не такий чорний і сир на дещо свіжійший. Навіть погані цибулі, відразлива пожива дикунів, навели йому на думку деякі соси та побічні страви, які його кухар приготавляв так знаменито. Він встав і застукав в двері. Бандит підніс голову. Дангляр побачив, що бандит чує його стукане, отже застукав голоснійше.

— *Che cosa?*)* — спитав бандит.

— Я думаю, що вже час дати мені щось їсти — сказав Дангляр.

Бандит, або не порозумів Дангляра, або не мав ніякого розказу в справі годования його, бо, не відповідаючи, зачав їсти дальше. Дангляр почув ся ображеним, та не хочачи

*) *Che cosa* значить: Чого хочеш?

упокорювати ся перед лобузом, поклав ся знов на свою постіль, не промовивши ні слова більше.

Минуло чотири години. На місце великана прийшов инший бандит. Дангляр, котрий вже чув порядний голод, встав тихенько, приложив знов око до шпари в дверях і пізнав інтелігентне лице свого провідника. Се був справді Пеппіно, котрий приготавляв ся зайняти місце вартового і усів як можливо найвигідніше напроти дверей а між ногами поставив собі миску, в котрій був варений горох з солониною. Побіч миски поставив гарний маленький кошик з фляшкою вина з Орвіетто. Бидно було, що Пеппіно любить смачно їсти.

Приглядаючись тим приготовалям до їди, Дангляр почув, як йому потекла слинка в роті.

— Ану — подумав — чи сей не буде більше згідливий до переговорів, чим тамтой!

Дангляр легенько постукав в двері.

— Спішу! — крикнув Пеппіно, котрий, заходячи до готелю Пастріні, навчив ся французських фраз.

Дангляр в ту хвилю пізнав, що се голос того самого чоловіка, котрий так сердито кричав: „Сховай голову!” Однак се не була пора на доріканя, отже Дангляр прибрав як найзгідливіший голос і сказав з милою усмішкою:

— Вибачте мені, пане, та чи мені не дадуть що їсти?

— Чи ваша ексцеленція голодні?

— Чи я голоден! Се знаменито, коли я не їв нічого через послідних двацять чотири годині! — сказав Дангляр до себе. Відтак додав голосно: — Так, пане, я голоден, дуже голоден!

— І ваша ексцеленція хочуть їсти...

— В сю хвилю, як можливо.

— Нема нічого лекшого — сказав Пеппіно. — Тут можна дістати, чого хто хоче, але розуміє ся, за те треба заплатити, як се скрізь робить ся між чесними христіянами.

— Певна річ! — сказав Дангляр — хоча в дійсности ті, що тебе ловлять і увязнюють, повинні також давати їсти своїм вязням.

— Ні, ваша ексцеленціє — відповів Пеппіно — тут нема такого звичаю.

— Так се негарний звичай — сказав Дангляр, рахуючи на позискане свого сторожа говірливістю. — Однак нехай вже буде й так. Скажіть, щоби дали мені щось їсти.

— В тій хвилі. А що ваша ексцеленція бажає? — Пеппіно поставив свою миску на землю так, що пара пішла прямо попід ніс Данглярви. — Давайте розпоряджене.

— Ви маєте тут кухні?

— Кухні? Знамениті!

— І кухарів?

— Першої класи!

— Добре. Я хочу курку, рибу, заця, щонебудь, бо хочу їсти.

— Як ваша ексцеленція бажає. Ви згадали курку, здається?

— Так, курку.

Пеппіно обернувся і крикнув:

— Курку для його ексцеленції!

Його голос ще лунав по коритари, коли появився молодий чоловік, гарний, звинний, на пів голий. На його голові була срібна тарілка а на тарілці смажена курка.

— Се щось як в Париській Каварні! — сказав до себе Дангляр.

— Ось, ваша ексцеленціє! — сказав Пеппіно, беручи курку від молодого бандита і кладучи її на дряхлий стільчик, що побіч постелі становив усе умебльоване комірки.

Дангляр зажадав ножа і вилок.

— Ось, ваша ексцеленціє — сказав Пеппіно, подаючи маленький тупий ніж та дерев'яні вилки.

Дангляр взяв ніж в одну руку, вилки у другу і вже брався до різання мяса.

— Вибачте мені, ваша ексцеленціє — сказав Пеппіно, поклавши руку на рамя Дангляра. — Люди платять тут перед тим, поки беруться їсти. Ви можете не бути вдоволені і....

— А-га! — подумав Дангляр — все таки се не Париж. Боять ся, щоби я їх не обманув. Треба показати ся. Я за всігди чув, що в Італії все дешево. Курка буде вартувати в Римі може дванайцять су. Маєте! — сказав кидаючи люїдора.

Пеппіно підняв люїдора і Дангляр знов розігнався кр-ати мяса.

— Ще хвилю, ваша ексцеленціє — сказав Пеппіно, підносячись — мені ще від вас дещо належить ся.

— Еге, вони мене хочуть натягнути — подумав Дангляр і приготівляючись, аби не дати ся, спитав: — Скільки-ж належить ся вам за сю курку?

— Ваша ексцеленція дати мені на рахунок люідора.

— Люідора на рахунок курки! — здивував ся Дангляр.

— Так. І мені ще належить ся 4,999 люідорів!

Дангляр отворив рот, почувши таку ціну.

— Лишіть жарти — сказав по хвилі і пустив ся знов кряти мясо, та Пеппіно зловив лівою рукою праву руку Дангляра, а праву витягнув по гроші.

— Прошу — сказав.

— Що? Ви не жартуєте? — спитав Дангляр.

— Ми ніколи не жартуємо — відповів Пеппіно з найбільшою повагою.

— Що? Сто тисяч лірів за сю курку?

— Ваша ексцеленціє, ви можете собі представити, як тяжко є плекати кури в тих проклятих печерах.

— Ну, ну, дайте спокій — сказав Дангляр — я мушу признати, що се добрий жарт, однакож я справді голоден, позвольте мені зісти спокійно. Ось вам ще один люідор.

— Лишає ся до заплачення ще 4998 люідорів — сказав Пеппіно з такою самою рівнодушністю. — Поволи я дістану їх всі.

— О, як так — сказав Дангляр, вже розсердившись — як так, то се вам ніколи не вдасть ся. Йди до чорта. Ти не знаєш, з ким маєш до діла!

Пеппіно дав знак і молодий бандит швидко вхопив тарілку з куркою. Дангляр кинув ся на свою постіль а Пеппіно замкнув двері і взяв ся знов до їдженя свого гороху з солониною. Дангляр не міг бачити Пеппіна, але цямканє за дверми не допускало сумнівів про його занятє. Пеппіно безумовно їв, як чоловік без доброго вихованя.

— Скотина! — сказав Дангляр.

Пеппіно удав, що не чув нічого і навіть не повернувши голови, їв поволи дальше.

Данглярови здавало ся, немов би його жолудок був подрівлений. Йому здавало ся, що ніколи вже не зможе його наповнити, однакож терпеливо чекав ще пів години, хоч ся половина години здавалась йому віком. Наконець встав і підійшов до дверей.

— Слухайте, пане — промовив — не моріть мене тут довше голодом, тільки скажіть, чого у мене хочуть.

— Ні, ваша ексцеленціє, ви краще скажіть, чого ви у нас хочете. Давайте розпорядженя, а ми будемо їх виконувати.

— То отворіть мені зараз двері.

Пеппіно послухав.

— До чорта! Я хочу щось їсти! Їсти, чуєте?

— Ви голодні?

— Та-ж голоден, не розумієте?

— А що ви хотілиб їсти, ваша ексцеленціє?

— Кусень сухого хліба, коли кури є тут понад всяку ціну у сім проклятим місци.

— Хліб? Дуже добре. Гей там! Хліба! — крикнув.

Хлопець приніс малий бохонець хліба.

— Кілько? — спитав Дангляр.

— 4998 люідорів — відповів Пеппіно — бо два люідори ви вже заплатили перше.

— Що? Сто тисяч лїрів за бохончик хліба?

— Сто тисяч лїрів — потвердив Пеппіно.

— Але-ж ви жадали тільки сто тисяч лїрів за курку!

— Ми маємо постійну ціну за їду. Для нас нічо не значить, що будете їсти і чи будете їсти мало, чи багато, чи будете мати десять страв, чи одну — ціна завсїгди та сама.

— Що то? Все ще той самий дурний жарт. Мій дорогий друже, се пусте, що ви говорите, дурне! Ви краще скажіть мені відразу, що хочете, аби я умер з голоду.

— О, Боже! Що говорите, ваша ексцеленціє, хіба що хочете поповнити самогубство. Заплатіть і будете їсти.

— Та чим я заплачу, звіре? — крикнув Дангляр, роздражнений. — Що то, ви думаете, що я ношу в кишени сто тисяч лїрів?

— Ваша ексцеленція має в кишени пять мілїонів і пятьдесять тисяч лїрів; се буде пятьдесять курий по сто тисяч лїрів одна і половина курки за пятьдесять тисяч.

Дангляр задрожав. Заслона упала з його очий і він зрозумів жарт; тепер він вже не виглядав йому на такий дурний, як доси.

— Слухайте — сказав — як я заплачу сто тисяч лїрів, то будете вдоволені і позволите мені їсти спокійно?

— Розумієсь, що так, — впевнив Пеппіно.

— Та як я можу їх заплатити?

— О, нема нічого лекшого. Ви маєте отворений рахунок у панів Томсон і Френч на Банковій вулиці в Римі. Ви напишіть дрефт на 4998 люідорів до тих панів а наш банкир вже полагоди́ть рещту.

Дангляр зрозумів, що найлучше для него буде піддати ся з доброю міною. Він взяв перо, чорнило і папір, які подав йому Пеппіно, написав кілька слів і підписав ся.

— Ось — сказав — є дрефт, платний на пропозицію.

— А ось є ваша курка.

Дангляр тяжко зітхнув, коли діткнув ся ножом курки. Вона виглядала йому на дуже маленьку за ті гроші, які заплатив. Що-ж до Пеппіна, то сей прочитав папірець уважно, вложив його в свою кишеню і зачав далі їсти свій горох.

РОЗДІЛ CXVI.

Прощенє.

Слідуючого дня Дангляр знов зголоднів. Воздух в тій печері якось додавав апетиту. Вязень сподівався, що того дня не буде мати видатку, бо як ощадний чоловік сховав половину курки та кавалок хліба у своїй комірці. Та заледви наїв ся, як почув, що хоче пити. Про се він не думав. Боров ся зі спрагою, та чим довше боров ся, тим більше хотів пити. Прийшло до того, що сухий язик зачав йому липнути до піднебіння. Не могучи довше бороти ся зі спрагою, крикнув. Вартовий отворив двері. Се був новий чоловік. Дангляр подумав, що лучше буде полагодити сю справу зі старим знакомим, отже післав по Пеппіна.

— Ось я є, ваша ексцеленціє — сказав Пеппіно з услужністю, яка дуже подобала ся Данглярови. — Чого потребуєте?

— Хочу пити.

— А ваша ексцеленція не знає, що вино є понад всяку ціну під Римом?

— Я хотїв води — сказав Дангляр, стараючись відбити удар.

— О, води тут ще менше, чим вина, ваша ексцеленціє. Тут була тяжка посуха.

— Дайте спокій — сказав Дангляр — я бачу, що заносить ся знов на стару історію.

— Ну, друже — сказав, бачучи що Пеппіно не рухаєсь з місця — ви чейже не відмовите мені склянки вина?

— Я вже сказав вашій ексцеленції — відповів поважно Пеппіно — що ми не продаємо в роздріб.

— Отже добре, дайте мені фляшку найдешевшого.

— У нас всі є в одній ціні.

— А ціна є?

Він усміхнувся, стараючись трактувати цілу справу, як жарт, однак на чоло виступив йому піт.

— Двайцять п'ять тисяч лірів за фляшку.

— Скажіть мені — сказав Дангляр з найбільшим огірченням — що ви хочете мене обдурити з усього. В такий спосіб скорше зі мною скінчите, чим розкладаючи се на рати.

— Можлива річ, що такий є намір нашого пана.

— Пана? А хто він є?

— Той чоловік, до котрого ми були вас припровадили.

— Де він є?

— Тут.

— Позвольте мені його побачити.

— Дуже радо.

За хвилину Люїгі Вампа стояв перед Дангляром.

— Ви посиляли за мною? — спитав він в'язня.

— Чи ви, пане, є головою тих, котрі мене тут припровадили?

— Так, ваша ексцеленціє.

— Кілько ви жадаєте в мене окупу?

— Гм, говорячи без обиняків, п'ять мільонів, які маєте коло себе.

Дангляр почув, як йому страшно стиснуло ся серце.

— Але-ж се є все, що мені остало на світі із великанського майна — сказав він. — Коли заберете се в мене, то можете взяти й моє житє.

— Нам заборонено проливати вашу кров.

— Хто вам заборонив?

— Той, котрого ми слухаємо.

— Отже ви когось слухаєте?

— Так, свого отамана.

— Мені здавало ся, що ви сказали, що ви є отаман.

— Так воно і є — для сих людей, однак наді мною є ще висший.

— А той отаман — чи він також комусь підлягає.

— Так.

— Кому?

— Богови.

Дангляр думав хвилю.

— Я вас не розумію — сказав.

— Се є можливе.

— Ваш зверхник казав вам, щоби ви так зі мною поведили ся?

— Так.

— Яку він має в тім ціль?

— Про се я нічого не знаю.

— Однакож ви маєте забрати мої гроші?

— Так.

— Слухайте — сказав Дангляр — візьмете мільон?

— Ні.

— Два мільони? ... Три? ... Чотири? Слухайте, чотири? Я дам вам їх під услівем, що пустите мене.

— Чому ви пропонуєте мені чотири мільони за те, що вартує п'ять мільонів? Се є рід визиску, пане банкир, котрего я не розумію.

— То беріть всьо — беріть всьо, кажу вам, і убийте мене!

— Дайте спокій, дайте спокій. Ваша кров розгорячить ся, а се викличе у вас апетит, який буде тяжко заспокоїти одним мільоном денно. Жийте більше економічно.

— А як мені не лишить ся вже більше гроший, щоби вам платити? — спитав Дангляр в розпуці.

— Тоді будете голодувати.

— Буду голодувати? — спитав Дангляр, блідніючи.

— Мабуть — відповів спокійно Вампа.

— А ви сказали, що не хочете мене убити?

— Так.

— Однакож позвольте, щоби я згинув з голоду.

— Се инша річ.

— Почекайте, драби! — крикнув Дангляр. Я вам помішаю ваші чортівські рахунки! Я волію умерти зараз! Можете мене тортурувати, мучити, убити, але більше мого підпису не дістанете!

— Як лучше вашій екскеленції — відповів Вампа, обернувшись і вийшов.

Дангляр, трясучи ся зі злости, кинув ся на козячу шкіру.

Що се за люди? Хто може бути той невидимий отаман? Які він може мати пляни щодо него? І чому, коли дозволяють кожному іншому зложити за себе окуп, то за него не приймають окупу? Так, скоро, несподівана смерть булаб добрим способом обманення тих безсовісних ворогів, що переслідують його в такий незрозумілий спосіб. Але чи вмирати? По раз перший в своїм життю подумав Дангляр про смерть, мішаючи бажане зі страхом.

Дангляр нагадував перелякану звірину, за котрою гонять ловці. Зразу вона втікає, відтак попадає в розпуку і нарешті через саму розпуку кидає ся кудись так, що вдає ся їй утечи. Дангляр застановив ся над утечею, однакж стіни були з солідного каменя, при самотнім виході з комірочки сидів чоловік з книжкою в руках і читав, за тим чоловіком було більше людей, озброєних; вони стерегли входів і виходів.

Постанова Данглера не підписувати ніяких дрефтів тривала два дні. За той час так зголоднів, що запропонував дати мільон, коли принесуть йому щось їсти. Бандити післали йому знамениту вечерю і взяли його мільон.

Від того часу нещасний вязень погодив ся з своєю долею. Він перетерпів так багато, що постановив собі не виставляти ся на дальші терпіння, отже піддав ся всім домаганням.

При кінці дванадцяти днів, підчас яких їв, як в днях своєї заможности, він звів рахунки і спостеріг, що лишило ся йому тільки пятьдесят тисяч лірів. Тоді зайшла в нім дивна реакція. Чоловік, що легко зрік ся пятьох мільонів, рішив ся боронити пятьдесят тисяч лірів, котрі йому залиши ся. Радше, чим зречи ся їх, він постановив знов морити себе голодом.

Він мав проміні надії, що граничила з божевілем. Він, котрий так давно забув про Бога, зачав думати, що чуда є можливі. Він зачав сподівати ся, що прокляту печеру може найти папська поліція і випустить його. Тоді він мав би ще при собі пятьдесят тисяч лірів, а се вистарчилоб, щоб спасти його від голоду. Він молив ся, щоби ці гроші залиши ся йому і молячи ся, плакав.

Так минуло три дні, підчас яких ім'я Бога було постійно на його устах, коли не в його серці. Часом попадав в горячку і здавало ся йому, що бачить перед собою старого

чоловіка, лежачого на соломі; він також умирав з голоду.

Четвёртого дня Дангляр не виглядав вже на чоловіка, тільки на живого трупа. Він позбирав і зів усі кришки, які остали з його попередних обідів і зачав їсти сухе листе, яке служило йому за постіль. Відтак просив Пеппіна, як якого ангела, щоби дав йому що їсти. Він давав йому тисячу лірів за кусник хліба, та Пеппіно навіть не відповів нічого. П'ятого дня Дангляр поповзав до дверей своєї комірки.

— Чи ви не християни? — сказав на колінах. — Ви хочете заморити голодом чоловіка, що є вашим братом перед Богом? О, мої приятелі, мої приятелі з інших днів!

Дангляр заридав і упав лицем до землі. Відтак встав з розпукою і крикнув:

— Отамане! отамане!

— Я тут — сказав Вампа, що в ту хвилю появився. — Чого потребуєте?

— Візьміть останки мого золота — простогнав Дангляр, витягаючи свою калитку — і позвольте мені жити в тій печері. Я вже не прошу за волею, тільки за житєм!

— Ваше терпіння є велике?

— О, страшно!

— А прецінь були такі, що терпіли більше від вас.

— Не думаю.

— Так, ті що вмирали з голоду.

Дангляр подумав про чоловіка, котрий в хвилях горячки привиджував ся йому. Він вдарив головою до землі і застогнав.

— Так — признав — були такі, що терпіли більше, чим я, однакж се мусіли бути святі мученики.

— Чи жалуєш? — спитав глибокий, поважний голос, від котрого Данглярови стало волосе на голові дубом.

Його ослаблені очі старали ся розпізнати, хто се говорить, і за бандитом побачили чоловіка, завиненого у широку свиту та на половину схованого в тіни камяної колюмни.

— Чого я маю жалувати? — простогнав Дангляр.

— Того лиха, яке ти творив — сказав голос..

— Так, я жалую, жалую! — крикнув Дангляр і вдарив ся в груди вихудлою рукою.

— В такім разі прощаю тобі — сказав чоловік, скидаючи свиту і виходячи на світло.

— Граф Монте Крісто! — промовив Дангляр, більше

блідий зі страху, чим був перед хвилиною блідий з голоду.

— Милиш ся. Я не є граф Монте Крісто!

— Так хто-ж се є?

— Я є той, котрого ти продав і збечестив; я той, котрого суджену ти продав; я той, котрого ти подоптав, щоби по нім дійти до щастя; я той, котрого батька ти засудив на голодову смерть, але котрий помимо всего того прощає тобі, бо й сам потребує прощення. Я — Едмонд Данте!

Дангляр крикнув зі страху і упав на землю.

— Встань! — сказав граф. — Твоє жите не є в небезпеці. Таке щастє не припало твоїм спільникам. Один з них збожеволів, другий зробив собі смерть. Можеш затримати собі тих пятьдесять тисяч лїрів, котрі тобі остали; я дарую їх тобі. Пять мільїонів, які ти украв від шпиталів, звернено їм невідомою рукою. А тепер наїдж ся і напий ся. Ти нині мій гість. Вампа, коли сей чоловік наїсть ся, випусти його!

Дангляр ще лежав на землі, коли граф відходив. Коли підняв голову, побачив лише немов тїнь, що зникала на коритари, а бандити склонювали свої голови перед нею.

Після розпорядження графа, Вампа служував Данглярюви при обіді. Він приніс йому найлучших вин та овочів Італії. Відтак взяв його на свій віз, відвіз за місто і лишив на дорозі, де Дангляр спер ся на придорожнє дерево. Там стояв Дангляр цілу ніч, не знаючи, де він є. Коли розвидніло ся, він побачив, що недалеко плив потічок. Дангляр хотів пити, отже поповзав до потічка. Коли зігнув ся, щоби напитись, побачив, що волосє на його голові стало зовсім біле.

РОЗДІЛ CXVII.

Пятий день жовтня.

Було около шестої години вечер. Осіннє сонце розсипало свої золоті промінї над синім морем. Тепло́та дня поступенно зменшувала ся, повставав легенький вітерець, нагадуючий собою віддих природи, що будила ся після парного пополу́дневого сну.

Легкий яхт, чистенький і елегантний, сунув ся поміж вчасну мраку ночі, яка підносила ся над великанським мо-

рем, що простягає ся від Гібральтару до Дарданель, від Туніса до Венеції. Яхт плив як лебідь з отвореними крилами, тихенько сунув ся по воді. Він плив скоро і враз з тим делікатно, лишаючи за собою блискучий слід на поверхні води.

Постепенно сонце зникло за водою, тільки поодинокі його проміні показувались ще на філях, зраджуючи, де воно сховало ся. Яхт посував ся скоро, хоч виглядало, що нема подостатком вітру, аби порушити кучериком волося на голові дівчини.

На покладі корабля стояв високий мущина, смаглявий і розширеними очима оглядав чорну масу землі, що в виді топки цукру підносила ся з між філь.

— Чи се Монте Крісто? — спитав мелянхолійним голосом подорожний, для якого услуг був відданий яхт на ту пору.

— Так, ваша ексцеленціє — відповів капітан. — Се вже кінець нашої подорожі!

— Кінець нашої подорожі! — повторив подорожний тоном неописаного смутку. Відтак додав низьким голосом: --- А так, бачу пристань.

З тим пірнув знов у своїх сумних думках.

За кілька хвиль пізнійше на острові блисло світло, яке в ту мить згасло, а до яхта дійшов голос вистрілу.

— Ваша ексцеленціє — сказав капітан — ми дістали сигнал з острова. Чи відповісьте на него?

— Який сигнал?

Капітан показав на остров, з боку котрого підносив ся дим, ширшаючи враз з тим, як підносив ся.

— А, так — сказав подорожний, немов пробуджуючись зі сну. — Дайте мені.

Капітан дав йому набитий кріс. Подорожний поволи підніс його і стрілив у воздух.

Десять мінут пізнійше спущено вітрила яхту і яхт закинув якор, яких пятьсот стіп від пристани. На воді зараз з'явив ся човен, в котрім були чотири веслярі і пільот.

Подорожний зліз, та замість усісти на місци, яке застелено йому в човні синім диваном, став, заложивши руку за руку. Веслярі чекали, піднісши весла на-пів з води, як птиці, що сушать собі крила.

— Вперед! — сказав подорожний.

Весла упали разом на воду так тихо, що ані капля води

не підскочила вгору, і човен посунув ся вперед. За хвилю човен був вже у маленькій пристани, утвореній в гирлі природного потічка. Човен діткнув ся чистого, дрібненького піску.

— Ваша ексцеленція будуть такі добрі і вилізуть на рамена отсих двох чоловіків, вони занесуть вас на беріг.

Молодий чоловік відповів на се запрошене рухом, котрий говорив, що йому байдуже; перекинув ноги через човен і спустив ся у воду, яка досягнула йому до пояса.

— А, ваша ексцеленціє! — сказав пільот. — Ви не повинні були сего робити. Наш пан зганьбить нас за се.

Молодий чоловік пішов, не відповідаючи, дальше вперед. За ним пішли моряки, котрі одначе вибрали мілкійшу дорогу. Пройшовши яких трийцять стіп, вийшли на беріг. Молодий подорожний тупав, стараючись стрясти з себе воду, і оглядав ся, щоби хтось показав йому дорогу дальше, бо було вже зовсім темно. Якраз коли обернув ся, рука спочила на його рамени і заговорив голос, котрий його налякав:

— Добрий вечір, Максиміліяне! Ви точні! Дякую вам!

— А, се ви, графе — промовив молодий чоловік майже весело, стискаючи руку графа своїми обома.

— Так, і як бачите, я так само точний, як ви. Але з вас тече, мій дорогий друже, мусите змінити своє одіне. Ходіть, я маю для вас мешкане, в котрім скоренько забудете умучене та холод.

Монте Крісто завважив, що Максиміліян обернув ся довкола. Морель справді завважив зі здивованем, що люди, які привезли його, відплили знов, не чекаючи на заплату, ані не промовивши одного слова. Плеск їх весел чути було вже далеко, як вертали до яхту.

— Ви оглядаєте ся за моряками? — спитав граф.

— Так, я не заплатив їм нічого, а вони відплили назад.

— Не журіть ся тим, Максиміліяне — сказав Монте Крісто, усміхаючись. — Я зробив контракт з кораблями, що доступ до мого острова має бути свобідний від всяких оплат.

Морель глянув на графа здивовано.

— Графе — сказав — ви тут не той самий чоловік, що в Парижи.

— Як то?

— Ви тут смієте ся.

Лице графа захмарило ся.

— Ви добре зробили, що втримали мені се — сказав.
— Я врадував ся, коли побачив вас знов, і забув на хвилину, що все щастє проминуло.

— О, ні, ні, графе! — крикнув Максиміліян, довівши руки графа. — Прощу, смійте ся. Будьте щасливі і докажіть мені своєю байдужністю, що життя є лихом тільки для тих, що терплять. О, які милосерді, ширі і добрі ви є! Ви удаєте веселість, щоби додати мені відваги.

— Милите ся, Морель. Я дійсно був веселий.

— Отже ви мене забуваєте, се тим лучше.

— Як то?

— Так, як глядіатор говорив до цісаря, коли виступав на арену: „Той, що має вмерти, поздоровляє тебе”.

— Отже ви не потішили ся? — спитав граф, глянувши на него в дивний спосіб.

— О! — промовив Морель з докором. — То ви вірили, що я можу найти потіху!

— Слухайте — сказав граф. — Чи ви розумієте значіне моїх слів? Ви не можете брати мене за звичайного чоловіка, що тільки говорить, кидає словами без думки і звязи. Коли я питаю вас, чи ви не потішили ся, то говорю до вас, як чоловік, для котрого людське серце не має тайни. Отже слухайте, Морель, вгляньмо разом у глибину вашого серця. Чи ви ще чуєте ту саму бурливу нетерпеливість смутку, від якої тіло кидає ся, як кидає ся ранений лев? Чи маєте ще ту пекучу спрагу, яку може заспокоїти тільки гріб? Чи можете, що терпите, є тільки ослабленем вичерпаної відваги, умучене, яке придушує кожний промінь надії? Чи втрата пам'яті зробила вам плач неможливим? О, мій дорогий друже, як що так воно є, коли вже не можете плакати, коли ваше заморожене серце завмерло, коли всю свою надію покладаєте на Бога, — тоді, Максиміліяне, ви потішили ся і ви не нарікайте.

— Графе — сказав Морель сильним та спокійним голосом — слухайте мене, як чоловіка, котрого думки піднесли ся до неба, хоч він сам остає на землі. Я прийшов до вас, щоби умерти в раменах приятеля. Є справді люди, котрих я люблю. Люблю свою сестру Юлію, люблю її чоловіка Емануїла, однакж я хочу сильних рамен, які отворилиб ся для мене, хочу когось, що усміхав би ся в моїх послідних хвилях. Моя сестра купала-б ся в сльозах і умлівала-б. Я не міг

би знести виду її жалю. Емануїл вирвав би зброю з моїх рук і заалармував би цілий дім своїм криком. Ви, графе, ви є більше, чим чоловік. Я назвав би вас Богом, як би ви не були смертельною людиною. Ви відпровадите мене лагідно і спокійно до самої брами смерти, чи не так?

— Мій друже — сказав граф — я ще маю один сумнів. Чи ви на стільки слабі, щоби пишати ся своїми терпіннями?

— Ні, зовсім ні. Я спокійний — сказав Морель, подаючи руку графови. — Мій пульс не бе ні скорше, ні повільнійше, чим звичайно. Ні, я тільки відчуваю, що дійшов до мети і не маю куди йти далше. Ви казали мені чекати і надїяти ся, а чи знаєте, що ви зробили, нещасливий дораднику? Я чекав місяць, або іншими словами, я терпів один місяць більше! Я сподївав ся (чоловік є бідне, нужденне сотворіне!), я надїяв ся—на що, сам не знаю—на якесь чудо, диво. Бог тільки знає, на що я надїяв ся, бо він домішав до нашого розуму тої дурноти, котру ми називаємо надїєю. Так, я чекав; так, я надїяв ся, графе. І в протягу тої чверти години, яку ми тут стоїмо та говоримо, ви несвідомо тортурували, калїчили мое серце, бо кожде слово, яке ви вимовили, доказує мені, що для мене нема надїї. О, графе! З якою розкішю, з яким спокоєм я спічну в раменах смерти!

Морель вимовив сі слова з такою енергією, що граф аж задрожав.

— Мій друже — говорив Морель далше — ви назначили день пятого жовтня, як речинець тої проволоки, котрої ви вимагали. Нинї є пятого жовтня.

Він виняв годинник.

— Тепер є девята година. Менї лишає ся ще три годинї до житя.

— Нехай так буде — сказав граф — ходїм.

Морель механїчно пішов за графом. Поки оглянув ся, були вже в печері. Він почув диван під своїми ногами. Отворили ся двері, окружив його запах перфум, ясне світло осліпило його очи. Морель завагав ся, чи йти далше; він злякав ся ефекту, який буде мати на него все те, що побачив. Монте Крісто лагідно потягнув його за собою.

— Чому — сказав йому — не малиб ми перебути послїдних трох годин житя так, як перебували їх старинні Римляни, коли засудив їх на смерть їх імператор Нерон? Вони засїдали при столах, вкритих цвітами і вдихували смерть з перфумою соняшників та рож.

Морель усміхнув ся.

— Як хочете — сказав. — Смерть може бути всіляка, аби лише була смертю, то є відсутністю життя а тим самим і смутку, а се означає забуте, спокій.

Він усів. Монте Крісто усів проти него. Вони були в чудовій їдальні, вже попередно описаній. В ній статуї мали на головах коші, завсїгди наповнені овочами та цвітами.

Морель оглядав все блудними очима і заледви чи що бачив.

— Поговорім з собою, як мущини — сказав, глядячи на графа.

— Добре. Зачинайте!

— Графе! — сказав Морель. — Ви є уособленем всього людського знання і ви робите на мене вражінє чоловіка, що походить з якогось мудрійшого та більше розвиненого світа, чим наш.

— В тім є трохи правди, що ви кажете — потвердив граф з усміхом, що робив його таким гарним. — Я походжу з планети, що називає ся Смуток.

— Я вірю у все, що ви мені говорите, не шукаючи за значінем. Отже ви сказали мені жити і я жив; ви казали мені надїяти ся і я майже надїяв ся. Тому я поважаю ся спитати вас так, немов би ви пережили смерть, чи болючо є вмирати?

Монте Крісто глянув на Мореля з неописаною щирістю.

— Так — відповів — так, без сумніву, що се болюче, коли нагло розідрете зверхню шкаралупу, що вперто просить ся жити. Коли втопите ніж у собі, коли перешиєте свій мозок дурною кулею, яка ніколи не пійде прямо і через те завдає більше болю, тоді ви без сумніву будете мучити ся, з житем попращаєте ся в прикрий спосіб і серед своїх мук в розпуці подумаете собі, що жите таки є лучше від так дорого купленого спокою.

— Так — сказав Морель — я розумію. Смерть, як і життя, має свої тайни болю та приємности. Потрібно тільки знати їх.

— Правду кажете, Максиміліяне. Смерть є, відповідно до того, чи ми з нею стараємо ся бути на добрих, чи на злих умовах, або приятелем, що вколисує нас лагідно, як ненька, або ворогом, що жорстоко вириває душу з тіла. Колись, як світ буде старший а людство буде панувати над всіми руй-

нуючими силами природи, і буде заставляти їх служити для загального добра людства, коли людство, як кажете, відкриє тайни смерті, тоді смерть буде солодка і мила, як сон в обняттях улюбленої.

— Як би ви хотіли вмерти, то ви зналиб, як умерти в сей спосіб, графе?

— Так.

Морель простягнув до графа свою руку.

— Тепер я розумію — сказав — чому ви спроводили мене на се опущене місце серед моря, до сеї підземної палати. Се тому, що ви мене любите, чи не так, графе? Се тому, що ви на стільки мене любите, що хочете дати мені нагоду вмирати одною з тих легких смертей, про які ми що й не говорили, смертю без муки, смертю, котра дозволить мені чути, як вимовляю ім'я Валентини і при тім стискати вашу руку.

— Так, ви добре вгадали, Морель — сказав граф. — Якраз те я мав на думці.

— Дякую! Як-же мило мені подумати, що завтра вже не буду чути більше терпіня.

— Отже ви не жалуєте за нічим?

— Ні — відповів Морель.

— Навіть за мною? — спитав граф, глибоко зворушений.

Ясні очі Мореля на хвилику притьмили ся, відтак заблистіли незвичайним блиском і по його лиці потекли сльози.

— Що! — сказав граф. — Ви ще чогось жалуєте на землі, а помимо сего хочете вмерти?

— О, прошу вас — сказав Морель тихо. — Не говоріть більше, не продовжуйте моєї муки!

Граф відчув, що мякне. Се пригадало йому страшний сумнів, який поборов вже раз в Шато д'Іф.

— Я стараю ся — подумав він — зробити сего чоловіка щасливим. Я дивлю ся на се, як на тягарець, кинений на важку, щоб зрівноважити зло, яке я спричинив. Тепер, припустім, що я обманув ся і сей чоловік не був на стільки нещасливим, щоби заслугувати на щасте, що тоді буде зі мною, коли я можу відпокутувати за зло тільки робленем добра?

Відтак сказав голосно:

— Слухайте, Морель. Я бачу, що ваш смуток є великий,

однакож ви все ще таки вірите в Бога і не хочете ризикувати спасення своєї душі.

Морель сумно усміхнув ся.

— Графе — сказав — я вам присягаю, що моя душа не є вже моєю.

— Максиміліяне, ви знаєте, що я не маю ніяких свояків на світі. Я призвичаїв ся уважати вас за свого сина, отже щоби спасти свого сина, я віддав би своє жите, а тимбільше своє майно.

— Що говорите?

— Я говорю, що ви хочете покинути жите, бо не розумієте усеї приємности, яку можете мати, маючи велике майно. Морель, я маю майже сто мільонів, я даю їх вам. З таким майном ви можете досягнути кожде своє бажане. Маєте амбіцію? Кожда кар'єра є отворена для вас. Переверніть світ до гори ногами, змініть його характер, робіть що хочете, тільки живіть.

— Графе, я маю ваше слово — відповів Морель холодно. Відтак витягнув годинник і додав: — Вже пів до дванадцятої.

— Морель, і ви хочете зробити се в моїм домі? Перед моїми очима?

— Ну, то я можу вийти — сказав Максиміліян — або буду думати, що ви любите мене не задля мене, тільки задля себе.

Максиміліян встав.

— Добре — сказав Монте Крісто, котрого лице засіяло при тих словах. — Так ви хочете і ви не уступаєте. Я бачу тепер, що ви дійсно нещасливі і що тільки чудо може вас вилічити. Сідайте, Морель, і чекайте.

Морель послухав.

Граф встав, отворив шафку ключиком, що звисав на золотім ланцюшку, виняв з шафки маленьку срібну скринку, гарно вироблену, з фігурками на рогах, і поставив її на стіл. Відтак отворив скринку і виняв з неї золоту скринку, яка отворила ся, коли потиснув заховану sprужину. В скринці було щось в роді масти, вчаси застиглої, але з причини блиску золота, сафірів, рубінів та емеральдів, якими скринка була прикрашена, годі було вгадати краску тої масти. Вона виглядала, як би в ній мішали ся краски голуба, пурпура та золота.

Граф виняв дрібку сеї масти золотою ложечкою і подав Морелеви, дивлячи ся на него дуже пильно. Тоді можна було замітити, що субстанція мала зеленаву краску.

— Отсе є те, чого ви у мене жадали — сказав граф — і що я обіцяв вам дати.

— Дякую вам з глибини свого серця — відповів Максиміліян, беручи ложечку з рук графа.

Монте Крісто взяв другу ложечку і зачернув нею у золотій скринці.

— Що ви хочете робити, мій друже? — спитав Морель, спинюючи його руку.

— По правді, Морель — сказав граф усміхаючись — я думаю — прости мені Боже — що я так само умучений життям, як і ви. А що лучає ся така нагода...

— Чекайте! — сказав Максиміліян. — Ви, котрі любите і тішите ся любовю, ви, котрі маєте віру і надію, — о, ви не потребуєте йти за моїм приміром. У вашім случаю се був би злочин. Прощайте, мій благородний і щирий друже, прощайте. Я пійду і скажу Валентині, що ви для мене зробили.

І поволеньки, без ніякого вагання, спинившись лише на стільки, аби стиснути руку графа, він пілкнув таємничу субстанцію, котру дав йому Монте Крісто. Оба мовчали. Алї, німий і уважний, приніс люльки і каву та зник. Постепенно лампи зачали бліднути в руках мармурових статуй, котрі їх держали. Перфуми зачали виглядати Морелеви не такими сильними.

Сидячи проти него, Монте Крісто слїдив за ним з тіни, а Морель не бачив нічого більше крім ясних очий графа. Все перемагаючий смуток опанував молодця; його руки втратили силу; предмети в кімнаті поступенно тратили свої форми і краски; його замеркаючі очи виділи, ніби в стїні отвирають ся двері та куртини.

— Друже — промовив ще Максиміліян — я відчуваю, що вмираю. Дякую!

Зробив послїднє зусиле, щоби ще простягнути свою руку, однакж вона безсильно упала. Тоді видало ся йому, ніби Монте Крісто усміхнув ся, але не в той дивний і страшний спосіб, що деколи виявляв тайни його серця; се був ласкавий усміх батька до дитини. Враз з тим граф немов став більший; його постать майже в двоє більша зарисовувала ся дуже виразно на червонім тлі стїн; його волосє було від-

кинене назад; він стояв просто і якось неприродно, немов один з тих ангелів, що грозять лиходіям в день суду.

Морель, знеможений упав назад на кріслі; по всіх його тілі розходило ся приємне отупінє; змінні думки переходили через його голову, немов образки в калейдоскопі. Вичерпаний, обезсилений, важко дихаючи, він стратив спромогу розрізняти предмети, немов би попав в делірію, що попереджує смерть. Хотів ще стиснути руку графа, але його власна рука не рухала ся. Хотів сказати послідне слово прашання, та язик лежав в роті нерухомо, як камінь на гробі. Проти його волі його умучені очі замкнули ся. Помимо сего поміж повіки він ще побачив, як серед темноти пересунула ся добре йому відома постать. Се був граф, який якраз отворив двері.

В ту хвилию заблисло ясне світло з сусідної кімнати і наповнило сальон, де Морель віддав ся в обійми смерти. І тоді він поміж повіки своїх очий побачив жінку незвичайної краси, яка стала на порозі дверей, що розділювали обі кімнати. Бліда, солодко усміхнена, вона виглядала на ангела милосердя, що заспокоює ангела пімсти.

— Чи се не отвирають ся переді мною двері неба? — подумав Максиміліян. — Сей ангел нагадує мені ту, котру я утратив.

Монте Крісто звернув увагу жінки на софу, на котрій лежав Морель. Вона підійшла до него, затиснувши руки, з усміхом на устах.

— Валентина! Валентина! — крикнув Морель з глибини своєї душі, однакож його уста не перепустили ніякого звуку. І так, немов би вся його сила вийшла з тим внутрішнім зворушенням, він зітхнув і примкнув очі зовсім. Валентина кинула ся до него. Його уста знов порушили ся.

— Він вас кличе — сказав граф — він, котрому ви повірили свою судьбу, він, від котрого смерть булаб вас розлучила. На щастє я був там і я поборов смерть. Від тепер, Валентино, ви ніколи не повинні розлучувати ся на землі, бо він віддав ся смерті, аби найти вас. Без мене ви обое булиб померли, я вертаю вас одно одному. Нехай Бог почислить на мій рахунок ті два житя, які я спас!

Валентина вхопила руку графа і з надмірного щастя та вдячності поцілувала її.

— Подякуйте мені ще раз! — сказав граф. — Скажіть

мені, що ви раді, що я вернув вам щастє. Ви не знаєте, як дуже я потребу́ю того запевнення.

— О, так, так! Я дякую вам з цілого серця! — сказала Валентина. — А як сумніваєтеся про щирість моєї вдячності, о, то спитайте Гайде! Спитайте мою любу сестру Гайде, котра від самого нашого виїзду з Франції піддержувала мене на душі, щоби я чекала терпеливо сего щасливого дня.

— А ви любите Гайде? — спитав Монте Крісто зі зворушенням, яке даремно старався укрити.

— О, так, цілою своєю душею.

— Отже, слухайте, Валентино — сказав граф. — Я просив би у вас ласки.

— У мене? Чи я на стільки щаслива, що можу для вас щось зробити?

— Так. Ви назвали Гайде своєю сестрою. Нехай-же вона такою й буде для вас, Валентино. Виказуйте їй всю вдячність, яку чуєте для мене. Дбайте про ню, бо — тут голос графа захрип і задрожав зі зворушення — бо від тепер вона буде сама в світі.

— Сама в світі? — повторив голос за плечима графа. — А се чому?

Монте Крісто обернувся. За ним стояла Гайде, бліда, нерухома і дивилася на графа з виразом остовпіння.

— Бо завтра, Гайде, ти будеш свобідна. Ти займеш між людьми се місце, котре тобі належить ся, бо я не позволю, щоби моя судьба кидала тінь на твою. Дочка князя! Я вертаю тобі богацтва та ім'я твого батька.

Гайде зблідла ще більше і піднісши свої білі руки до гори, промовила голосом хрипким від сліз:

— Так ви лишаєте мене, мій пане?

— Гайде, Гайде! Ти молода і гарна. Забудь навіть моє ім'я і будь щаслива!

— Добре — сказала Гайде — ваша воля буде виконана, мій пане. Я забуду навіть ваше ім'я і буду щаслива.

І вона зробила крок назад, щоби відійти.

— О, Боже! — крикнула Валентина, що піддержувала голову Мореля. — Чи ви не бачите, яка вона бліда? Ви не бачите, як її се болить?

Гайде відповіла з роздираючим серце смутком:

— Чому він мав би розуміти, сестричко? Він — мій пан, я — його рабиня. Він має право нічого не завважувати.

Граф задрожав на тон сего голосу, що пробив ся до найдальших закутків його серця. Його очі стрітили очі дівчини і він не міг знести їх блеску.

— О, Боже! — сказав. — Чи мої підозріння можуть бути правдиві? Гайде, чи ти волілаб мене не лишати?

— Я молода — відповіла тихо Гайде. — Я люблю жите, яке ви мені зробили солодким і я не хотілаб вмирати.

— Отже ти думаєш, що коли я тебе лишу, Гайде....

— То я зроблю собі смерть, так, мій пане.

— Отже ти мене любиш?

— О, Валентино, він питає мене, чи я його люблю. Валентино, скажи йому, чи ти любиш Максиміліяна.

Граф почув, як його серце розширило ся і задрожало. Він отворив свої рамена і Гайде з окликом скочила в них.

— Так! — крикнула вона. — Я тебе люблю. Люблю, як тільки можна любити батька, брата, мужа! Я тебе люблю, як своє жите, бо ти найліпший і найблагородніший зі всіх людей!

— Нехай-же так буде, як ти хочеш, ангелятко. Бог, котрий піддержував мене в моїй боротьбі з ворогами і дав мені перемогу над ними, не дозволяє, щоби я скінчив свій триумф отсею покутою. Я хотів себе покарати, однак Бог прощає мені! Так люби-ж мене, Гайде! Хто знає? Може твоя любов заставить мене забути все те, чого я не хочу памятати.

— Що ви маєте на думці, мій пане?

— Я думаю, що одно твоє слово сказало мені більше, чим двацять літ повільного досвіду. Тепер я маю тільки тебе на світі, Гайде. Через тебе я лучу ся знов зі світом, через тебе я буду терпіти, через тебе радіти.

— Чуєш його, Валентино? — крикнула Гайде. — Він каже, що через мене буде терпіти, — через мене, котра віддалаб своє жите за него!

Граф думав хвилику.

— Чи я відкрив правду? — спитав. — Чи се є нагорода, чи кара, я приймаю свою долю. Ходи, Гайде, ходи!

Він обняв одною рукою дівчину за стан, другою стиснув руку Валентини і вийшов.

Через слідуючу годину Валентина, нетерпляча та мовчалива, постійно уважала на Мореля. Наконєць почула битє його серця, легкий віддих зачав добувати ся з його уст, тіло його легко стрясло ся, оповіщуючи поворот житя. Від-

так його очі отворили ся, однакож зразу вони були нерухоми і без виразу. Відтак вернув зір і враз з тим чуте і смуток. — О! — добув ся з його уст оклик. — Граф обманув мене. Я ще живу.

Він витягнув руку до стола і вхопив ніж.

— Найдорозший! — крикнула Валентина зі своїм солодким усміхом. — Пробуди ся і глянь на мене!

Морель годісно крикнув і з переляком, з сумнівом, якби осліплений небесним видовищем, упав на коліна.

Рано-раненько до схід сонця Валентина і Морель, взявшись попід руки, ходили морським берегом. Валентина оповідала, як Монте Крісто явив ся в її кімнаті, як усе викрив, як виявив злочин і остаточно як спас її жите, дозволяючи, щоб вона виглядала на помершу.

Вони найшли двері печери отвореними і вийшли, коли ще послідні зорі ночі блистіли на небі. Морель по якімсь часі завважив чоловіка, що стояв за кількома каменями і немов очікував від них знаку, що може прийти близьше до них. Він показав його Валентині.

— А! Се Якопо — сказала вона — капітан яхту.

Вона кивнула до него рукою.

— Хотите говорити до нас? — спитав Морель.

— Я маю передати вам лист від графа.

— Від графа? — повторили обое.

— Так, прочитайте.

Морель отворив лист і зачав читати:

Мій Дорогий Максиміліяне! — На якорі є для вас фелюка. Якопо відвезе вас до Ліворна, де п. Ноартіе чекає на свою внучку, котру він хоче благословити, поки відпроводите її до престола. Все, що є у сій печері мій друже, мій дім на Елізейських Полях, моя палата у Трепорт, є весільними дарунками від Едмонда Данте для сина свого колишнього пана, Мореля. Панна Віефорт має уживати їх спільно з вами, бо я прошу її, щоби дарувала убогим велике майно, яке вертає її від батька, тепер божевільного, і брата, котрий умер у вересни враз зі своєю матір'ю. Скажіть ангелови, котрий буде пильнувати вашої будучої долі, Морель, щоби молив ся за чоловіка, котрий, як сатана, думав про себе через хвилику, що він рівний Богови, але котрий тепер признає з християнською покаянням, що тільки один Бог має найвисшу силу і нескінчену мудрість. Може ті молитви змягнуть жаль, який тяжить на його серци. Що до вас, Морель, то отсе є тайна моєї поведінки з вами. На світі нема ні щастя, ні долі, є тільки порівнянне одного стану з другим, нічо більше. Той, хто відчував найбільший смуток, є найліпше злібний відчувати найбільше шасте. Ми мусіли відчувати.

що значить вмирати, Морель, щоби могли оцінити приємности життя.

Отже жийте і будьте щасливі, улюблені діти мого серця, і ніколи не забувайте, що поки Бог не зволить виявити будучність людині, вся людська мудрість містить ся у сих двох словах: ЧЕКАЙ І НАДІЙ СЯ.

Ваш приятель,

Едмонд Данте, граф Монте Крісто.

Підчас читання сего листа, котрий по раз перший повідомив Валентину про божевіле її батька і смерть брата, вона страшенно зблідла, глибоке зітхане добуло ся з її грудий і сльози, не менше болючі через те, що були мовчазні, потекли по її лицях. Її щасте коштувало їй дуже дорого.

Морель, скінчивши читати, оглянув ся неспокійно.

— Щедрість графа — сказав — є занадто велика. Валентина буде вдоволена моїм уміркованим майном. Де є граф, мій друже? Запровадь мене до него.

Якопо показав на горизонт.

— Що се значить? — спитала Валентина. — Де є граф? Де Гайде?

— Гляньте! — відповів Якопо.

Очи обоїх побачили точку, яку показував моряк. На синій лінії, що відділювала небозвід від Середземного Моря, вони побачили велике біле вітрило.

— Поїхав! — сказав Морель. — Відїхав. Пращай, мій друже! Пращай, мій батьку!

— Відїхали! — повторила Валентина. — Пращай мій друже! Пращай сестричко!

— Хто може сказати, чи ми їх ще коли побачимо? — промовив Морель, котрому появили ся сльози в очах.

— Мій любий — відповіла Валентина — чи не сказав нам граф перед хвилиною, що ціла людська мудрість містить ся у сих двох словах: ЧЕКАЙ І НАДІЙ СЯ?

Кінець.

З М І С Т:

Розділ	Сторона
LXXXIII	Божа рука. 5
LXXXIV	Бошамп. 11
LXXXV	Подорож. 17
LXXXVI	Суд. 27
LXXXVII	Визов. 40
LXXXVIII	Обида. 46
LXXXIX	Ніч. 56
XC	Стріча. 63
XCI	Мати і син. 75
XCII	Самогубство. 80
XCIII	Недуга Валентини. 88
XCIV	Сповідь. 95
XCV	Батько і дочка. 106
XCVI	Контракт. 114
XCVII	Відїзд до Бельгії. 124
XCVIII	Готель під Дзвоном і Фляшкою. 130
XCIX	Закон. 141
C	Явище. 150
CI	Гадюка. 157
CII	Валентина. 162
CIII	Максиміліян. 168
CIV	Підпис Дангляра. 176
CV	Цвинтар. 187
CVI	Розлука. 200
CVII	Вертеп льва. 213
CVIII	Представник закона. 220
CIX	Лава заприсяжених. 228
CX	Обвинуваченє. 234
CXI	Покута. 241
CXII	Відїзд. 249
CXIII	Минушина. 261
CXIV	Пеппіно. 272
CXV	Цїна їди у Люїгі Вампи. 283
CXVI	Прощенє. 289
CXVII	Пятий день жовтня. 294

Справленє Похибок:

Сторона 127, 3-ий рядок з долини є: мищини, має бути: мущин.

Сторона 188, 12-ий рядок з гори, звучить: обхопив ціле його єство, і т. д., має бути:

— І ми вже ставили се питанє — сказав Шато-Рено —

ЧИТАЙТЕ

ВЕЛИЧАВУ І ДО ГЛУБИН ДУШІ ЗАЙМАЮЧУ
ПОВІСТЬ

НЕЗВИЧАЙНІ ПРИГОДИ МАТІЯ САНДОРФА

На згадану повість Українці довго ждали, поки
вона появилася з друку.

Брошурована в двох томах \$2.80

Оправлена 3.25

ІСТОРІЯ ЗЕМЛІ та УКРАЇНИ

Історія України є першою книжкою, яку кождий
Українець повинен читати і мати в своїй бібліо-
теці, але не треба забувати, що їй як творила-
ся Історія України, наша земля мала вже свою
історію. — Історія України творилася на готовім
Про се, як творилася історія землі, розкажується в
ІСТОРІЯ ЗЕМЛІ. — Ціна лише 35ц.

КАМІННА ДУША

може бути лише в опришка. — Але чому жінка
полюбила опришка з такою душею, то можете
прочитати лише в повісті

КАМІННА ДУША

Написав Гнат Хоткевич.

Ціна брошурованої \$1.50

ПРО ДИВНИЙ СУД ДОВІДАЄТЕСЯ З КНИЖКИ

СУД ЧОТИРОХ

Як виконували засуд смерти чотири незвісні осо-
би. — Займаюче від початку до кінця.

Ціна книжки 40ц.

ВИСТАВЛЯЙТЕ ІСТОРИЧНІ ДРАМИ!

ПАВЛО ПОЛУБОТОК

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ.

Трагедія на 5 дій; написав Осип Барвінський.

Ціна примірника 35ц.

UKRAINIAN VOICE

BOX 3626.

— — — — — WINNIPEG, MAN.

